

Акім Галімов
Олександр Гісем
Олександр Мартинюк

11

Історія України

Рівень стандарту

РЕАЛЬНА
ІСТОРІЯ

НАВЧАЛЬНІ ФІЛЬМИ

Вступ

rnk.com.ua/109543

«Причини ядерної кризи.
Карибський конфлікт»

Розділ I. Україна в повоєнний період

rnk.com.ua/109544

«Українці у Другій світовій війні»

rnk.com.ua/109547

«Феномен УПА»

rnk.com.ua/109546

«Що зробили з родичами УПА»

rnk.com.ua/109548

«За що знищили О. Довженка»

rnk.com.ua/109545

«Чому у Львові не говорять
російською»

rnk.com.ua/109549

«Як і чому Москва полювала
на євреїв»

Розділ II. Україна в умовах десталінізації

rnk.com.ua/109550

«Історія, яку приховують в Росії:
хто і як відновлював Крим»

rnk.com.ua/109551

«Секретна операція
Кремля проти українців»

rnk.com.ua/109552

«Чому В. Путін боїться
В. Чорновола і М. Плахотнюка»

Розділ III. Україна в період системної кризи Союзу Радянських Соціалістичних Республік

rnk.com.ua/109553

«Як нищили С. Параджанова за
“Тіні забутих предків”»

rnk.com.ua/109555

«Реальна історія депортації
кримських татар»

rnk.com.ua/109554

«Каральна психіатрія»

Акім Галімов
Олександр Гісем
Олександр Мартинюк

Історія України

Рівень стандарту

Підручник для 11 класу
закладів загальної середньої освіти

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

rnk.com.ua/106271

Інтерактивний
електронний додаток
до підручника

Київ • Харків
Видавництво «Ранок»
2024

УДК 94(477)''1945/2024''(075.3)
Г 15

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ Міністерства освіти і науки України від 19.04.2024 №551)

Видано за рахунок державних коштів.
Продаж заборонено

Галімов А. А.

Г 15 Історія України (рівень стандарту) : підруч. для 11 кл.
закл. загал. серед. освіти / А. А. Галімов, О. В. Гісем,
О. О. Мартинюк. — Х. : Вид-во «Ранок», 2024. —
272 с. : іл.

ISBN 978-617-09-9318-2

УДК 94(477)''1945/2024''(075.3)

Інтерактивний
електронний додаток
до підручника
доступний за QR-кодом
або покликанням
rnk.com.ua/106271

**ЗРОБЛЕНО
В УКРАЇНІ**

ISBN 978-617-09-9318-2

© Галімов А. А., Гісем О. В.,
Мартинюк О. О., 2024
© ТОВ Видавництво «Ранок», 2024

Шановні одинадцятикласники та одинадцятикласниці!

Цього навчального року ви завершуєте вивчення курсу історії України. Ви ознайомитеся з подіями історії нашої держави від повоєнного періоду до сучасних подій, свідками яких були безпосередньо. Матеріал підручника, який ви тримаєте в руках, об'єднано в шість розділів, кожен із яких містить кілька параграфів, що, своєю чергою, поділено на пункти.

Кожен параграф розпочинається стислим викладом навчальної мети та завданнями на повторення. Це допоможе вам пригадати вже відомий матеріал і краще підготуватися до сприйняття нового.

До кожного параграфа ми підібрали історичні джерела та склали цікаві завдання. Історичні карти допоможуть сформулювати уявлення про те, де і як розгорталися події та які територіальні зміни вони спричинили. Схеми й таблиці унаочнюють зв'язки між частинами певного історичного явища, пояснять його особливості тощо. Після кожного параграфа наведено запитання і завдання, які дадуть змогу здійснити самоперевірку, осмислити вивчений матеріал і закріпити практичні навички.

Підручник містить розробки всіх практичних занять, завдання на узагальнення знань за розділами, тестові завдання для підготовки до тематичного контролю. Вони розміщені в інтерактивному електронному додатку за QR-кодами (короткими покликаннями).

Із повагою, авторський колектив

Монумент Незалежності — пам'ятник заввишки 61 м на честь десятиріччя незалежності України. Скульптор А. Куц. Київ. 2001 р.

РУБРИКИ ПІДРУЧНИКА

Зверніть увагу — важлива інформація за темою

Цікаві факти — додаткова інформація за темою

Історичні персоналії — інформація про видатних історичних діячів і діячок

Працюємо із джерелом — фрагменти історичних джерел

Словник — пояснення термінів і понять

Навчальний фільм — цікаві тематичні відеоролики

Запитання і завдання — перевірка засвоєння матеріалу параграфа

Знаємо і розуміємо

Застосовуємо і аналізуємо

Узагальнюємо і оцінюємо

НАВЧАЛЬНА МЕТА: відновити основні уявлення про перший період Новітньої історії України й дізнатися, що вивчатиметься в другому її періоді.

ПРИГАДАЙТЕ: 1. Який період історії України ви вивчали минулого року? Назвіть його хронологічні межі. 2. Які події першого періоду Новітньої історії України ви вважаєте найважливішими? Поясніть чому. 3. Чому Голодомор 1932—1933 рр. було визнано геноцидом українського народу? 4. Порівняйте основні тенденції розвитку України та країн Заходу в 1914—1945 рр. 5. Укажіть основні наслідки Другої світової війни для України. 6. **Працюємо в парах*.** Якими є уроки нашої історії 1914—1945 рр.? 7. За курсом громадянської освіти вкажіть, що таке політична громадянська нація та як відбувається її формування.

АЯ Словник

Тоталітарна імперія — різновид антидемократичної держави, у якій влада здійснює повний (тотальний) контроль над усіма сферами розвитку суспільства і життя людини.

Організація Об'єднаних Націй (ООН) — міжнародна організація, створена для підтримання миру й безпеки у світі та розвитку співробітництва між державами.

Депортація — примусове виселення з місць постійного проживання особи, групи осіб або народу.

1. Другий період Новітньої історії України

Історія України, як ви вже знаєте, поділяється на історичні періоди — етапи її політичного, соціально-економічного та культурного розвитку. Цього року ви дізнаєтеся про події **другого періоду Новітньої історії України**. Зокрема, йтиметься про дисидентський правозахисний рух, «шістдесятництво», наполегливу працю українського народу в різних галузях господарства, розвиток української культури, відновлення незалежності України та її роль у руйнуванні комуністичної **тоталітарної імперії** Союзу Радянських Соціалістичних Республік (СРСР), становлення та розвиток України як незалежної держави, боротьбу за європейське майбутнє України й шлях до перемоги в протистоянні російській збройній агресії.

На початку другого періоду Новітньої історії більшу частину українських етнічних земель було об'єднано в межах УРСР, яка входила до складу СРСР. Тоталітарна імперія прагнула більшої ваги в світовій політиці. Керуючись своїми геополітичними цілями, СРСР дозволив УРСР вийти на міжнародну арену. Це дало змогу Україні стати однією з країн — засновників **Організації Об'єднаних Націй (ООН)**, долучившись, хоч на той час і формально, до світової спільноти. Усередині країни дії тоталітарного радянського режиму призводили до нових трагедій: чергова хвиля репресій, масовий штучний голод 1946—1947 рр., боротьба радянських окупантів з УПА та ОУН на західноукраїнських землях та іншими проявами українського національного руху, **депортації** населення, **російщення**, нищення Української греко-католицької церкви тощо.

У період хрущовської «відлиги» владна верхівка дещо лібералізувала режим у СРСР. Він позбувся масових репресій, свавілля каральних органів тощо. Було виправдано чимало незаконно засуджених людей. Керівництво країни спробувало вжити заходів для покращення розвитку економіки та соціальної сфери. У суспільстві ширилися надії на краще життя, які підживлювалися обіцянками

* Тут і далі результати обговорення завдань пари або малі групи презентують у класі.

Марка Укрпошти, присвячена 50-річчю заснування ООН. 1995 р.

- У чому, на вашу думку, полягає важливість участі України в роботі ООН? За додатковими джерелами підготуйте повідомлення про роль України в діяльності цієї організації.

Делегація УРСР на Установчій сесії ООН. Унизу зліва направо: О. Палладін, Д. Мануїльський, І. Сенін. Сан-Франциско (США). 1945 р.

влади за 20 років побудувати в країні комунізм. На тлі цих процесів відбулося нове піднесення української культури, зумовлене діяльністю «шістдесятників». Антиімперський національно-визвольний рух набув нових форм. Його учасники відмовилися від збройних форм боротьби й зосередилися на критиці радянської системи та моральному опорі.

У період загострення системної кризи СРСР перед Україною постало багато економічних та соціальних проблем. Стрімко наростало технологічне відставання від демократичних країн Заходу. Щоб приховати проблеми, режим посилював ідеологічний тиск на суспільство, який в Україні призвів до тотального російщення і фактичного нищення

А-Я Словник

Російщення — державна політика Російської імперії, а потім СРСР щодо підпорядкованих їй (йому) неросійських народів для забезпечення їхньої лояльності та асиміляції.

СТРУКТУРА ДРУГОГО ПЕРІОДУ НОВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ (1945 р. — початок ХХІ ст.) (за навчальною програмою з історії України для 11 класу)

Хронологічні межі	Назва
1945 р. — перша половина 1950-х рр.	Україна в перші повоєнні роки
Друга половина 1950 — середина 1960-х рр.	Україна в умовах десталінізації
Друга половина 1960-х рр. — 1985 р.	Україна в період системної кризи Союзу Радянських Соціалістичних Республік (СРСР)
1985—1991 рр.	Відновлення державної незалежності України, її роль у розпаді СРСР
1991—2013 рр.	Становлення і розвиток України як незалежної держави
2013 р. — сьогодні	Європейський вибір України. Агресія Росії проти України. Російсько-українська війна

- **1.** Назвіть хронологічні межі другого періоду Новітньої історії України. **2.** Із яких етапів він складається? **3. Працюємо в парах.** Чому в міру наближення до сучасності періоди історії України охоплюють менший проміжок часу?

Штаб-квартира Організації Об'єднаних Націй у Нью-Йорку (США). Сучасний вигляд

Навчальний фільм

rnk.com.ua/109543

Перегляньте відеоролик
«Причини ядерної кризи.
Карибський конфлікт»
і виконайте завдання
до нього.

А-Я Словник

Дисидент (у перекладі з латинської мови — «незгодний») — за часів СРСР особа, яка відкрито піддавала сумніву й критиці офіційну комуністичну ідеологію та політику.

Політична громадянська нація — спільнота, до якої належать громадяни різного етнічного походження, які разом реалізують колективні національні інтереси, прагнення через спільні політичні цінності (демократія, верховенство права, рівність перед законом тощо), інституції (державні структури, релігійні організації, ЗМІ тощо) та різноманітні структури самоорганізації (політичні партії, профспілки, громадські організації тощо).

української ідентичності. Відкритий опір системі чинили українські **дисиденти**, які зазнавали репресій і покарань за свою діяльність. Криза режиму завершилася розпадом СРСР як імперського утворення і постанням нових незалежних держав.

Для української спільноти визначною подією стало 24 серпня 1991 р. — день проголошення незалежності України. Відтоді триває становлення нової України. Було сформовано нову законодавчу базу і державні інституції. Відбувалася трансформація суспільства, з'являлися нові партії, політичні сили і громадські організації. Виклики часу визначали політичний курс України. Необхідним став процес затвердження верховенства закону в усіх сферах життя та забезпечення непорушності прав людини згідно з європейськими стандартами. У незалежній Україні склалася сприятлива ситуація для активізації процесів, пов'язаних із розвитком української **політичної громадянської нації**.

Важливе значення для визначення Україною свого місця у світі відіграв її європейський вибір. Більшість європейських держав підтримує це прагнення. Важким випробуванням стала збройна агресія Росії проти України. Проте ми та наші союзники переконані в неминучості перемоги в цій боротьбі.

Характерними рисами світового розвитку в другому періоді Новітньої історії стали розгортання **науково-технічної революції** (НТР), для якої характерним є якісний стрибок у розвиток продуктивних сил, перебудова технічних основ матеріального виробництва на базі перетворення науки на провідний чинник виробництва, у результаті якого відбувається перетворення індустріального суспільства на постіндустріальне, дедалі більша глобалізація

Вулиця Києва. 1950-ті рр.

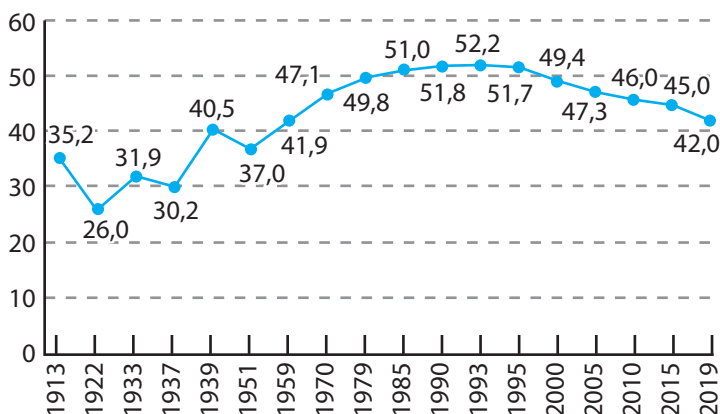
- До яких висновків про повсякденне становище України вас підводить ця ілюстрація?

світу та загострення глобальних проблем людства — комплекс проблем і ситуацій, що торкаються життєвих інтересів народів світу і потребують для свого вирішення колективних зусиль (екологічні проблеми, гонка озброєнь, епідемії тощо). Від вирішення цих проблем залежить подальший розвиток людства й збереження цивілізації.

2. Населення і територія УРСР

- Яких змін зазнали склад населення і територія України в повоєнний період?

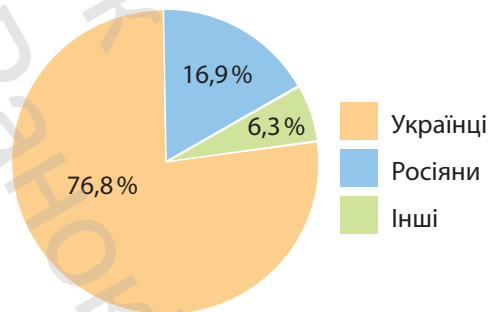
Втрати України за роки Другої світової війни становили 16,7% населення. Тільки наприкінці 1950-х рр. удалось досягти довоєнних показників кількості населення. Відповідно до перепису 1959 р. в УРСР проживало 41,9 млн осіб, що було лише на 1% більше, ніж у 1939 р. При цьому темпи зростання кількості населення суттєво відрізнялися за регіонами. У Києві кількість жителів

Зміни кількості населення України у XX—XXI ст.

Зверніть увагу

За переписом 1959 р., найбільшим містом України з населенням 1,1 млн осіб був Київ. Йому дещо поступалися Харків, Сталіно (зараз Донецьк), Одеса, Дніпропетровськ (зараз Дніпро). За національним складом у 1959 р. українці становили понад 76% населення. Найбільшою національною меншиною залишалися росіяни (майже 17% населення). Через імперську політику їхня частка зростала.

Національний склад населення УРСР (за переписом 1959 р.)

- Яким був національний склад населення республіки в 1959 р.?

ЖИВИ У ВІКАХ, НЕЗАЛЕЖНА УКРАЇНО!

ПОСТАНОВА Верховної Ради Української РСР ПРО ПРОГЛОШЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ

Верховна Рада Української Радянської Соціалістичної Республіки постановляє:
Проголошувати 24 серпня 1991 року Україну незалежною демократичною державою.
З моменту проголошення незалежності чинити на території України Конституцію, закони, постанови Уряду та інші акти законодавства республіки.
1 грудня 1991 року провести всеукраїнський референдум на підтвердження акту проголошення незалежності.

Голова Верховної Ради
Української РСР
М. Кіля,
24 серпня 1991 року

Д. КРАВЧУК

А К Т ПРОГЛОШЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ

Виходячи із смертельної небезпеки, яка навалилася брив на Україну в зв'язку з державним переворотом в СРСР 19 серпня 1991 року,
— продовжуючи тисячолітню традицію державотворення в Україні,
— виходячи з права на самоназначення, передбаченого Статутом ООН, та інших міжнародно-правових документами,
— здійснюючи Декларацію про державний суверенітет України, Верховна Рада Української Радянської Соціалістичної Республіки урочисто

ПРОГЛОШУЄ
НЕЗАЛЕЖНІСТЬ УКРАЇНИ та створення самостійної української держави — УКРАЇНИ.
Територія України є неподільною і неподкоркавою.
Відомі на території України мають чинність виключно Конституція і закони України.
Цей акт набирає чинності з моменту його складання.

ВЕРХОВНА РАДА УКРАЇНИ
24 серпня 1991 року

Газета «Голос України» від 27 серпня 1991 р. з текстом Постанови та Акта проголошення незалежності України

- За допомогою методу усної історії проведіть опитування осіб, що були сучасниками зображеної події. З'ясуйте, яке враження вона на них справила і які сподівання на майбутнє спричинила.

Марка пошти України, присвячена «шістдесятнику» Івану Світличному. 2019 р.

збільшилася майже на 30 %, на сході — більш ніж на 17 %, у південних областях — на 4 %. Натомість у західних областях вона зменшилася на 12 %.

Середня тривалість життя населення в УРСР порівняно з довоєнним періодом поступово зростала. У 1950 р. вона становила 61 рік для чоловіків і 69 років для жінок. На початок 1960-х рр. середня тривалість життя чоловіків і жінок досягла 71,5 року, що відповідало тогочасному рівню демократичних країн Заходу.

У період Другої світової чимало українців із різних причин опинилися за кордоном і, побоюючись репресій радянської влади, залишилися там. Проте впродовж трьох десятиліть після закінчення війни на теренах України спостерігався поступовий міграційний приріст населення.

УРСР була однією з найбільш урбанізованих республік у складі СРСР. Станом на 1959 р. міське населення становило понад 45 % від його загальної кількості. На початок 1960-х рр. кількість міського населення республіки вперше в її історії перевищила показники кількості сільського. Це свідчило про те, що навіть за несприятливих умов панування комуністичного режиму Україна досягла рівня розвитку індустріально-аграрних держав.

Площа території УРСР після війни становила 576,6 тис. км². Лінію західного кордону республіки у складі СРСР було визначено угодами з Польщею, Чехословаччиною та Румунією, що узаконили домовленості диктатора Йосипа Сталіна з лідерами США та Великої Британії (про їхній зміст ви дізнаєтеся в наступному параграфі). Після приєднання до УРСР у 1954 р. Криму міжнародно визнана територія України залишається незмінною.

- **Працюємо разом.** За допомогою методу «Уявний мікрофон» обговоріть, яких змін зазнали склад населення і територія України в повоєнний період.

СФОРМУЛЮЙТЕ СУДЖЕННЯ ПРО:

- особливості періоду історії України від 1945 р. до сьогодення.

Бійці УПА на привалі.
Львівська область.
Точна дата фотографії
невідома

Працюємо з хронологією

1945 р. —
сьогодення

Другий період
Новітньої історії
України.

Запитання і завдання

Знаємо і розуміємо

- Який період передувє Новітній історії України?
А середньовіччя
Б стародавній світ
В нова історія
Г первісна доба
- Що таке історичний період?
- Укажіть відсутні літери та отримайте назву суспільства, в економіці якого переважає інноваційний напрям розвитку і є високою частка населення, зайнятого у сфері послуг.

П				і				т				л			
---	--	--	--	---	--	--	--	---	--	--	--	---	--	--	--

Застосовуємо і аналізуємо

- Порівняйте територію та склад населення України на початку першого та другого періодів Новітньої історії.
- Покажіть на карті атласу територію України станом на 1945 р. та назвіть держави, які були її сусідами.

- Завдання з хронології. 1) Який період історії України був найдовшим? 2) Назвіть декілька дат і подій з історії України, які вам найбільше запам'яталися. Поясніть чим. У якому столітті вони відбулися?
- Підготуйте коротку довідку до інтернет-енциклопедії «Вікіпедія» про другий період Новітньої історії України.
- Поясніть, у чому полягає важливість знань про другий період Новітньої історії України для сучасного українства.
- Поясніть, чи потрібно мати уявлення про загальні тенденції світового розвитку другого періоду Новітньої історії для розгляду подій історії України цієї доби.

Узагальнюємо і оцінюємо

- Працюємо в парах. За допомогою методу «Удвох» інсценуйте діалог про те, для чого ви вивчатимете історію України цього року.
- Дайте узагальнену оцінку етапів історії України, починаючи з 1945 р.
- Працюємо в малих групах. Підготуйте навчальні проекти за темами (на вибір): 1) «Причини і негативні наслідки поразки в боротьбі за українську державність у першій половині XX ст.»; 2) «Друга світова війна в історичній пам'яті українців та інших європейців: спільне й відмінне».

Розділ І. УКРАЇНА В ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД

§ 2. Установлення кордонів УРСР із сусідніми державами та її зовнішньополітична діяльність

Додаткові матеріали
rnk.com.ua/109509

НАВЧАЛЬНА МЕТА: з'ясувати особливості визначення кордонів, території і зовнішньополітичної діяльності УРСР у складі тоталітарної радянської імперії.

ПРИГАДАЙТЕ: 1. Якою була територія УРСР напередодні Другої світової війни? 2. Як змінилася територія УРСР у перший період війни? 3. Назвіть особливості політики влади Польщі на українських землях напередодні війни. 4. Коли було утворено ООН? 5. Які питання щодо України поставали під час конференцій лідерів антигітлерівської коаліції в Тегерані (1943 р.), Ялті (1945 р.) і Потсдамі (1945 р.)? 6. За курсом географії пригадайте, чим різняться поняття «країна», «держава», «залежна територія».

Зверніть увагу

Вирішення територіальних питань радянською владою мало для України певне значення: було юридично закріплено повоєнні кордони республіки; збільшилася територія УРСР; відбулися демографічні зміни у складі її населення; до республіки приєднали деякі українські етнічні землі.

А-Я Словник

«Обмін населенням» — взаємне переселення на територію іншої держави представників певних груп населення відповідно до міждержавних домовленостей.

1. Установлення кордонів УРСР із сусідніми державами

► Як відбувалося визначення державних кордонів УРСР у повоєнний період?

Остаточно повоєнна територія УРСР була узгоджена домовленостями між УРСР і СРСР, з одного боку, та Польщею, Чехословаччиною і Румунією — з іншого. Було юридично закріплено землі, які увійшли до складу УРСР протягом 1939—1945 рр. На цей процес суттєво вплинуло міжнародне становище, зокрема прагнення СРСР утвердити свій вплив у Центральній-Східній Європі.

Першим кроком на шляху до визначення нового кордону з Польщею стала Люблінська угода 1944 р. між урядом УРСР і Польським комітетом національного визволення. За цією угодою частину українських етнічних земель — Підляшшя, Холмщину, Надсяння і Лемківщину, де проживало майже 800 тис. українців, передали Польщі. У такий спосіб сталінське керівництво намагалося підтримати комуністичний польський уряд і зменшити негативне ставлення польської громадськості до СРСР через його агресію в 1939 р.

Крім того, угода передбачала так званий **«обмін населенням»**: українців переселяли на територію УРСР, а поляків — на територію майбутньої Польщі. Переселення мало відбутися добровільно. Проте пізніше воно стало примусовим і набуло характеру депортацій.

Особливістю цієї угоди було те, що її підписували представники УРСР, а не СРСР, як в інших подібних випадках. У такий спосіб імперський уряд подавав ці події як спільне бажання двох народів, а сам залишався осторонь і в разі виникнення конфліктів міг заявити, що не причетний до цього.

УКРАЇНА В ПЕРШІ ПОВОЄННІ РОКИ (1945—1953 рр.)

Територія УРСР у травні 1945 р.

Межа української етнічної території на заході

Зміни території УРСР відповідно до міжнародних угод

Території, передані Польщі за радянсько-польським договором

Територія, приєднана до СРСР за договором із Чехословаччиною

Територія, остаточно передана УРСР за договором із Румунією

Територіальний обмін у прикордонних районах Польщі та УРСР 15 лютого 1951 р.

Західний кордон СРСР у 1953 р.

Територія Херсонської області, утвореної в 1944 р.

Столиці та кордони союзних республік у складі СРСР

Центри та межі областей УРСР

Назви областей, що не збігаються з назвами їхніх центрів

Промислові об'єкти, відновлені або реконструйовані в 1946—1950 рр.

■ вугледобувні

△ газодобувні

■ гірничодобувні

■ металургійні

■ машинобудівні та металообробні

■ виробництва будівельних матеріалів

■ деревообробні

■ легкої промисловості

■ Електростанції

■ теплові

■ водні

Працюємо із джерелом

Із телеграми посланника на Закарпатті екзильного уряду Ф. Немеца президенту ЧСР Е. Бенешу

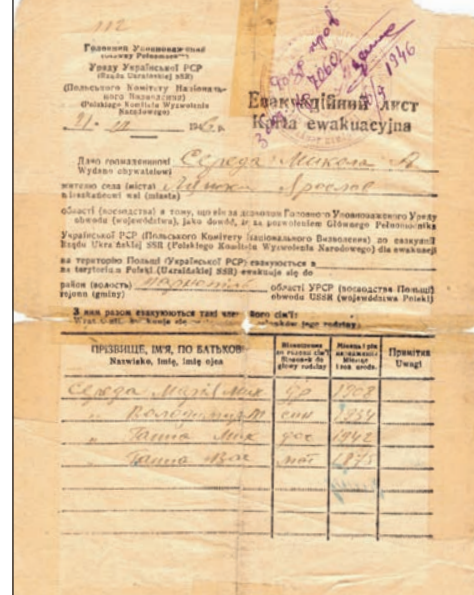
Рух на Закарпатській Україні за відокремлення від республіки (ЧСР) і приєднання до Радянського Союзу в теперішній його фазі треба визнати за рух народний і масовий.

► Яку оцінку дав спеціальний посланник подіям на Закарпатті? Що дало йому підстави для такого висновку?

1. Яких змін зазнали територія та адміністративно-територіальний устрій України в перші повоєнні роки?
2. Які промислові об'єкти відновили або реструктурували в цей період у регіоні, де ви живете?

Мукачеве (Закарпатська Україна).
1940-ві рр.

Евакуаційний лист про переселення з Польщі до УРСР. 1946 р.

Примусові переселення затягнулися до березня 1947 р., а не до 1 лютого 1945 р., як передбачалося. Опір чинило як польське, так і українське населення. За офіційними даними, до Польщі до жовтня 1946 р. було переселено 812688 поляків, а до УРСР до березня 1947 р. — 472635 українців.

Територіальне розмежування між СРСР і Польщею було закріплене Договором про радянсько-польський державний кордон 1945 р. Відповідно до цього документа кордон установлювали за «лінією Керзона» з відхиленням на схід на 5—8 км, а на окремих ділянках — на 17 км.

Процес українсько-польських територіальних домовленостей завершився в 1951 р., коли на прохання Польщі відбувся обмін прикордонними ділянками. До Львівської області відійшли землі в районі міста Кристинопіль (згодом його перейменували на Червоноград, зараз Шептицький), а до Польщі — території навколо міста Нижні Устрики Дрогобицької області (перейменували на Устрики-Долішні).

На завершальному етапі Другої світової війни, коли радянські війська наблизилися до кордонів Чехословаччини, постало питання про подальшу долю Закарпатської України. У радянсько-

чехословацьких переговорах з емігрантським урядом Е. Бенеша та Договорі про дружбу, взаємодопомогу і повоєнне співробітництво між Чехословаччиною та СРСР 1943 р. було зазначено, що Закарпатська Україна має залишатися у складі Чехословаччини.

У травні 1944 р. в Лондоні між СРСР і Чехословаччиною було підписано угоду про відносини між чехословацькою владою і радянськими військами на зайнятій ними території. Угода передбачала, що головнокомандувач радянських військ матиме владу лише в межах зон ведення воєнних дій, рештою території управлятиме чехословацька адміністрація. Проте після вступу радянських військ до Закарпатської України ситуація змінилася. СРСР почав розглядати цей регіон як важливий стратегічний плацдарм для посилення свого впливу в Центрально-Східній Європі.

Щоб надати законного вигляду радянській окупації Закарпаття, у листопаді 1944 р. в місті Мукачеве за підтримки СРСР було скликано так званий З'їзд Народних комітетів краю, місцевих органів влади, де переважали комуністи. На ньому були присутні представники політичних органів радянської армії. З'їзд ухвалив Маніфест про приєднання краю

Демонстрація населення Мукачєвого на честь підписання Маніфєсту про возз'єднання Закарпатської України з радянською Україною. Листопад 1944 р. Фотографія Державного архіву Закарпатської області

до інших українських земель у складі УРСР, обрав Народну раду як законодавчий орган влади Закарпатської України й сформував уряд. Досить швидко тут з'явилися і нові органи влади: суд, прокуратура, силові структури, органи управління на місцях тощо.

Дії СРСР на Закарпатті викликали занепокоєння уряду Чехословаччини. Міністр закордонних справ ЧСР Я. Масарик відверто заявив, що Закарпаття не буде віддано СРСР, бо «Росію не можна пускати в Європу». Проте Й. Сталін змусив керівництво Чехословаччини визнати приєднання Закарпаття до СРСР.

У червні 1945 р. договір між Чехословаччиною і СРСР юридично закріпив рішення з'їзду в Мукачєвому. У 1946 р. у складі УРСР було створено Закарпатську область. Для імперського режиму приєднання краю означало збільшення підвладної йому території. Для української громади регіону це стало подією, завдяки якій вона об'єдналася з іншими українськими землями у складі УРСР.

За радянсько-румунським договором 1947 р. до УРСР відходили Північна Буковина, Хотинщина, Ізмаїльщина, тобто були юридично закріплені кордони, встановлені внаслідок загарбань СРСР у червні 1940 р. До складу УРСР увійшов і острів Зміїний. 23 травня 1948 р. між СРСР та Румунською Народною Республікою був підписаний Дипломатичний протокол, згодом затверджений угодою 1961 р., яка і затвердила нові кордони.

► **Працюємо разом.** За допомогою методу «Два — чотири — усі разом» у складі спочатку робочих пар, а потім усім класом обговоріть запитання: як було розв'язане питання державних кордонів УРСР у повоєнний період.

! Зверніть увагу

У повоєнний період з дозволу імперської влади в УРСР запровадили нову державну символіку — герб, прапор і гімн. Вони, як і раніше, не відповідали українським національним традиціям, а відображали символіку комуністичного режиму. Червоний прапор із написом «УРСР» було замінено двоколірним: верхня частина, що становила дві третини ширини полотна, була червоною, а нижня мала світло-блакитний (лазурний) колір. У верхньому лівому куті прапора містилося зображення серпа і молота, а над ним — п'ятикутної зірки. Деяких змін зазнав і герб УРСР.

Карикатура на формування західного кордону УРСР. Й. Сталін відрізає частину українських земель Польщі

- Чим можна пояснити дії Й. Сталіна, відображені на карикатурі?

АЯ Словник

Операція «Вісла» — військово-адміністративна операція, здійснена в 1947 р. шляхом узгоджених дій керівництва Польщі, СРСР і Чехословаччини, що полягала в депортації українців із їхніх етнічних земель до західних і північних польських земель, що до 1945 р. належали Німеччині. Мета операції — обмежити підтримку українського підпілля місцевим населенням.

Етнічна чистка — політика, спрямована на насильницьке вигнання з певної території осіб іншої етнічної групи. Етнічна чистка може відбуватися в різних формах: масове переселення етнічних груп, примус до еміграції, депортація, геноцид.

2. Операція «Вісла»

- Як проходила операція «Вісла»? Чому терени, де вона відбувалася, називали Закерзонням?

«Обмін населенням» між УРСР і Польщею, що розпочався в 1944 р., було завершено в 1947 р. Чимало українців продовжували жити на українських етнічних землях Посання, Лемківщини, Холмщини й Підляшшя, які узагальнено називали **Закерзонням**. Польща вирішила «остаточно розв'язати українське питання» — саме таке завдання зафіксували міністри громадської безпеки та національної оборони Польщі у спільному проєкті навесні 1947 р. Йшлося про те, щоб полонізувати ці землі й остаточно приборкати Українську повстанську армію (УПА), яка фактично контролювала їх. Польська влада за погодженням із радянським та чехословацьким керівництвом провела депортаційну **операцію «Вісла»**, що за своїм змістом була скоріше **етнічною чисткою**.

Операція «Вісла» передбачала переселення частини українського населення Посання, Лемківщини, Холмщини та Підляшшя на захід і північ Польщі, на так звані «повернуті землі» (землі, які відійшли до Польщі від Німеччини). Радянські та чехословацькі війська заблокували кордони, а близько 30 тис. польських солдатів та офіцерів оточили формування УПА і в запеклих боях знищили або захопили багатьох українських воїнів (655 осіб загинуло, 1466 осіб було заарештовано). Під загрозою покарань на нові землі було переселено 140 575 осіб українського й мішаного українсько-польського населення. На тих, хто намагався уникнути переселення або повертався додому, чекав концентраційний табір на околицях польського міста Явожно (відділ колишнього нацистського табору Аушвіц), де утримували близько 3800 осіб. Унаслідок депортацій раніше заселені українцями землі на теренах Польщі влада почала полонізувати.

Через операцію «Вісла» загони УПА втратили свою опору — місцеве українське населення. Командувач УПА Роман Шухевич (псевдоніми Тарас Чупринка, Тур тощо) видав наказ про припинення боротьби в Закерзонні.

Частина загонів УПА перемістилася на територію УРСР і продовжила там боротьбу з комуністичним

Виселення українського селянства. 1947 р. Напис на хаті: «Прощай, рідна хатко, прощай, рідне село Мушинка, прощай, сільська молодіж, прощайте всі»

- Про яке ставлення до подій, пов'язаних зі здійсненням операції «Вісла», свідчить напис на хаті?

режимом. Близько 300 членів УПА через Угорщину, Польщу, Чехословаччину перейшли до Західної Німеччини. Ці рейди донесли до світової громадськості відомості про боротьбу українства проти комуністичного режиму.

Операція «Вісла» стала злочином комуністичних режимів Польщі та СРСР проти українського населення краю. У 1990 р. сенат Республіки Польща засудив операцію «Вісла». 22 квітня 2017 р. в Україні вперше на державному рівні вшанували День пам'яті жертв операції «Вісла».

3. Україна — співзасновник ООН. Зовнішньополітична діяльність УРСР

- Як можна охарактеризувати участь УРСР у діяльності міжнародних організацій у повоєнний період?

Наприкінці Другої світової війни влада тоталітарної імперії, дотримуючись своїх інтересів, змінила можливості зовнішньополітичної діяльності підпорядкованих їй республік. Так Україна знову повернулася на міжнародну арену.

У березні 1944 р. було створено Народний комісаріат закордонних справ УРСР, керівником якого став спершу письменник Олександр Корнійчук, а згодом його змінив Дмитро Мануїльський. Також з'явився Народний комісаріат оборони УРСР (у 1944—1945 рр. його очолив Василь Герасименко, проте реально він керував лише військами Київського військового округу, який очолював за сумісництвом).

✓ Цікаві факти

Приводом до реалізації операції «Вісла» була загибель віцеміністра національної оборони Польщі генерал-полковника Кароля Сверчевського 28 березня 1947 р. у сутичці із загоном УПА (командир на псевдонім Хрін). Віцеміністр перебував в інспекційній поїздці з військами, що мали здійснити депортацію українців. К. Сверчевський народився у Варшаві, із 1915 р. жив у Росії. Там він вступив до ВКП(б) та Червоної армії. Під час Другої світової війни командував створеними в СРСР 1-ю та 2-ю арміями Війська Польського. Брав участь у Берлінській операції. Через місяць після смерті К. Сверчевського шість дивізій Війська Польського оточили українські села, що ще залишилися на Лемківщині, у Надсянні, Холмщині та Підляшші. О 4-й ранку почалося виселення українців.

Американські кадети піднімають прапор Української РСР над резиденцією ООН. Сан-Франциско. 1945 р.

Пам'ятний камінь, закладений з нагоди відкриття Алеї ООН у Києві до 60-річчя заснування ООН. 2005 р.

Здійснивши такий крок, сталінське керівництво мало на меті збільшити кількість своїх представників в ООН, домовленості про створення якої з'явилися наприкінці війни.

У серпні 1944 р. на конференції в Думбартон-Оксі (США) під час обговорення проекту майбутньої ООН радянський представник вніс пропозицію вважати всі республіки СРСР членами — засновниками організації. Пропозицію було відхилено, проте сталінське керівництво не полишало цієї ідеї. На Ялтинській (Кримській) конференції в лютому 1945 р. США й Велика Британія зобов'язалися підтримати пропозицію радянського уряду щодо прийняття України та Білорусі у члени ООН.

На першій сесії Генеральної Асамблеї ООН у 1946 р. УРСР було обрано до складу Економічної і Соціальної ради, а в **1948—1949 рр.** — непостійним членом Ради Безпеки ООН. Її представників запросили до багатьох структур організації, у тому числі до Міжнародного суду. УРСР підтримала прохання про вступ до ООН Цейлону (тепер Шрі-Ланка) та Лаосу, її представник відіграв важливу роль у прийнятті рішення про поділ Палестини на єврейську та арабську частини й створення держави Ізраїль.

Представники УРСР брали участь у Паризькій мирній конференції 1946 р., у лютому 1947 р. підписали мирні договори з Італією, Румунією, Угорщиною, Болгарією та Фінляндією. Українська делегація також узяла активну участь у роботі Дунайської конференції 1948 р., яка вирішувала питання режиму торгового судноплавства на Дунаї. Під час «холодної війни» УРСР увійшла до складу Всесвітньої ради миру, стала членом Комітету ООН з реалізації невід'ємних прав палестинського народу і спеціального комітету ООН проти апартеїду.

Попри активну участь УРСР не виходила за межі політики, яку диктувало радянське керівництво. Таким чином, діяльність УРСР на міжнародній арені залишалася обмеженою та була обумовлена стратегічними інтересами імперського центру.

► **Працюємо разом.** Проаналізуйте участь УРСР у діяльності міжнародних організацій та сформулюйте твердження щодо її ролі в цьому.

СФОРМУЛЮЙТЕ СУДЖЕННЯ ПРО:

- особливості визначення кордонів тогочасної України та її зовнішньополітичної діяльності як УРСР у складі тоталітарної радянської імперії.

Працюємо з хронологією

- 1944—1951 рр.** ● Процес повоєнного встановлення кордонів УРСР із сусідніми державами.
- 1947 р.** ● Операція «Вісла».
- 1948—1949 рр.** ● УРСР стала непостійним членом Ради Безпеки ООН.

Запитання і завдання

Знаємо і розуміємо

1. Із якою державою у 1951 р. УРСР здійснила обмін прикордонними ділянками? Якою була мета?
2. Коли у складі УРСР утворили Закарпатську область? Яку геополітичну мету ставив СРСР, приєднуючи цю територію?

Застосовуємо і аналізуємо

3. Покажіть на карті (с. 11), як відбувалося визначення повоєнних кордонів УРСР, і регіон, у якому проходила операція «Вісла».
4. **Завдання з хронології.** 1) Які події відбувалися в країнах Заходу в період повоєнного встановлення кордонів УРСР із сусідніми державами? 2) Який режим існував у Польщі, коли її влада здійснила операцію «Вісла»?
5. Наведіть факти, які підтверджують або спростовують думку, що завершення Другої світової війни призвело до подальших злочинів радянської влади проти УРСР.

6. Чи погоджуєтеся ви з тим, що приєднані до УРСР у повоєнний період українські землі опинилися там унаслідок загарбницької політики тоталітарної імперії (СРСР), що відповідало її стратегічним інтересам? Чому?
7. Чи можна вважати операцію «Вісла» прикладом поваги комуністичного режиму Польщі до прав і свобод людини? Поясніть свою думку.
8. Наведіть декілька важливих, на вашу думку, фактів, що розкривають участь УРСР у діяльності міжнародних організацій. Поясніть свій вибір.
9. **Працюємо в парах.** Заповніть таблицю «Операція «Вісла»». Чи можна стверджувати, що ця операція була етнічною чисткою?

Дата проведення	Методи, які застосовували щодо українського населення	Кількість постраждалих	Результати і наслідки

Узагальнюємо і оцінюємо

10. Дайте узагальнену оцінку врегулюванню територіальних питань, пов'язаних з УРСР у 1940—1950-х рр.
11. **Працюємо в малих групах.** Розпочніть підготовку навчальних проєктів до уроку узагальнення за темами (на вибір): 1) «Україна для ООН. ООН для України»; 2) «Стадії боротьби за незалежність від УНР до УПА (продовження кейсу «Як трансформувався український визвольний рух у XX ст.»»); 3) «Примусове трудове використання військовополонених та «інтернованих і мобілізованих німців» на теренах України»; 4) «Доля репатріантів у повоєнній Україні»; 5) «Історія рідного краю в контексті загальноукраїнських подій повоєнного періоду».

Додаткові матеріали
rnk.com.ua/109510

§ 3. Внутрішньополітична та економічна ситуація в УРСР

НАВЧАЛЬНА МЕТА: проаналізувати вплив на соціально-економічний розвиток перебування українських земель у складі тоталітарної імперії.

ПРИГАДАЙТЕ: 1. Що таке відбудова? У яких країнах, коли і як її здійснювали? 2. За курсом економічної та соціальної географії України пригадайте особливості економічного районування УРСР у середині ХХ ст. 3. Укажіть причини, особливості й наслідки Голодомору в Україні в 1932—1933 рр. 4. Назвіть характерні риси життя й побуту населення УРСР у 1930-х рр.

▶ Навчальний фільм

rnk.com.ua/109544

Перегляньте відеоролик «Українці у Другій світовій війні» і виконайте завдання до нього.

1. Умови початку відбудови

▶ За яких умов розпочалася відбудова?

Фронт відсунувся на захід. В УРСР відновлювалися радянська влада та притаманна їй система управління і господарства. Загальні збитки, завдані економіці, у 5 разів перевищували суму, витрачену на нове будівництво в 1920—1941 рр. Важким залишалося становище сільського господарства, яке в 1945 р. дало лише третину довоєнного річного врожаю.

Демографічні втрати були жахливими, а побутові умови тих, хто вижив, — катастрофічними: близько 10 млн осіб залишилися без житла. Різко скоротився обсяг трудових ресурсів.

До кінця 1945 р. загалом відновили 44 % довоєнних потужностей машинобудівної і 30 % — легкої промисловості, увели в дію 123 великі та 506 дрібних шахт Донбасу. Частково було відбудовано житловий фонд, розпочали роботу більшість шкіл, закладів вищої освіти, медичних установ.

Відновлювали діяльність органи радянської влади. Для цього були проведені вибори до Верховної Ради СРСР, Верховної Ради УРСР і місцевих органів влади. Ліквідували органи надзвичайного управління, які діяли у воєнний час. Змінилася система управління промисловістю та сільським

Відбудова центральної частини Полтави. 1946 р.

▶ Яку інформацію про здійснення відбудови Полтави можна отримати за ілюстрацією?

господарством. У 1946 р. Раду народних комісарів перейменували на Раду міністрів УРСР. На підприємствах та в установах режим дозволив повернути 8-годинний робочий день, відпустки, скасував понаднормову неоплачувану працю. Зменшувалися витрати на оборонні потреби.

Процеси **відбудови** були нелегкими, ще й ускладнювалися політичними переслідуваннями. Комуністична влада влаштовувала репресії проти військових, компартійних чиновників, лікарів, творчої інтелігенції, селянства. Проводили й кампанію проти єврейства. Раніше звільнених осіб, що вже відбули покарання, відправляли в нові заслання як «небезпечних своїми антирадянськими зв'язками і ворожою діяльністю».

У 1952 р. велику групу так званих «інженерів-шкідників» металургійного комбінату в місті Сталіно, більшість яких становили євреї, заарештували, судили й розстріляли.

У наступних параграфах ви дізнаєтеся про репресії тоталітарної влади в західних областях УРСР та переслідування діячів культури.

- **Працюємо в малих групах.** За допомогою методу «Синтез думок» охарактеризуйте умови, за яких відбувалася відбудова.

2. Відбудова та її особливості в УРСР

- Які зміни відбулися в Україні в період відбудови?

Задля відбудови економіки в СРСР прийняли п'ятирічний план на 1946—1950 рр. Він спирався на радянську **командно-адміністративну систему** і передбачав продовження політики індустріалізації, започаткованої наприкінці 1920-х рр., але на перше

Відбудована Дніпровська ГЕС (ДніпроГЕС). Сучасний вигляд

А-Я Словник

Відбудова — термін, застосований керівництвом СРСР для визначення заходів з відновлення зруйнованого господарства.

✓ Цікаві факти

Для відбудови СРСР використовували репарації, отримані від Німеччини та її союзників (у розмірі 22,6 млрд дол., із яких для відбудови України було використано від 10 до 30%). Також було залучено частину ресурсів, награтованих і вивезених до СРСР із держав Центрально-Східної Європи (за оцінками експертів, загалом на суму приблизно 12 млрд дол.). Крім того, для відбудови використовували працю військовополонених німців, угорців, румунів. Також СРСР активно залучав вивезених із Німеччини та інших держав Центрально-Східної Європи інженерно-технічних працівників. Загалом ці ресурси перевищували масштаби допомоги державам Європи за «планом Маршалла».

Жінки розвантажують зерно на пункті «Заготзерна». 1946 р. У 1947 р. лише у вугільній і металургійній промисловості жінки становили 35 % від загальної кількості робітництва

Будівельниці на відбудові вулиці Хрещатик у Києві. 1940-ві рр.

місце висувалося задоволення військових потреб імперії для її протистояння з країнами демократичного Заходу.

Відбудова господарства УРСР, як і СРСР загалом, передбачала розвиток економіки **екстенсивним шляхом**. При цьому відновлювалися довоєнні потужності, оновлення яких майже не відбувалося.

А-Я Словник

Екстенсивний шлях розвитку — спосіб збільшення обсягів виробництва продукції завдяки залученню більших ресурсів без якісних змін в організації виробництва.

Відбудова в УРСР мала такі особливості:

- ситуацію суттєво ускладнювало те, що з евакуації на схід СРСР повернули лише 15 % підприємств, а відшкодування із загальносоюзного бюджету

за втрачене майно республіка не отримала;

- масштаби відбудовчих робіт були більшими, ніж у будь-якій країні Європи, через значні втрати і руйнування;
- «холодна війна» унеможливила використання фінансової та технічної допомоги країн Заходу, перш за все США;
- відбудова в західних областях України відбувалася одночасно з процесом радянізації і придушенням збройного опору УПА і підпілля ОУН;
- основну увагу приділяли розвитку важкої промисловості та енергетики (80 % капіталовкладень), нехтуючи розвитком легкої промисловості, соціальної сфери та сільського господарства (на сільське господарство виділяли лише 6,5 % капіталовкладень);
- економіку УРСР відбудовували не як самостійний і самодостатній комплекс, а як частину системи СРСР.

Структура капіталовкладень в економіку УРСР під час четвертої п'ятирічки відбудови (1946—1950 рр.)

- Проаналізуйте діаграму. Яким галузям господарства віддавали перевагу? Висловіть припущення, чому саме їм. Як пріоритетність позначалася на добробуті населення?

Крім того, унаслідок розвитку нових промислових центрів СРСР за Уралом та в Казахстані частка України в 1945 р. в загальносоюзному виробництві знизилася порівняно з довоєнним періодом із 18 до 7 %;

- посилювалися командно-адміністративні методи управління, що давали змогу режиму мобілізувати й зосереджувати значні матеріальні та людські ресурси для відновлення господарства;
- значну роль комуністичний режим відводив ідеологічній обробці, що проявлялося в масштабних мобілізаційно-пропагандистських заходах — соціалістичних змаганнях, рухах передовиків і новаторів тощо;
- відбудову ускладнив спричинений політикою тоталітарної імперії масовий штучний голод 1946—1947 рр.;
- гостро відчувалася нестача робочої сили, особливо кваліфікованої, сучасного обладнання і технологій;
- використання праці людей, примусово мобілізованих на об'єкти промисловості, військовополонених, в'язнів виправно-трудових таборів.

Результати відбудови виявилися неоднозначними. З одного боку, було відновлено промисловість УРСР. Її обсяг виробництва на 1950 р. перевищив рівень 1940 р. на 15 % (проте обсяг виробництва легкої промисловості в 1950 р. зменшився порівняно з довоєнним станом на 20 %). З іншого боку, ціна відбудови для людей через жорсткі методи її проведення виявилася зависокою: замість економічного розвитку та підвищення добробуту людей було відновлено неефективну імперську модель економіки СРСР.

Особливо тяжким залишалося становище селян. Вони отримували мізерний дохід, сплачували великі податки за присадибні ділянки, фруктові

Радянські пропагандистські плакати часів відбудови. Написи на плакатах: 1) «Нова п'ятирічка — п'ятирічка великого будівництва. Відновимо, побудуємо і введемо в дію за 1946—1950 рр. 5900 підприємств»; 2) «Відновимо!»

- 1. Чи нагадує вам зображення на плакаті 1 пропаганду часів індустріалізації? Що було спільного між процесами відбудови та індустріалізації? 2. Висловіть припущення, чому на плакаті 2 використали образ російського селянина.

2

Відбудова Києва. 1940-ві рр.

- Висловіть припущення, чому під час відбудови Києва не застосовували техніку.

Німецькі військовополонені відбудовують залізничні колії в Проскуріві (зараз Хмельницький). 1940-ві рр.

✓ Цікаві факти

У роки відбудови в західних областях УРСР активно розвивали нафтогазову галузь. Були введені в дію газові промисли на Дашавському й Опарському родовищах. У жовтні 1948 р. завершили будівництво газопроводу «Дашава—Київ». На 1950 р. УРСР давала чверть загальносоюзного видобутку природного газу.

дерева, не мали паспортів, а відповідно й можливості вільно пересуватися. До колгоспників сталінське керівництво застосовувало примус та репресивні методи. Так, у 1948 р. з'явився указ «Про виселення з Української РСР осіб, які злісно ухиляються від трудової діяльності в сільському господарстві й ведуть антигромадський, паразитичний спосіб життя». Після цього з республіки виселили близько 12 тис. членів колгоспу.

Ситуацію в сільському господарстві ускладнювали занедбаність земель за роки війни й відсутність придатної для роботи техніки та навіть найпростіших землеробських знарядь, тягла. У плуг доводилося впрягати корів, а подекуди його тягнули самі колгоспниці, ставши основною м'язовою силою повоєнного села.

Незважаючи на вимоги влади й зусилля селянства, у сільському господарстві УРСР до кінця п'ятирічки так і не вдалося досягти показників довоєнного розвитку. Так, у 1950 р. валовий збір зернових становив лише 85 % довоєнного рівня.

А:Я Словник

Голод 1946—1947 рр. — масовий штучний голод, організований керівництвом Комуністичної партії та урядом СРСР; масова загибель людей від голоду на території УРСР, спричинена зумисними діями сталінського режиму (надмірне вилучення хлібних запасів), наслідками розрухи сільського господарства від тривалих бойових дій, посухою.

3. Масовий штучний голод 1946—1947 рр., його причини, масштаби й наслідки

- Які факти свідчать про те, що масовий штучний голод 1946—1947 рр. став навмисним злочином влади тоталітарної імперії проти українців?

У повоєнний час у сільському господарстві склалося вкрай несприятливе становище. Однак комуністичний режим не збирався проводити будь-які зміни, село для нього залишалося лише одним

Хліб. Художниця Т. Яблонська. 1949 р.

► Чим різнилися реальна і пропагандистська картини повоєнного села?

із джерел ресурсів для відбудови промисловості. Під тиском союзного керівництва уряд УРСР планував у 1946 р. збільшити посівні площі, урожайність і хлібозаготівлю. Однак навесні-влітку 1946 р. 16 областей республіки охопила посуха. Озимі та ярові посіви загинули. Урожайність зернових складала 2—3 ц/га (для порівняння: у 1940 р. вона становила 14,6 ц/га, у 1944 р. — 10,8 ц/га). Посуха загострила проблему кормів для худоби, почався її падіж. Влада дозволила здавати худобу на забій понад планові норми. Це призвело до того, що в деяких областях план здачі м'яса було перевиконано вдвічі. Проте подальший розвиток тваринництва опинився під загрозою. Керівники деяких областей наполегливо зверталися до уряду з проханням зменшити планові завдання хлібозаготівлі, які в липні 1946 р. були збільшені з 340 до 360 млн пудів (1 пуд $\approx$ 16 кг). Відповіддю тоталітарного режиму на це стали репресивні заходи. Тільки за перші місяці 1947 р. до кримінальної відповідальності притягли 1,5 тис. голів колгоспів, а 6 тис. комуністів отримали дисциплінарні стягнення за невиконання вказівок партії.

Селяни тікали від можливої голодної смерті в інші райони (наприклад, до західних областей України), у міста. Щоб уникнути знелюднення сіл, спеціальні каральні органи відшукували й повертали втікачів. І все одно зерна вдалося зібрати лише 60% від запланованого, хоча було вилучено навіть насіннєвий фонд.

Разом із цим у 1946—1947 рр. СРСР для створення свого позитивного образу експортував до Європи 2,5 млн т зерна.

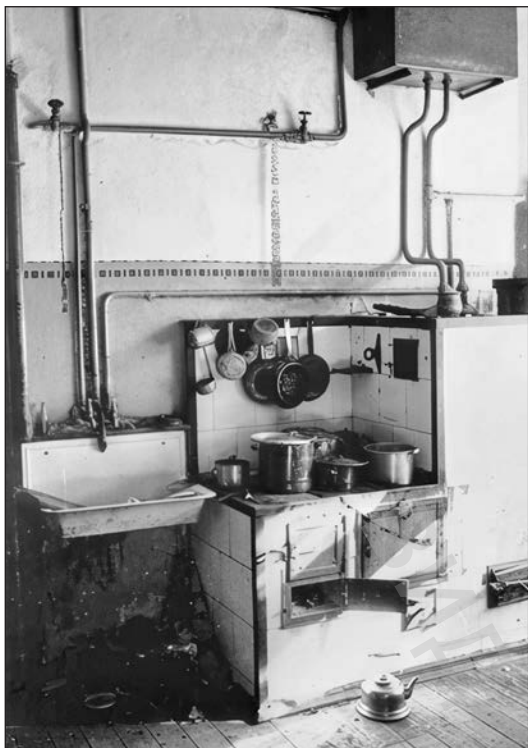
Оранка в колгоспі «Більшовик» на Полтавщині. 1946 р.

✓ Цікаві факти

У 1949 р. Т. Яблонська написала свою найвідомішу чотириметрову картину «Хліб». На її створення художницю надихнули досягнення села Летава Кам'янець-Подільської області у зборі зернових. Т. Яблонську вразило, що 717 із 765 працездатних осіб там становили жінки.

! Зверніть увагу

За неповними даними, від масового штучного голоду 1946—1947 рр. у містах і селах УРСР померло понад 1 млн осіб. Представники української експертної спільноти з питань Голодомору наголошують, що «переважна кількість убитих голодом — українці й перш за все селяни».

Кухонне начиння в київській квартирі. 1940—1950-ті рр. Фотографія Центрального державного аудіовізуального та електронного архіву України

- Поміркуйте, як на такій кухні можна було приготувати обід. Складіть розповідь.

В республіці почався голод 1946—1947 рр. Керівництво УРСР на чолі з Микитою Хрущовим намагалося зменшити масштаби катастрофи, залучивши ресурси західних областей. М. Хрущов звернувся по допомогу до союзного керівництва. Проте Й. Сталін заявив: «Ти м'якотіль! Тебе обдурюють, вони грають на твоїй сентиментальності. Вони хочуть, щоб ми витратили наші державні запаси». У березні 1947 р. М. Хрущова змінив Лазар Каганович.

Проте для проведення посівної кампанії для УРСР виділили як позику 35 млн пудів насіння. Головним винуватцем третього масового штучного голоду в Україні став тоталітарний режим в особі сталінського керівництва, яке нехтувало долею мільйонів українців заради союзних інтересів.

4. Зміни в демографічній ситуації. Рівень життя населення

- Які зміни відбувалися в демографії, рівні життя та побуті українського населення в цей період?

За роки Другої світової війни понад 3—4 млн громадян республіки загинуло на фронтах або в полоні та понад 5 млн осіб — на територіях, зайнятих німецькою армією. До цього варто додати понад 2,5 млн осіб, вивезених на роботи до Німеччини, із яких значна частина з різних причин не повернулися. Чимало з них побоювалися, що можуть опинитися в ГУЛАГу.

Завершення війни дало поштовх значним міграційним процесам.

До рідних домівок повернулися близько 2,2 млн осіб, демобілізованих з лав радянської армії, сотні тисяч вивезених під час евакуації на схід, ті, хто перебував на примусових роботах або в полоні за межами України. Також за розпорядженням союзної влади до України прислали велику кількість спеціалістів та партійних діячів з інших республік СРСР для участі у відбудові господарства й радянзації західних областей. Відбудова й подальший розвиток промисловості прискорили процес урбанізації та призвели до скорочення кількості сільських жителів.

Унаслідок цих процесів населення республіки в 1951 р. становило 37,2 млн осіб, що було на 4,1 млн менше, ніж у довоєнному 1940 р. Значно змінився й етнічний склад населення УРСР.

А-Я Словник

ГУЛАГ (ГУТАБ) — Головне управління виправно-трудових таборів, трудових поселень і місць утримання, що діяло в СРСР у 1934—1956 рр.

Крамниця у Львові. Кінець 1940-х рр.

- Висловіть припущення, чому влада вдавалася до таких акцій.

Зменшилася кількість єврейської, польської, німецької та інших національних меншин, натомість збільшилася частка росіян.

Через війну й повоєнну розруху значно знизився рівень життя населення. Не вистачало продовольства й найнеобхідніших речей. Гостро постали проблеми житла, безпритульних дітей, злочинності тощо. Проте на їх вирішення за планом четвертої п'ятирічки комуністичний режим виділяв незначні ресурси.

У грудні 1947 р. уряд СРСР із метою пропаганди прийняв постанову про **скасування карток** на продовольчі й промислові товари та перехід до продажу цих товарів у відкритій торгівлі за єдиними державними роздрібними цінами. Разом із цим було проведено **грошову реформу**, що мала на меті впорядкувати фінансову систему в повоєнний період.

Радянський пропагандистський малюнок, який мав показати поліпшення рівня життя. Написи на малюнку: «Із 1 квітня 1953 р. ціни знижено», «Ціни на всі продукти знижено»

Здійснені режимом заходи мали суперечливі наслідки. Так, скасування карткової системи свідчило про певну стабілізацію економіки. Однак після 1947 р. заробітна плата більшості населення, що зросла лише в 1,5 разу порівняно з довоєнним рівнем, суттєво відставала від нових державних цін, які майже втричі перевищували довоєнний рівень. Спостерігалася така ситуація: на полицях магазинів були товари, але люди не мали змоги їх купити.

Не поліпшила життєвий рівень населення і грошова реформа. Обсяг грошової маси, що перебувала в обігу, почав відповідати потребам господарства, але водночас було вилучено гроші в тих, хто власною працею і зусиллями заощадив певні суми. Закладами в ощадних касах у розмірі до 3 тис. руб. обмін грошових знаків здійснювали у співвідношенні 1:1,

Зовнішній вигляд купюри 1 «новий» карбованець 1947 р.

Радянський пропагандистський плакат. Напис на плакаті: «Добре працювати — хліб уродить!». 1947 р.

- Висловіть припущення, чому радянська пропаганда використовувала неправдиві образи. Як цей плакат спотворював дійсність?

закладами від 3 до 10 тис. руб. заощадження зменшувалися на третину, а понад 10 тис. руб. — на дві третини.

Особливо боляче реформа вдарила по селянству, яке знову було ошукане режимом. За відсутності ощадних кас у селах обмін готівкових грошей, які населення зберігало вдома, здійснювали у співвідношенні 1:10. Отже, заходи влади лише відклали вирішення складних соціальних проблем.

- **Працюємо разом.** За допомогою методу «Плакат думок» графічно зафіксуйте думки й погляди щодо змін у демографічній сфері, рівні життя та побуті українського населення.

5. Переміщені особи з України. Репатріація. Неповерненці

- **1.** Чому після Другої світової війни гостро постало питання біженства та переміщених осіб? **2.** Із якою метою Й. Сталін наполягав на примусовій репатріації радянських громадян? **3.** Як розгортання «холодної війни» між СРСР та США вплинуло на процес репатріації?

1940-ві рр. стали «**ерою переміщених осіб**». Друга світова війна дала поштовх масштабній міграції. На землях колишнього Третього рейху опинилося близько 10 млн осіб, що залишили свої домівки через різні обставини (із них 5 млн осіб — вихідці із СРСР). Це були **біженці**, військовополонені, остарбайтери (вивезені на примусові роботи), в'язні нацистських таборів. Одну з найбільших етнічних груп становили українці (майже 2,5 млн осіб).

Після закінчення війни всі вимушені мігранти опинилися в таборах, спеціально облаштованих союзниками СРСР на території Німеччини та Австрії. До таких осіб застосовували англійський термін **Displaced persons (DP)** (переміщені особи). Відповідно і місця їхнього тимчасового притулку називали **DP-таборами**. Таких таборів налічувалося близько 80.

На Ялтинській (Кримській) та Потсдамській конференціях Й. Сталін домігся рішення про обов'язкову **репатріацію** радянських громадян до СРСР і громадян Центрально-Східної Європи до їхніх країн. Таке бажання було продиктоване двома причинами: максимально повернути на батьківщину робочу силу і покарати тих, хто зі зброєю в руках боровся проти радянської влади.

Українське весілля в DP-таборі. Гайденау (Німеччина). Кінець 1940-х рр.

Радянські репатріанти в очікуванні повернення до СРСР. 1940-ві рр.

Проте радянськими громадянами не вважалися особи, які до 1 вересня 1939 р. проживали в державах Балтії (Естонія, Литва, Латвія), Польщі (зокрема, у західних областях України та Білорусі), Румунії (Бессарабії, Північній Буковині) (500—700 тис. осіб). Їх насильно не повертали. Видачі СРСР уникли бійці дивізії СС «Галичина». Із понад 10 тис. бійців радянськими громадянами були лише 112 осіб.

Життям переміщених осіб на території розгромленого Третього рейху розпоряджалася створена в 1943 р. країнами — учасниками антигітлерівської коаліції Адміністрація ООН із надання допомоги та відновлення (UNRRA), що діяла до 1947 р. Метою її діяльності була різнобічна допомога переміщеним особам і повернення їх на батьківщину. Однак насправді все контролювали окупаційні адміністрації.

Радянська влада намагалася вплинути на своїх громадян, що опинилися в західних DP-таборах, бажаючи повернути якнайбільше людей. На переселенців впливали під час особистих зустрічей, демонстрували в таборах пропагандистські фільми. Масовими накладами видавали пропагандистські брошури, плакати.

На батьківщині репатріанти проходили через спецприймальники, яких на території України та Білорусі було створено близько 100 (кожен був розрахований на 10 тис. осіб). Людей ретельно перевіряли співробітники органів внутрішніх справ. У першу чергу вишукували тих, хто «завинив перед своєю радянською батьківщиною».

Після перевірки 58 % репатрійованих радянських громадян одразу відправили по домівках (близько 2,5 млн осіб). Ті, хто підлягав призову, були

А-Я Словник

Переміщені особи — особи, які заходами нацистського режиму були вислані з країн свого попереднього місця проживання через расові, релігійні й політичні причини або вивезені з метою використання їх як дешевої робочої сили.

Біженці — особи, які залишили країни свого попереднього місця проживання через дії нацистського або інших режимів.

DP-табори — тимчасові табори для переміщених осіб.

Репатріація — повернення на батьківщину з поновленням громадянських прав військовополонених і цивільних осіб, які під час війни опинилися в інших державах та перебували там тривалий час.

Зверніть увагу

Біженці та переміщені особи — саме так у документах ООН було визначено відповідні категорії осіб.

Звільнені в'язні з нацистських концтаборів (загалом звільнили 400 тис. осіб). 1940-ві рр.

Дороги біженців. 1940-ві рр.

✓ Цікаві факти

Обов'язкову репатріацію радянське керівництво не застосовувало до двох категорій осіб, які до 22 червня 1941 р. були громадянами СРСР:

- 1) бессарабці й буковинці, які оформили румунське громадянство (понад 4 тис. осіб);
- 2) жінки, що одружилися з іноземцями й мали від них дітей (на початку 1950-х рр. налічувалося майже 30 тис. осіб).

СФОРМУЛЮЙТЕ СУДЖЕННЯ ПРО:

- негативний характер впливу тоталітарного імперського гноблення на соціально-економічну ситуацію в тогочасній Україні.

⌘ Працюємо з хронологією

1946—1947 рр.

Масовий штучний голод на території УРСР.

мобілізовані до армії (понад 800 тис. осіб). Частину призовників відправили в робітничі батальйони Народного комісаріату оборони. Фактично це була примусова праця. Люди переважно відновлювали шахти Донбасу (близько 600 тис. осіб), 272867 осіб потрапили до ГУЛАГу (6,5%). У країнах Заходу залишилися близько 250 тис. українців.

Із 1947 р. в умовах «холодної війни» колишні союзники СРСР вже не допомагали повернути радянських громадян на батьківщину, а переселяли переміщених осіб і біженців до країн, які готові були їх прийняти. У цій справі активно діяли організації української діаспори.

Період репатріації фактично завершився в першій половині 1946 р. Після цього вона вже не мала масового характеру. До 1 липня 1952 р. було репатрійовано 4,3 млн радянських громадян. Проте багато людей через страх репресій залишилися за кордоном, ставши **неповерненцями**.

Запитання і завдання

Знаємо і розуміємо

1. Відновлення зруйнованого внаслідок війни господарства в СРСР мало назву
А відбудова
Б перебудова
В покращення
Г модернізація
2. Коли комуністична влада організувала масовий штучний голод на території УРСР?

Радянський плакат. Напис на плакаті:
«Звільнені радянські люди! Вас
визволено від гноблення фашистської
неволі — повертайтеся швидше
на батьківщину!»

- Чому держава була зацікавлена
в поверненні біженців
та переміщених осіб?

3. Як називали український регіон, де до кінця 1945 р. відновили роботу 123 великі і 506 дрібних шахт?

Застосовуємо і аналізуємо

4. Покажіть на карті атласу регіони УРСР, які найбільше постраждали від масового штучного голоду 1946—1947 рр.
5. Завдання з хронології. 1) Коли виповниться 100 років від початку штучного масового голоду 1946—1947 рр.? 2) Які події відбувалися в країнах Європи в 1946—1947 рр.?
6. Висловіть аргументовану думку про роль і значення українських в'язнів у таборах ГУЛАГу в організації повстань і підпільної боротьби.
7. Як радянська влада використовувала процеси відбудови в інтересах тоталітарної імперії? Наведіть факти, що підтверджують вашу думку.
8. Чи можливо було уникнути в 1946—1947 рр. масового голоду, якби тоталітарна імперія не ставила за мету знищення українців та українок?
9. Наведіть факти, які свідчать про злочинний характер політики тоталітарної імперії в УРСР у сферах демографії, рівня життя та побуту населення.

10. Працюємо в парах. Складіть порівняльну таблицю «Терори голодом в Україні».

Період	Причини	Особливості	Наслідки
1921—1923 рр.			
1932—1933 рр.			
1946—1947 рр.			

Узагальнюємо і оцінюємо

11. Працюємо разом. За допомогою дискусії обговоріть питання відновлення командно-адміністративної моделі економіки під час відбудови в тогочасній Україні. Дайте оцінку цим процесам.
12. Працюємо в малих групах. За додатковими джерелами підготуйте повідомлення за темою «Наш край у період здійсненого тоталітарною владою масового штучного голоду 1946—1947 рр.».
13. Уявіть себе журналістом (журналісткою) київської газети 1940-х рр. Ви маєте зробити репортаж про робітників, які працюють на відбудові металургійного заводу. Складіть перелік запитань до них. А які запитання ви не наважилися б поставити? Чому?
14. За додатковими джерелами підготуйте презентацію за темою «Життя репатріантів у DP-таборах».

Додаткові матеріали
rnk.com.ua/109511

§ 4. Політика радянзації («советізації») та репресії в західних областях УРСР

НАВЧАЛЬНА МЕТА: охарактеризувати політику тоталітарної комуністичної імперії в західних областях України в цей час.

ПРИГАДАЙТЕ: 1. За курсами економічної і соціальної географії України та історії України визначте, які історико-етнографічні землі західної частини України й коли увійшли до складу УРСР. 2. Назвіть дату й основні заходи першого етапу радянзації в західних областях України. 3. Якими були характерні риси сталінської індустріалізації та колективізації в радянській Україні наприкінці 1920 — у 1930-х рр.? 4. Укажіть особливості й основні події українського визвольного руху в роки Другої світової війни.

Депортація українців у Сибір. Гравюра. Художник Н. Хасевич. 1949 р.

1. Насадження радянської влади в західних областях УРСР. Масові депортації 1944–1947 рр. Операція «Захід»

► Як відбулося повторне насадження радянського тоталітарного режиму в західних областях УРСР?

У період 1939—1941 рр. у західних областях УРСР тоталітарний режим ще не встиг зміцнитися. Тому після війни партійно-державному керівництву довелося їх по-новому «радянзувати». Як і раніше, складовими радянзації («советізації») були колективізація, індустріалізація, так звана «культурна революція» та масові репресії проти тих, хто становив небезпеку для комуністичної влади.

Населення чинило опір радянзації. Тому для впровадження радянського тоталітарного способу життя до західних областей УРСР спрямували значні політичні й военні сили. До середини 1946 р. сюди прибуло 86 тис. фахівців, переважно російськомовних. Компартійна влада не довіряла місцевим комуністичним діячам, тому їх призначали на другорядні посади. Так, наприкінці 1946 р. в західній частині України з 15 120 керівних посад в обласних комітетах (обкомах) партії працівники з-поміж місцевого населення становили лише 1832 особи (12,1 %).

Поряд із компартійними осередками нова влада формувала тимчасові, а потім постійні місцеві органи влади у формі рад.

Згідно з документами, протягом 1944—1946 рр. із семи західних областей України до північно-східних регіонів СРСР депортували 17 729 сімей, або 36 609 осіб. Відсутність житла, предметів першої потреби, ліків і продовольства стала катастрофою для перших депортованих осіб. Їх підселяли в будинки місцевого населення без його згоди.

Здійснюючи масові депортації в 1944—1946 рр., тоталітарна влада намагалася унеможливити опір порядкам, які запроваджувала. Депортації стали ще одним злочином СРСР проти українського та інших народів.

10 вересня 1947 р. Рада міністрів СРСР ухвалила указ «Про виселення із західних областей

✓ Цікаві факти

21 жовтня 2017 р. виповнилося 70 років від масової депортації населення західних областей УРСР до Сибіру. Цього дня в Україні вшановували пам'ять жертв цієї трагедії.

УРСР до Карагандинської, Архангельської, Вологодської, Кемеровської, Кіровської, Молотовської, Свердловської, Тюменської, Челябінської та Читинської областей членів родин «оунівців» та активних бандитів, заарештованих і вбитих у боях». Уночі **21 жовтня 1947 р.** розпочалася операція «Захід». Протягом доби було насильно виселено 76 192 особи, серед яких 22 174 дитини. До 26 жовтня кількість депортованих членів родин воїнів УПА зросла до 77 791 особи. Переселенців із західної частини України відправляли залізницею в непристосованих товарних вагонах на примусові роботи до Сибіру. Сотні людей дорогою померли.

2. Ліквідація Української греко-католицької церкви в УРСР

- Як склалася доля УГКЦ після загарбання тоталітарним комуністичним режимом західних областей України?

До встановлення на західноукраїнських землях радянської влади Українська греко-католицька церква (УГКЦ) об'єднувала понад 5 млн вірян. Вона мала величезний вплив на населення регіону та виступала натхненником національно-визвольної боротьби. Смерть митрополита Андрея Шептицького 1 листопада 1944 р. стала сигналом до початку кампанії проти УГКЦ. Комуністичний режим звинуватив греко-католиків у співробітництві з нацистським режимом. Наступник Андрея Шептицького **Йосип Сліпий**, намагаючись знайти спільну мову з комуністичною владою, відрядив до Москви делегацію. Під час зустрічі представників влади ознайомили із життям церкви й зверненням Йосипа Сліпого «До духовенства і вірян», де містилися заклики до УПА «повернутися з неправильного шляху». Члени делегації передали 100 тис. руб. у фонд Червоного Хреста на оборону країни. Проте це не зупинило намірів влади знищити церкву.

Не бажаючи вступати у відкритий конфлікт з УГКЦ під час війни, представники радянської влади спочатку пообіцяли греко-католикам надати можливість вільно відправляти богослужіння. Проте в березні 1945 р. з'явилася детальна інструкція щодо ліквідації УГКЦ. Відповідно до неї у квітні 1945 р. каральні органи комуністичного режиму заарештували єпископат УГКЦ на чолі з митрополитом Йосипом Сліпим. Усім їм запропонували «добровільно» возз'єднатися з Російською православною церквою (РПЦ).

А-Я Словник

Операція «Захід» — депортація населення західних областей України (за винятком Закарпаття), здійснена 21 жовтня (подекуди тривала до 26 жовтня) 1947 р. владою СРСР із метою послаблення українського визвольного руху.

Навчальний фільм

rnk.com.ua/109546

Перегляньте відеоролик «Що зробили з родичами УПА» і виконайте завдання до нього.

Похорон митрополита Андрея Шептицького. Львів. 1944 р.

ДЕМОГРАФІЧНІ ЗМІНИ В УКРАЇНІ В ПЕРШІ ПОВОЄННІ РОКИ. РЕПРЕСІЇ ТА ДЕПОРТАЦІЇ

Територія УРСР у 1950 р.

Межа українських етнічних земель у Польщі

68,8 Частка населення, що залишилося в УРСР, станом на 1944 р. порівняно з 1941 р. (за регіонами, %)

500 Кількість депортованих осіб із регіонів УРСР, РРФСР та Польщі в 1944—1951 рр. (тис. осіб)

Райони здійснення депортаційних акцій

операція «Вісла» операція «Захід»

Шляхи депортації

Ліквідація Української греко-католицької церкви

Райони дій УПА в 1947—1950 рр.

Північна межа територій, охоплених масовим штучним голодом 1946—1947 рр. в УРСР

Перетворення Кримської АРСР у складі РРФСР на область (30 червня 1945 р.)

Заміна кримськотатарських топонімів півострова (а — нова назва, б — стара назва)

Кордони СРСР у 1950 р.

«Обмін населенням» між Польщею та УРСР у 1945—1947 рр. (тис. осіб)

Зверніть увагу

За вказівками з Москви й Києва в західних областях УРСР запроваджували ті самі порядки, що панували в інших регіонах СРСР. Були наявні порушення законів і прав людини, упереджене ставлення до місцевих працівників, штучне розмежування українства на «схід» і «захід».

1. Покажіть райони здійснення комуністичним режимом акцій депортації в тогочасній Україні. Назвіть роки цих подій.
2. Із якого регіону радянська влада депортувала найбільшу кількість людей?

Навчальний фільм

rnk.com.ua/109545

Перегляньте відеоролик «Чому у Львові не говорять російською» і виконайте завдання до нього.

Український католицький університет у Львові, заснований у 2022 р. Він став наступником Львівської богословської академії, яка була закрита радянською владою в 1945 р. і відновлена в 1994 р.

Церква Святої Софії у Львові

Далі каральні органи радянської влади розпочали арешти провідних діячів УГКЦ та заслання їх до Сибіру. За короткий час було закрито церковні освітні установи, розгромлено митрополію та єпархіальні управління, а також заарештовано близько 2 тис. священників, ченців і черниць.

У 1946 р. в Києві відбувся закритий судовий процес проти греко-католицьких ієрархів на чолі з митрополитом Йосипом Сліпим. У цей самий час у Львові було скликано неканонічний собор (тобто такий, що не є законним за церковною традицією). На ньому було заявлено про скасування Берестейської унії 1596 р., розрив із Римом і підпорядкування греко-католиків РПЦ. УГКЦ після цього перейшла в підпілля. Ініціатора й організатора Собору

Йосип Сліпий.
1960—1970-ті рр.

Історичні персоналії

Йосип Сліпий народився в 1892 р. в Галичині. Після закінчення школи він вивчав теологію у Львові, а з осені 1912 р. — в Інсбруку (Австрія), де здобув у 1918 р. ступінь доктора богослов'я. Молодий священник був висвячений митрополитом Андреєм Шептицьким. У 1922 р. Йосип Сліпий став професором догматики духовної семінарії у Львові, а згодом її ректором. Під його керівництвом семінарія була розбудована в Греко-католицьку богословську академію. У 1939 р. Йосипа Сліпого призначили наступником на митрополічному престолі. У роки німецької окупації (1941—1944 рр.) Йосип Сліпий відродив духовну семінарію,

а також діяльність Богословського наукового товариства. Після повернення радянської влади він був заарештований і засуджений на вісім років примусових робіт. Згодом Йосипа Сліпого засуджували ще тричі, але звільнили в 1963 р. за наполяганням Папи Римського і світової громадськості. Він прибув до Рима та відновив тут колишню Львівську духовну академію (Український католицький університет), монастир Студитів, діяльність Українського богословського товариства з видання часопису «Богословіє». У 1965 р. Йосипа Сліпого обрали кардиналом і Патріархом УГКЦ. Він помер у 1984 р., був перепохований у Львові.

✓ Цікаві факти

Ліквідація УГКЦ була частиною процесу радянської західноукраїнських земель. Цим заходом комуністичний режим намагався знищити греко-католицьку церкву як духовну опору українського національно-визвольного руху.

священника Гавриїла Костельника згодом застрелили у Львові. Для УГКЦ розпочався **катакомбний період** її існування (1946—1989 рр.).

Схожими були події і на Закарпатті. Так, 15 священників Мукачівської єпархії вислали до Сибіру, трьох убили, а 36 осіб утекли за кордон. На Мукачівського єпископа Теодора Ромжу в 1947 р. вчинили невдалий замах, а пізніше, за деякими свідченнями, його отруїли в лікарні. Зрештою всі греко-католицькі церкви було закрито, а 50 священників засуджено. У серпні 1949 р. брехливо проголосили добровільне возз'єднання Мукачівської єпархії з РПЦ.

► **Працюємо разом.** У складі робочих пар або малих груп проаналізуйте, як відбувалося відновлення радянського тоталітарного режиму в західних областях України та якою була доля УГКЦ в цей період.

3. Здійснення колективізації, індустріалізації та «культурної революції»

► Які заходи здійснювала радянська влада в західних областях УРСР, проводячи колективізацію, індустріалізацію і «культурну революцію»?

Для координації дій під час проведення радянської західних областей створили спеціальні посади заступника голови уряду УРСР, заступників міністрів. У ЦК КП(б)У утворили спеціальний відділ у справах західних областей.

Уже на кінець 1945 р. тут відновили діяльність 1700 промислових підприємств та 500 промислових артілей. Процес відбудови й подальшого розвитку промисловості західних областей України мав свої особливості, зумовлені:

- одночасністю насильницького здійснення процесів відбудови, індустріалізації, колективізації і «культурної революції» прискореними темпами;
- відсутністю достатнього економічного потенціалу СРСР для перетворень у регіоні, у якому лише 4 % населення працювало в промисловості;
- нестачею місцевих спеціалістів інженерно-управлінської ланки;
- несприйняттям населенням соціальних перетворень влади, спротивом радянській.

Проте найбільший опір населення чинило колективізації. У західних областях УРСР колективізація мала кілька цілей:

! Зверніть увагу

Індустріалізація передбачала:

- підпорядкування західних областей України інтересам промислового комплексу СРСР;
- оновлення промисловості на засадах, відповідних уявленням керівництва СРСР;
- використання місцевих природних ресурсів в інтересах союзного центру;
- зміну соціальної структури населення відповідно до тоталітарної моделі розвитку.

А-Я Словник

Спецпоселення — місце примусового утримання окремих категорій населення та представників народів, які радянська влада вважала політично небезпечними або ворожими. В основі режиму спецпоселення було насильницьке переселення з місць проживання до спеціально визначених місцевостей із подальшою заборонаю залишати їх під загрозою кримінального покарання та обмеження в громадянських правах.

Антирадянський малюнок, виданий підпільною друкарнею на заході України в 1949 р. Художник Н. Хасевич

► Поясніть зміст зображення. Як плакат мав сприяти поширенню антирадянських настроїв серед населення України?

- установити тотальний контроль держави над селянством;
- увідповіднити розвиток сільського господарства регіону з іншими регіонами УРСР;
- зламати приватновласницький спосіб мислення місцевого населення;
- позбавити підтримки населення збройний рух опору радянській владі.

Колективізація здійснювалася приманними тоталітарній системі методами, що були відпрацьовані владою під час насильницької колективізації 1930-х рр.: це шантаж, залякування, провокації, заслання тощо. Спочатку удару завдали по заможних господарствах (вони становили 4,8 % від загальної кількості господарств і володіли 13,7 % земель). Їм збільшили на 50 % норми обов'язкових поставок сільськогосподарської продукції, скоротили терміни здачі, скасували пільги. Усіх, хто чинив опір або не виконував завдання, висилали до Сибіру, Казахстану та інших віддалених районів СРСР на **спецпоселення**. Загалом на спецпоселення відправили понад 200 тис. осіб.

Для прискорення колективізації впроваджували широку мережу машинно-

МТС на радянській поштовій марці. Напис: «Машинно-тракторні станції — вирішальна сила в розвитку зернового господарства». 1956 р.

тракторних станцій (МТС). Із метою посилення впливу комуністичного режиму в селах при МТС формували спеціальні політвідділи. У результаті цих заходів процес колективізації на 1950 р. переважно було завершено. Кількість колгоспів у регіоні зросла зі 145 у 1945 р. до 7200 у 1950 р. (до них входило 93 % селянських господарств).

Потрібні владі перетворення було здійснено в промисловості. Відбулося суцільне примусове одержавлення промисловості, запровадження тоталітарних командно-адміністративних методів управління і підпорядкування її розвитку інтересам союзного центру.

Загалом у цей період у західній частині України виникло 2,5 тис. великих і середніх промислових підприємств. Порівняно з індустріалізацією 1930-х рр. цей процес у західних областях України мав свої особливості:

- досить високі темпи промислового розвитку: у 1940 р. кількість підприємств західних областей становила 4,7 % від загальної кількості підприємств республіки, а в 1949 р. — вже 12,6 %;
- деякі зміни в традиційних галузях виробництва — лісовий і нафтодобувний.

Колгоспна бригада в селі Малі Ланки Львівської області. 1950-ті рр.

Їхню продукцію почали переробляти на місці, а не вивозити за межі краю у вигляді сировини;

- виникли нові галузі — металообробна, машинобудівна, приладобудівна, електролампова, інструментальна, хімічна; були реконструйовані й розширені деревообробна, харчова, нафтодобувна, гірнична;
- після визнання важливості розвитку західних областей УРСР імперська влада почала відправляти туди обладнання, що вивозили з Німеччини за репараціями;
- індустріалізація успадкувала традиційні ознаки тоталітарної імперської системи: нерівномірність у розвитку важкої і легкої промисловості на користь першої, домінування кількісних показників над якісними, незавершеність технологічного циклу в межах певного регіону.

Важливою частиною радянзації стала «культурна революція», під час якої в краї було запроваджено загальносоюзну систему освіти. До західних областей на постійну роботу направили близько 44 тис. переважно російськомовних учителів, надіслали мільйони підручників і методичних посібників, насичених комуністичною пропагандою. На вчителів покладали завдання ідеологічної обробки української молоді й поширення комуністичних ідей. Значних

Працівники колгоспу імені Жданова в селі Болотня Перемишлянського району Львівської області. 1950-ті рр.

масштабів набули репресії проти інтелігенції. У закладах вищої освіти разом із комуністичною пропагандою поширювалася російська мова.

Для створення позитивного образу нової влади запроваджували безплатне медичне обслуговування. Влада направила працювати в західні області сотні медичних працівників з інших регіонів.

Процес насильницької радянзації західної частини України переважно було завершено наприкінці 1950-х рр.

4. Український національно-визвольний рух у західних областях УРСР у 1944 — 1950-х рр.

- Яку роль відігравав український національно-визвольний рух у розвитку регіону в цей період? На підставі чого можна зробити такий висновок?

Вступ радянських військ на територію, контрольовану УПА, і заходи з відновлення (насадження) радянської влади змінили характер українського національно-визвольного руху. Захищаючись від наступу радянського тоталітарного режиму, населення вдавалося до різних методів боротьби — від саботажу до збройного опору. Боротьбу розпочали Організація українських націоналістів (ОУН) та Українська повстанська армія (УПА). Політичною структурою УПА

Реконструйована криївка Миколи Твердохліба (Грома). Її було збудовано восени 1953 р. шістьма повстанцями на схилі гори Березовачка на Івано-Франківщині. Сьогодні тут налічується понад 20 відновлених криївок

► Як і навіщо влаштовували криївки? Якою була їхня роль у боротьбі проти радянської влади?

була **Українська головна визвольна рада (УГВР)**, що керувала національно-визвольним рухом на українських землях. Її очолював **Кирило Осмак**. До складу УГВР входили Р. Шухевич, В. Кук, М. Лебідь, Ю. Липа та інші. На кінець 1944 — початок 1945 р. УПА налічувала 35 тис. активних осіб, хоча радянські каральні органи у звітах указували в декілька разів більшу кількість.

Після завершення бойових дій у Європі проти УПА направили регулярні частини радянської армії. Величезні райони на Волині та в передгір'ях Карпат були блоковані, щоб не дати збройному опору і підпіллю зірвати перші повоєнні вибори до радянських органів влади. Усіх, хто був пов'язаний з УПА та ОУН, знищували або відправляли до Сибіру. Ці події увійшли в історію як **«велика блокада»**.

Унаслідок цих дій в УПА залишилося менше половини особового складу. Зазнавши значних втрат, підрозділи УПА здійснювали рейди, щоб прорватися до Західної Німеччини та Австрії. Це мало великий інформаційний розголос у світі. Вдалося прорвати сталінську інформаційну блокаду щодо подій в Україні.

Загони УПА, що залишилися в Україні, розділилися на невеликі групи й здійснювали напади на активістів радянської влади, знищували колгоспне майно, МТС та інші об'єкти. Головною метою цих нападів було завадити утвердженню радянської влади. Пропаганда, жорстокість і підступність

Жінки у складі бойового підрозділу УПА. 1940-ві рр.

А-Я Словник

«Велика блокада» — каральна акція влади СРСР у західних областях України з 1945 до весни 1946 р., під час якої війська блокували райони дій УПА з метою не допустити зриву перших повоєнних виборів до радянських органів влади українським збройним опором.

Навчальний фільм

rnk.com.ua/109547

Перегляньте відеоролик «Феномен УПА» і виконайте завдання до нього.

Василь Кук — генерал-хорунжий УПА (псевдоніми Василь Коваль, Юрко Леміш, Ле, Медвідь). В. Кук був членом ОУН із 1929 р., навесні 1941 р. організував та очолив Центральний штаб похідних груп ОУН. У червні 1941 р. Львівська провідна похідна група (близько 20 осіб) під його керівництвом влаштувала у Львові Народні збори, на яких було проголошено Акт відновлення Української держави. У 1942 р. В. Кук очолив діяльність ОУН, навесні

1943 р. став командувачем УПА-Південь, у квітні 1944 р. керував найбільшим боєм УПА під Гурбамі. Із 1947 р. він був заступником Р. Шухевича на всіх його посадах, командувачем УПА з 1950 р. У 1954 р. після арешту В. Кук провів у радянських в'язницях і таборах шість років. Потім під тиском радянських спецслужб він засудив засади й методи боротьби ОУН та УПА. В. Кук працював в Інституті історії УРСР, останні роки проживав у Києві.

Василь Кук. 1940-ві рр.

каральних органів (створювали спеціальні загони, які чинили насильство над місцевим населенням під виглядом УПА), а також зміни, пов'язані з розгортанням насильницької колективізації, унеможливили продовження широкого опору УПА та ОУН тоталітарному імперському режиму.

У березні 1950 р. на конспіративній квартирі під Львовом у бою з підрозділом радянських спецслужб загинув командир УПА і Голова проводу ОУН Р. Шухевич. Його наступник **Василь Кук** уже не міг координувати дії розрізнених загонів. У 1954 р. він був заарештований радянськими спецслужбами. Загони, які ще продовжували боротьбу, діяли до 1960 р. Зрештою український національно-визвольний рух був повністю придушений радянськими каральними органами. Щонайменше 100 тис. членів ОУН та УПА і прихильних до них осіб загинули, а понад 170 тис. було засуджено й відправлено до місць ув'язнення та примусової праці. Загалом із західних областей України із 6 млн населення було репресовано майже 500 тис. осіб.

5. Українці в повстаннях у таборах ГУЛАГу

► Які акції непокори тоталітарній імперії здійснювали українські в'язні?

У повоєнний період кількість політичних в'язнів-українців, більшість яких становили представники національно-визвольного руху, у таборах ГУЛАГу зросла у 2,4 разу та досягла 20 % від загальної кількості ув'язнених.

За даними українських дослідників, у 1946—1956 рр. у таборах ГУЛАГу відбулося 47 повстань, у яких українці брали найактивнішу участь. Крім вимог полегшити режим утримання, повстанці висували політичні вимоги: перегляд справ в'язнів, звільнення невинно засуджених, припинення репресій і ліквідація системи концтаборів для політв'язнів. У вересні 1949 — лютому 1950 р. в таборі №1 поряд із містом Інта (Росія) діяв підпільний комітет із підготовки повстання. Більшість його членів становили в'язні українського походження. Проте в лютому 1950 р. через зраду провокатора підготовку повстання було припинено. Українські підпільні повстанські структури діяли в «Озерлагу» (місто Тайшет) та «Речлагу» (місто Воркута).

ЗАХІДНІ ОБЛАСТІ УРСР У ПЕРШІ ПОВОЄННІ РОКИ

УПА-Північ Назви та межі генеральних військових округ УПА в 1945—1946 рр.

Райони бойових дій УПА

- райони, де УПА припинила збройний опір у 1946 р.
 - райони, де активна боротьба тривала до кінця 1947 р.
 - райони, де УПА вела активні бойові дії до початку 1950-х рр.
 - Населені пункти, атаковані загонами УПА після встановлення там радянської влади
 - + Осередки українсько-польського протистояння в 1944—1947 рр.
 - Області, де силами радянської армії було здійснено операцію «Велика блокада», спрямовану на придушення УПА
- 15бр. 1П. 6Б.** Кількість радянських збройних формувань, задіяних у «Великій блокаді» (за областями), Д. — Дивізії, Бр. — Бригади, П. — Полки, Б. — Батальйони
- ←----- Напрямок відступу частин УПА за кордон у 1947—1950 рр.

ХОЛМЩИНА Історичні українські землі на території Польщі

► Простежте за картою перебіг бойових дій УПА в регіоні в цей період.

Зверніть увагу

Після завершення Другої світової війни рух ОУН не припинився та продовжував свою діяльність в еміграції. Обидва лідери його фракцій — Степан Бандера та Андрій Мельник — опинилися в західній зоні окупації Німеччини. ОУН(М), «мельниківці», підпорядковувала еміграційну Українську Національну Раду, а ОУН(Р), або ОУН(Б), «революційна» («бандерівська»), заявляла, що не претендує на керівництво українським політичним життям за кордоном. Остання, як і раніше, здійснювала активний опір радянським і польським комуністичним режимам у західній частині України та на Закарпатті. Із початком «холодної війни» «бандерівцями» («революціонерами») цікавилися розвідки демократичних західних держав — США та Великої Британії. ОУН(М) через Українську Національну Раду здобула вирішальний вплив на українську еміграцію. Суперництво між «мельниківцями» та «бандерівцями» тривало приблизно до 1980 р. На цей час «мельниківська» фракція занепала через ідеологічне розходження її ідеалів із західними ліберально-демократичними цінностями, а «бандерівська» продовжувала діяльність.

Пам'ятна монета, присвячена Р. Шухевичу. 2008 р.

Підготовлені українцями-в'язнями повстання відбулися в містах Печора (1948 р.), Салехард (1950 р.) та Екібастуз (1951 р.). Радянська влада жорстоко придушила повстання, але вони сприяли занепаду системи ГУЛАГу та послабленню сталінського режиму.

СФОРМУЛЮЙТЕ СУДЖЕННЯ ПРО:

- характер політики, яку здійснювала радянська влада в західних областях УРСР у повоєнний період.

Працюємо з хронологією

- 1946 р. Ліквідація УГКЦ владою СРСР.
- 1947 р. Операція «Захід» у західних областях України.

Запитання і завдання

Знаємо і розуміємо

- Хто після загибелі Р. Шухевича став командувачем УПА?
А М. Лебідь
Б В. Кук
В К. Осьмак
Г Ю. Липа
- Коли й чому радянська влада ліквідувала УГКЦ?
- Переставте склади та отримайте назву історичного терміна. Що він означає?

та	пор	де	ція
----	-----	----	-----

Застосовуємо і аналізуємо

- Простежте за картою (с. 39) перебіг подій, пов'язаних із розвитком західних областей України в повоєнний період.
- Завдання з хронології.** 1) Скільки років від дати операції «Захід» у західній частині України мине у рік

вашого навчання в 11 класі? 2) Користуючись знаннями з курсу всесвітньої історії, складіть перелік подій, що відбулися в рік знищення УГКЦ у країнах Заходу.

- Який вплив на розвиток західноукраїнських земель мало запровадження сталінської моделі соціалізму та комуністичного режиму? Наведіть факти.
- Чому ліквідація УГКЦ стала трагічною подією повоєнного періоду історії України?
- Проаналізуйте особливості та прояви українського національно-визвольного руху в західних областях УРСР.
- Працюємо в парях.** Проаналізуйте впровадження сталінської моделі соціалізму в західних областях УРСР у другій половині 1940-х рр. та в Наддніпрянщині в 1930-х рр. Складіть порівняльну таблицю.

Складові радянізації	Особливості впровадження	
	Західні області України	Наддніпрянська Україна
Індустріалізація		
Колективізація		
«Культурна революція»		

Узагальнюємо і оцінюємо

- Працюємо разом.** За допомогою методу «ПРЕС» наведіть аргументи, які розкривають значення українського національно-визвольного руху в західних областях УРСР у повоєнний період.
- За додатковими джерелами складіть характеристику одного з історичних діячів (на вибір): Йосип Сліпий, Роман Шухевич. Дайте оцінку його діяльності.
- Дайте оцінку заходам радянської влади щодо проведення операцій «Захід» і «Вісла».

1. Історичні умови розвитку культури

► Якими були умови розвитку культури в тогочасній Україні?

Розвиток культури, як і раніше, фінансувався за залишковим принципом і перебував під жорстким ідеологічним тиском. Перемога СРСР у війні посилила розвиток у її суспільстві суперечливих процесів: з одного боку, зміцнення тоталітарного режиму, з іншого — зростання суспільної свідомості народу.

У роки війни мільйони українців за різних обставин потрапили за кордон (як остарбайтери, полонені, бійці радянської армії тощо). Вони не могли не помітити різниці між рівнем життя в СРСР і Європі. Крім того, війна продемонструвала їм аморальність та антигуманність тоталітарного режиму (як нацистського, так і комуністичного). Усе це вплинуло на світосприйняття людей. Українці сподівалися на поліпшення рівня життя і встановлення справедливого демократичного ладу (так само як й інші пригноблені народи СРСР). Проте сталінський тоталітарний режим прагнув зберегти панівне становище. Прояви національної самосвідомості, критичний підхід до явищ суспільного життя, відхилення від компартійних пропагандистських настанов із боку діячів культури влада часто вважала проявами українського «**буржуазного націоналізму**», «безрідного» **космополітизму**, антирадянської діяльності. В умовах радянської імперії це загрожувало людині моральним або фізичним знищенням.

2. Відновлення системи освіти

► Яких змін у цей період зазнала освіта України?

Комуністичне керівництво приділяло значну увагу ідеологічному вихованню та контролю над молодим поколінням, тому одразу розпочало відновлення зруйнованих під час війни шкіл, закладів культури, наукових установ. Станом на 1950 р. довоєнну мережу шкіл майже відновили. Проте 16 тис. шкіл (33,2% від їхньої загальної кількості),

НАВЧАЛЬНА МЕТА: з'ясувати, як розвивалася культура в тогочасній Україні.

ПРИГАДАЙТЕ: 1. Якими були історичні умови розвитку культури України наприкінці 1920-х — у 1930-ті рр.? 2. Як відбувався розвиток освіти України в цей період? 3. Назвіть здобутки тогочасної української науки. 4. Визначте здобутки і втрати літератури й мистецтва України наприкінці 1920-х — у 1930-ті рр. 5. Що вам відомо за курсами інших навчальних дисциплін про здобутки культури України в перші повоєнні роки? 6. Яким було українське повсякдення в 1920—1930-х рр.?

А-Я Словник

«Буржуазний націоналізм» — термін, який використовували в СРСР щодо національно свідомих представників пригноблених радянських республік та інших держав.

Космополітизм — у радянському розумінні: ідеологія, яка проповідує байдуже ставлення до свого народу, Батьківщини, відмову від національних традицій і культур, патріотизму, заперечує державний і національний суверенітет; у сучасному розумінні: ідеологія, яка надає першість загальнолюдським цінностям над національними.

✓ Цікаві факти

Для відбудови мережі шкіл радянська влада часто використовувала народну ініціативу, а потім звітувала про це як про власні досягнення.

Працівники й вихованці дитячого будинку в селі Івановичі Житомирської області. Кінець 1940 — початок 1950-х рр.

Перший урок у 1-А класі Київської жіночої середньої школи №33 1 вересня 1949 р. У 1943—1954 рр. було роздільне навчання хлопців і дівчат

► Поміркуйте, чому після Другої світової війни гостро стояла проблема дітей-сиріт.

у яких навчалася 1,67 млн дітей, змушені були організувати заняття у дві, а подекуди навіть у три зміни. Значна кількість цих закладів, особливо в сільській місцевості та робітничих селищах, розташовувалися в мало пристосованих для навчання приміщеннях.

Повоєнне життя потребувало освічених спеціалістів, тож запровадили вечірні школи для навчання дорослих (навчання після роботи). Однак навіть там навчальний процес був перенасичений комуністичною пропагандою, якість навчання не була високою. З'явилися також різноманітні навчальні курси для дорослих і професійні заочні школи.

РОЗВИТОК КУЛЬТУРИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 1940 — НА ПОЧАТКУ 1950-х рр.

Відбудова закладів освіти, науки і культури	«Культурна революція» на західноукраїнських землях	Ідеологічний наступ. «Ждановщина»
- Відновлення зруйнованих і будівництво нових закладів освіти для ідеологічного впливу на населення. - Створення мережі культурно-мистецьких установ для поширення тоталітарної радянської ідеології	- Примусова ліквідація неписьменності серед дорослого населення. - Насаджування комуністичної тоталітарної ідеології. - Створення освітніх установ для поширення комуністичної пропаганди	- Боротьба проти українського національно-визвольного руху як прояву «буржуазного націоналізму». - Репресивно-тоталітарна кампанія боротьби з «космополітизмом і низькопоклонством перед Заходом» у літературі та мистецтві. «Лисенківщина» в галузі біології як наступ тоталітаризму на наукову інтелігенцію

► **Працюємо в парах.** Які з наведених особливостей розвитку культури, на вашу думку, негативно впливали на її розвиток? Чому? Поверніться до цього завдання після розгляду матеріалу параграфа та доповніть таблицю. Порівняйте попередні й остаточні результати його виконання.

Учні початкових класів дорогою до школи. Хутір Очеретувате Запорізької області. Початок 1950-х рр.

- **Працюємо в парах.** 1. Обговоріть і з'ясуйте, яку інформацію про життя школярів сільської місцевості початку 1950-х рр. можна отримати за ілюстрацією. Висловіть припущення про умови навчання школярів у повоєнні роки. 2. Запитайте рідних та знайомих старшого покоління про умови їхнього навчання в школі. Із якими труднощами вони стикалися? Як це відбивалося на навчанні? Результат роботи презентуйте в класі на наступному уроці.

У 1953 р. відбувся перехід до обов'язкової семирічної освіти. Проте влада не поспішала забезпечити необхідну базу під це — не вистачало приміщень, учителів, навчальних посібників, підручників тощо. Як і в довоєнні роки, тоталітарний режим прагнув перетворити школу на знаряддя контролю над учнівською молоддю. Для цього активізували роботу піонерські й комсомольські організації. Прищеплення відданості Й. Сталіну та нав'язування тоталітарної ідеології стали найважливішими завданнями школи.

Протягом четвертої п'ятирічки загалом було відновлено систему вищої освіти. Після війни провели примусову реорганізацію: кількість закладів вищої освіти в УРСР зменшилася порівняно з довоєнним періодом, а кількість студентів зросла з 99 до 325 тис. осіб (на 1956 р.). Викладання в більшості закладів вищої освіти здійснювалося російською мовою та супроводжувалося ідеологічною обробкою.

- **Працюємо разом.** За допомогою методу «Коло ідей» проаналізуйте умови розвитку культури в Україні та охарактеризуйте зміни, яких зазнала освіта в цей період.

3. Розвиток науки

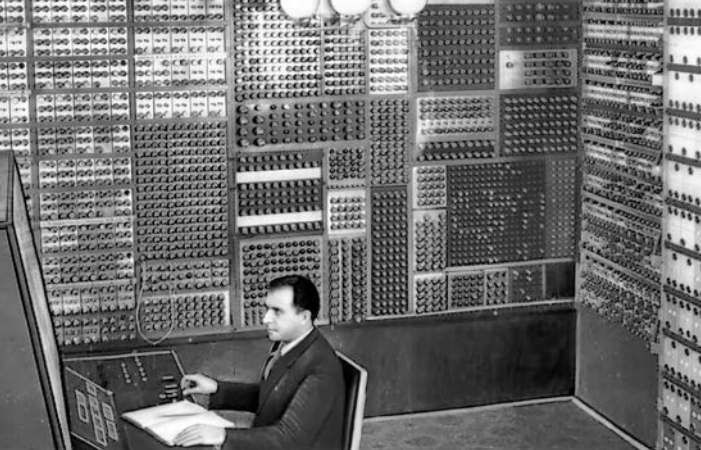
У повоєнні роки відновили роботу науково-дослідні установи УРСР. В умовах розгортання «холодної війни» передусім їх залучали для розбудови та вдосконалення **військово-промислового комплексу СРСР**. Якщо в 1945 р. в республіці налічувалося 267 науково-дослідних установ, то в 1950 р. — уже 462, зокрема понад 30 академічних інститутів. Зміцнювалася, хоча й повільно, їхня матеріально-технічна база. Кількість науковців

! Зверніть увагу

У повоєнні роки компартійна влада активно скорочувала кількість шкіл з українською мовою викладання. Натомість кількість шкіл із російською мовою навчання збільшилася в 1,5 разу. Станом на 1953 р. в українськомовних школах навчалися 1,4 млн, а в російськомовних і мішаних — 3,9 млн дітей. Школи національних меншин (польські, угорські, румунські тощо) переводили на російську мову.

Студенти-фронтовики на лекції в університеті. 1940-ві рр.

МЕОМ (мала електронна обчислювальна машина) — перша в СРСР і Європі електронна аналогова обчислювальна машина. 1950 р.

► Яку інформацію про вигляд МЕОМ надає ілюстрація?

Виступ Т. Лисенка. 1948 р.

в Україні в 1950 р. досягла 22,3 тис. осіб. Головною науковою установою України залишалася Академія наук УРСР, яку після смерті академіка Олександра Богомольця в 1946 р. очолив академік Олександр Палладін.

Вчені мали демонструвати відданість панівній ідеології та особисто Й. Сталіну. Однак при цьому чимало з них досягли значних успіхів у дослідженнях у галузях фундаментальних наук, наблизивши їх до потреб господарства.

Продовжував плідно працювати видатний лікар-офтальмолог академік Володимир Філатов.

Під керівництвом Сергія Лебедева в Києві в 1948—1951 рр. створили першу в Європі аналогову обчислювальну машину.

Завдяки новій автоматичній технології зварювання та матеріалам, а також обладнанню недобудованого в роки Другої світової війни газопроводу «Дашава—Варшава—Берлін» за короткий час у 1948 р. спорудили газопровід «Дашава—Київ» (завершено у 1948 р. і який того самого року було продовжено до Москви). Значним технічним досягненням стала побудова в 1953 р. найбільшого на той час у світі суцільнозварного моста через Дніпро завдовжки понад 1,5 км (міст імені Патона в Києві).

Проте майже всі визначні досягнення науки і техніки були зроблені в галузях, що стосувалися військового або суміжного з ним виробництва.

Значної шкоди розвитку науки (особливо генетики) завдала «лисенківщина» — явище в СРСР, яке супроводжувалося засиллям у науці людей споживацького нахилу під прикриттям комуністичної ідеології. Президент Всесоюзної академії сільськогосподарських наук Трохим Лисенко оголосив ген «міфічною частинкою», а своє бачення питань

А-Я Словник

Військово-промисловий комплекс — сукупність підприємств та організацій країни, які виготовляють озброєння й військову техніку для потреб власних збройних сил і на експорт.

«Лисенківщина» — політична кампанія в СРСР, пов'язана із запереченням генетики як науки, переслідуванням вчених-генетиків і тимчасовою забороною відповідних досліджень у СРСР.

Цікаві факти

Дослідження зоряного неба в тогочасній Україні зазнавало російщення. Так, замість українських народних назв сузір'їв вживали грецькі й латинські назви в перекладі російською мовою: «Божа дорога» — «Галактика», «Пасіка» — «Кассіопея», «Косарі» — «Пояс Оріона», «Стожари» — «Скупчення Плеяди», «Дівчина з відрами» — «Орел», «Криниця» — «Дельфін», «Чепіги» — «Голова Тельця» тощо.

Міст Патона на пам'ятній срібній монеті «Євген Патон». 2010 р.

Міст імені Патона. Сучасний вигляд

спадковості, мінливості, видоутворення назвав «мічурінським ученням» (за ім'ям російського селекціонера Івана Мічуріна). Свою позицію Т. Лисенко аргументував не науковими фактами, а ідеологічними тоталітарними висловами, запозиченими з «Короткого курсу історії ВКП(б)». Підтриманий Й. Сталіним, він пообіцяв, що за допомогою його власної методики виведення нових видів рослин і порід худоби можна буде за короткий час виробити величезну кількість сільськогосподарської продукції. Так з'явився сорт пшениці «Сталінська гілляста», а українських корів начебто для збільшення жирності молока годували какао.

Унаслідок переслідувань генетиків у 1947—1948 рр. репресій зазнали вчені-біологи Д. Третяков, М. Гришко, І. Шмальгаузен, І. Поляков, Л. Делоне. Це на багато років загальмувало розвиток біологічної науки та спричинило її відставання від країн Заходу. Генетику як науку відродили в СРСР лише в 1964 р.

4. Розвиток літератури і мистецтва

У 1940—1950-х рр. з'явилося чимало творів, що залишили помітний слід у художній культурі українського народу.

Популярність у повоєнні роки здобула творчість Олеся Гончара, автора трилогії «Прапороносці», повісті «Земля гуде». Плідно творили в цей період прозаїки Василь Козаченко, Юрій Яновський, письменник і кінорежисер Олександр Довженко,

✓ Цікаві факти

За часів перебування при владі в СРСР Й. Сталіна з'явилася радянська ідеологічна інтерпретація перемоги над нацизмом у Другій світовій війні. Відповідно до неї саме СРСР заплатив високу ціну та одноосібно здобув перемогу. Участь союзників СРСР у війні подавали як другорядну обставину, що не мала вирішального значення. Таке тлумачення суттєво відрізнялося від бачення цих подій на Заході. Там вважали, що перемогу над нацизмом здобули спільними зусиллями антигітлерівської коаліції. При цьому західні країни беззаперечно визнавали, що найбільших втрат у війні зазнав СРСР.

❗ Зверніть увагу

Усі митці УРСР у своїй творчості не могли виходити за межі комуністичної ідеології, вказівок партії, особисто Й. Сталіна. Вони мушили використовувати лише один творчий метод — соціалістичний реалізм.

Національний музей
Тараса Шевченка в Києві

Пам'ятник Тарасу Шевченку «Прометей»
на фасаді музею

Навчальний фільм

rnk.com.ua/109548

Перегляньте відеоролик
«За що знищили
О. Довженка» і виконайте
завдання до нього.

гуморист Остап Вишня, поети Максим Рильський, Павло Тичина, Володимир Сосюра, Андрій Малишко, Леонід Первомайський, художники та художниці Михайло Дерегус, Олексій Шовкуненко, Тетяна Яблонська, композитори Костянтин Данькевич, Борис Лятошинський, Юлій Мейтус. На театральних сценах міст республіки продовжували виступати Амвросій Бучма, Борис Гмиря, Наталія Ужвій та Гнат Юра.

У 1949 р. у Києві було відкрито державний музей Т. Шевченка, творчий доробок якого використовувала у своїй пропаганді компартійна влада. У 1951 р. у столиці республіки з'явився перший в УРСР телевізійний центр, а наступного року розпочав роботу планетарій.

На цей несприятливий для української культури період припав творчий злет української майстрині народного декоративного живопису, представниці наївного мистецтва Катерини Білокур. Її твори регулярно демонстрували на виставках у Полтаві, Києві та інших містах. У 1954 р. на Міжнародній виставці в Парижі картини художниці «Цар-Колос», «Берізка» і «Колгоспне поле» увійшли до експозиції радянського мистецтва.

Розвиток українського кінематографу в перші повоєнні роки, як і раніше, був підпорядкований потребам радянської пропаганди й принципам соціалістичного реалізму. Тогочасні фільми («Подвиг

Графік Ніл Хасевич (автопортрет)
і його тематичні роботи

✓ Цікаві факти

Іспанський художник Пабло Пікассо високо оцінював творчість української художниці К. Білокур. Побачивши її роботи, він сказав: «Якби ми мали художницю такого рівня майстерності, то змусили б заговорити про неї весь світ».

Хата в Богданівці. 1955 р. Художниця К. Білокур

розвідника», «Тарас Шевченко» тощо), уславлені майстерною грою українських акторів М. Романова, А. Бучми, Д. Мілютенка та інших, знецінювалися відвертою комуністичною пропагандою.

5. «Ждановщина» в УРСР

- Яким був вплив «ждановщини» на культурне життя тогочасної України?

У повоєнний період пропаганда намагалася поєднати комуністичну ідеологію з ідеєю виняткової ролі російського народу у світовій історії. На кожен винахід західного вченого радянські пропагандисти знаходили росіянина, який наче висловив цю думку раніше, а кожному видатному державному діячеві Заходу протиставляли російського.

Нове ідеологічне підґрунтя сталінського режиму мало особливо негативні наслідки для українства. У 1950 р. Й. Сталін заявив, що російська, українська й білоруська мови мають спільне походження від «давньоруської мови». У 1952 р. академік Володимир Мавродін сформував концепцію «єдиної давньоруської народності».

Ці та інші явища радянської дійсності відображали тоталітарний характер режиму з притаманним йому «культу особи» вождя. Його заяви щодо будь-якої сфери життя держави не підлягали обговоренню й критиці.

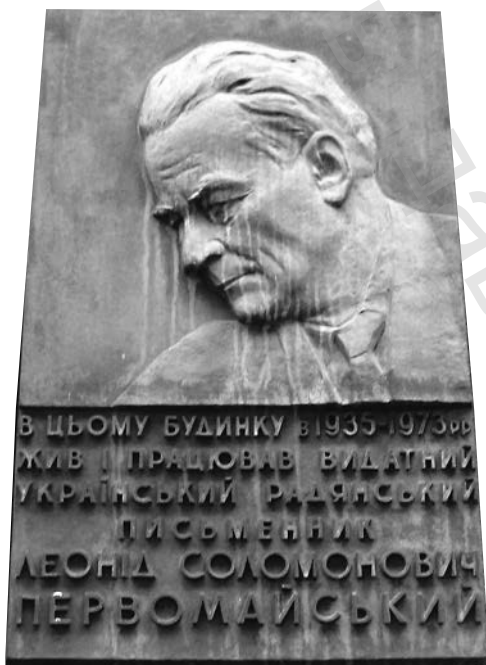
! Зверніть увагу

Тогочасний відомий за межами України український художник Ніл Хасевич як член ОУН та Української головної визвольної ради поєднував свою творчість з активною участю в українському національно-визвольному русі. Його гравюри із зображенням епізодів героїчної боротьби УПА потрапляли до делегатів Генеральної Асамблеї ООН, іноземних дипломатів. Художник мав інвалідність, перебував у підпіллі, переховуючись від радянських каральних органів. Він писав: «Я не можу битися зброєю, але б'юся різцем і долотом. Я, каліка, б'юся в той час, коли багато сильних і здорових людей у світі навіть не вірять, що така боротьба взагалі можлива... Я хочу, щоб світ знав, що визвольна боротьба триває, що українці б'ються...». У 1952 р. Н. Хасевич загинув під час бою з угрупованням органів державної безпеки СРСР.

«Культ особи» — перебільшення заслуг людини, яка посідає найвище місце в суспільній, релігійній або політичній ієрархії та відіграє роль її лідера.

«Ждановщина» — радянська політика в культурно-ідеологічній сфері, основи якої сформулював компартійний діяч А. Жданов у 1946 р.

Формалізм — напрям у літературі та мистецтві, який визнає пріоритетність зовнішньої форми над змістом творчості.

Меморіальна дошка, присвячена Леоніду Первوماйському. Київ. 1974 р.

У суспільно-політичному житті СРСР виникло явище, яке назвали за іменем його ініціатора, компартійного теоретика з ідеології Андрія Жданова, — «ждановщина». Цю доктрину впроваджували в культурному житті СРСР у 1946—1952 рр. Вона полягала в посиленні втручання сталінського тоталітарного режиму у сфери ідеології, науки, літератури, мистецтва з метою встановлення репресивного контролю над духовним розвитком пригнобленого імперським пануванням суспільства. Відповідно до уявлень А. Жданова світ поділявся на «імперіалістичний», очолюваний США, та «демократичний», очолюваний СРСР. Усі радянські митці у творчості мали дотримуватися компартійної лінії, відступ від якої жорстоко переслідували.

У СРСР було розпочато боротьбу з «безідейністю, безпринциповістю, **формалізмом**, космополітизмом і низькопоклонством перед Заходом», «буржуазним націоналізмом». Протягом 1946—1951 рр. прийняли 12 компартійних рішень з ідеологічних питань. Першими були постанови «Про журнали “Звезда” і “Ленинград”» (спрямовані проти творчості поетеси А. Ахматової та письменника М. Зощенка), «Про кінофільм “Велике життя”». Пізніше також з’явилися постанови «Про перекирчування і помилки у висвітленні української літератури в “Нарисі історії української літератури”», «Про журнал сатири і гумору “Перець”», «Про журнал “Вітчизна”», «Про репертуар драматичних і інших театрів України» тощо.

Для «зміцнення керівництва» українською партійною організацією до Києва направили Л. Кагановича. Він розгорнув боротьбу з українським «буржуазним націоналізмом». Фактично саме зусиллями Л. Кагановича була підготовлена велика «справа», жертвою якої мали стати деякі представники тогочасної української інтелігенції А. Малишко, Петро Панч, М. Рильський, Ю. Яновський та інші. Проте після відкликання Л. Кагановича до Москви цю кампанію режим не здійснив.

Кампанія цькування літераторів, митців, учених мала посилити культурно-ідеологічну ізоляцію радянського суспільства від західного світу, протиставити інтелігенцію іншим соціальним верствам, поширити шовіністичні імперські та антисемітські настрої, пришвидшити процес російщення, створити образ «внутрішнього ворога», необхідного тоталітарному режиму.

✓ Цікаві факти

Поета Леоніда Первوماйського (справжнє ім'я Ілля Гуревич) звинуватили в сіонізмі за фронтовий вірш, у якому наче йшлося про Сінай, що розташований на Сінайському півострові (зараз Єгипет). Насправді ж у творі було згадане румунське місто Сіная, повз яке проходили радянські війська в роки війни.

Загальні збори Наукового товариства імені Т. Шевченка в Європі. Сарсель (Франція). 1952 р.

Цькування так званих космополітів започаткувала редакційна стаття «Про одну антипатріотичну групу театральних критиків», надрукована в січні 1949 р. у газеті «Правда». Її відлунням в Україні стало навішування ярликів «безрідних космополітів» на місцевих літературних і театральних критиків.

Боротьба з космополітизмом супроводжувалася масовими репресіями проти єврейської інтелігенції. Матеріали справ, сфабрикованих радянськими спецслужбами, твердили, що її представники начебто намагалися здійснити змову в інтересах світового імперіалізму та сіонізму й відокремити від СРСР Крим. Представників єврейської національності звільняли з освітніх і наукових установ, забороняли друкувати їхні твори, заарештовували тощо.

Вершиною боротьби з космополітизмом стали вбивство відомого громадського і культурного діяча, лідера радянського єврейства Соломона Міхоелса та розгром Єврейського антифашистського комітету.

Політика влади щодо єврейського населення мала характер **державного антисемітизму**.

На початку 1950-х рр. виникла нова хвиля звинувачень проти української інтелігенції. Цькуванню було піддано не лише письменників, а й композиторів (Б. Лятошинський, К. Данькевич) і науковців. Особливо жорсткої критики компартійної влади зазнав В. Сосюра через вірш «Любіть Україну» (1944 р.), який оголосили «ідейно порочним твором».

Політика «ждановщини» призвела до гальмування розвитку науки, літератури й мистецтва, спричинила репресії та численні негативні явища

Постанова ЦК КП(б)У «Про перекручення та помилки у висвітленні історії української літератури в “Нарисі історії української літератури”» у газеті «Літературна Україна». 24 серпня 1946 р.

Зверніть увагу

Кампанія боротьби з космополітизмом мала негативні наслідки для розвитку культури: у літературі й театрі зникло поняття мистецької школи; поглибилася ізоляція від надбань світової культури; театральна та літературна критика із засобу стимулювання творчого розвитку перетворилася на засіб утримання митців у межах офіційної ідеології; було посилено обмеження свободи творчості.

А-Я Словник

Державний антисемітизм — політика дискримінації щодо єврейського населення, яка полягала в обмеженні його політичних і громадянських прав.

Навчальний фільм

rnk.com.ua/109549

Перегляньте відеоролик «Як і чому Москва полювала на євреїв» і виконайте завдання до нього.

Будинок Української вільної академії наук у Нью-Йорку (США). Сучасний вигляд

! Зверніть увагу

Одним із найкращих літературних творів тогочасної української діаспори став роман І. Багряного «Сад Гетсиманський». У ньому автор, який багато років провів у таборах ГУЛАГу, змалював трагізм беззахисної людини й знуцання з неї влади в СРСР. В Україні роман вийшов друком у 1990 р. Через рік І. Багряному було посмертно присвоєно Державну премію імені Т. Шевченка.

Обкладинка першого видання твору І. Багряного. 1950 р.

в середовищі інтелігенції. Сталінський режим остаточно протиставив себе народу, принизив патріотичне піднесення років війни, придушив перші сміливі паростки відродження української національної культури. Крім того, «ждановщина» посилила відірваність радянських митців від досягнень світової культури, конфронтаційність зовнішньої політики СРСР.

6. Культурні здобутки української діаспори

► Якими були досягнення культури тогочасної української діаспори?

Українська діаспора в цей час також зробила вагомий внесок у розвиток національної культури. Наприкінці 1945 р. у німецькому місті Аугсбург виникла **Українська вільна академія наук**. Своєю головною метою вона вважала об'єднання інтелектуальних сил української діаспори. Із 1949 р. академія працювала в Канаді, а з 1950 р. — у США.

У 1947 р. у Мюнхені (Німеччина) відновило діяльність Наукове товариство імені Т. Шевченка (НТШ). Через два роки, у 1949 р., воно розпочало видання багатотомної «Енциклопедії українознавства». В Україні її перевидали лише в роки незалежності.

У науці здобули визнання праці таких вчених, як Дмитро Чижевський, Іван Мірчук, Володимир Кубійович, Мирослав Прокоп, Василь Верига та інші.

У літературі уславилися поет, есеїст, критик і публіцист Євген Маланюк, поет, перекладач, художник, мистецтвознавець Святослав Гординський, письменник Іван Багряний та інші. У музичному мистецтві найвідомішим був композитор Антін Рудницький.

► **Працюємо в малих групах.** 1. За допомогою методу «Кластери» систематизуйте та осмисліть, як розвивалися наука та культура цієї доби. 2. **Навчальний мініпроект.** За допомогою додаткових джерел підготуйте повідомлення з презентацією про культурні здобутки української діаспори.

СФОРМУЛЮЙТЕ СУДЖЕННЯ ПРО:

- характерні ознаки розвитку культури України в умовах перебування під гнобленням тоталітарної радянської імперії в повоєнний період.

Працюємо з хронологією

- 1945 р.** Створення Української вільної академії наук.
- 1947 р.** Відновлення діяльності Наукового товариства імені Т. Шевченка (НТШ).
- 1949 р.** Початок видання «Енциклопедії українознавства».
- 1949 р.** Відкриття в Києві Державного музею Т. Шевченка.
- 1953 р.** Спорудження в Києві моста імені Патона.

Запитання і завдання

Знаємо і розуміємо

- Хто очолив у 1946 р. Академію наук УРСР?
А О. Богомолець
Б Є. Патон
В В. Вернадський
Г О. Палладін
- Коли в Києві виник перший в УРСР телевізійний центр? Про що це свідчило?
- Укажіть у клітинках відсутні літери та отримайте назву кампанії з переслідування вчених-генетиків у СРСР.

л			е			і			и		а
---	--	--	---	--	--	---	--	--	---	--	---

Застосовуємо і аналізуємо

- Як можна використати історичну карту для вивчення української культури повоєнного періоду? Наведіть приклади.
- Завдання з хронології.** 1) Складіть перелік подій, які відбулися в країнах Заходу та Центрально-Східної Європи

в рік початку видання «Енциклопедії українознавства». 2) Коли відзначали 75-річчя відновлення діяльності Наукового товариства імені Т. Шевченка?

- Наведіть факти, що підтверджують або спростовують твердження «Сталінська тоталітарна система постійно намагалася утримувати культуру України в суворих ідеологічних межах».
- Чи погоджуєтеся ви з тим, що «ждановщина» завдала величезного удару розвитку української культури? Чому?
- Підготуйте есе за однією із запропонованих тем: 1) «Боротьба з українським “буржуазним націоналізмом”: переслідування українських митців»; 2) «Постать Катерини Білокур у романі В. Яворівського “Автопортрет з уяви”».

- Працюємо в парах.** Складіть таблицю «Культура України в повоєнний період». Зробіть узагальнений висновок.

Галузь	Досягнення	Втрати

Узагальнюємо і оцінюємо

- Працюємо разом.** За допомогою методу «Коло думок» обговоріть усім класом, яким був внесок української діаспори в розвиток культури України цього періоду.
- Наведіть аргументовану оцінку повсякденного життя населення України в повоєнні часи.
- Працюємо в малих групах.** За додатковими джерелами підготуйте повідомлення-довідку про життя і творчість діячів української науки і культури (на вибір): О. Палладін, С. Лебедев, В. Філатов, О. Богомолець, К. Білокур, Н. Хасевич, Т. Яблонська.

rnk.com.ua/107007
Практичні заняття
за розділом I

rnk.com.ua/107008
Узагальнення знань
за розділом I

rnk.com.ua/107009
Тестові завдання
для підготовки
до тематичного контролю
за розділом I

УКРАЇНА В ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД

РАДЯНІЗАЦІЯ ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЕЙ УКРАЇНИ

Розділ II. УКРАЇНА В УМОВАХ ДЕСТАЛІНІЗАЦІЇ

§ 6. УРСР на початку десталінізації

Додаткові матеріали
rnk.com.ua/109513

1. Внутрішньополітичне становище УРСР після смерті Й. Сталіна

► Які зміни відбулися в УРСР на початку десталінізації?

6 березня 1953 р. в СРСР з'явилася офіційна інформація про смерть Й. Сталіна. Це не означало, що сталінський режим перестав існувати, але відкрило можливість розпочати **десталінізацію** суспільно-політичного життя.

Наприкінці березня 1953 р. керівництво СРСР провело **амністію** щодо осіб, засуджених на термін до п'яти років, а також за господарські, посадові та деякі воєнні злочини. Із радянських в'язниць і концтаборів звільнили 1,2 млн осіб. Удвічі було скорочено термін відбуття покарання особам, засудженим на п'ять років (за винятком тих, хто брав участь у так званій «контрреволюційній діяльності»). Того самого року розпочалася поступова **реабілітація** раніше засуджених.

У 1955 р. влада оголосила амністію громадянам, засудженим за пособництво або співробітництво з нацистською окупаційною владою в роки війни.

У вересні 1953 р. М. Хрущов обрав Першим секретарем ЦК КПРС. Раніше він очолював секретаріат ЦК КПУ, тож разом з ним посилювався вплив вихідців з України на справи СРСР.

У Москві розгорнулась активна боротьба за владу, одночасно з тим відбувалися кадрові зміни в керівництві УРСР. У червні 1953 р. тодішнього Першого секретаря КПУ звинуватили в російщенні вищої школи та дискримінації місцевих кадрів у західній частині України. Замість нього на цю посаду вперше призначили українця — О. Кириченка. У липні—вересні 1953 р. українці посіли й інші вищі посади в республіці. Заступником голови Ради міністрів УРСР став С. Стефаник (син українського

НАВЧАЛЬНА МЕТА: з'ясувати, які перетворення здійснювала влада в 1950—1960-х рр.

ПРИГАДАЙТЕ: 1. Якими були особливості внутрішньополітичного становища УРСР у перші післявоєнні роки? 2. Назвіть характерні риси відбудови промисловості та сільського господарства республіки. 3. Коли загалом завершилася відбудова?

А-Я Словник

Десталінізація — обмежений і непослідовний процес усунення радянською владою деяких проявів сталінського режиму в СРСР після смерті Й. Сталіна.

Амністія — звільнення особи від покарання та його правових наслідків, а також зняття судимості шляхом перегляду справи.

Реабілітація — заходи щодо відновлення справедливості та історичної правди тощо для осіб, необґрунтовано притягнутих до відповідальності, як за життя, так і після їхньої смерті.

УКРАЇНА В УМОВАХ ДЕСТАЛІНІЗАЦІЇ (1953 — початок 1960-х рр.)

Зміни адміністративно-територіального поділу УРСР

	Ізмайльська область, об'єднана з Одеською областю (1954 р.)
	Черкаська область (1954 р.)
	Кримська область, передана від РРФСР до УРСР (1954 р.)
	Дрогобицька область, об'єднана зі Львівською областю (1958 р.)
	Назви обласних центрів, перейменованих разом з областями в 1954—1962 рр.
	а) Поділ населення областей УРСР на міське (а) і сільське (б) станом на 1959 р. (тис. осіб)

Назви та межі адміністративних економічних районів
(1957—1962 рр.)

- 1** Районування 1957 р. (назви і межі)
1 Львівський	7 Сталінський
2 Станіславський	8 Ворошиловградський
3 Вінницький	9 Одеський
4 Київський	10 Херсонський
5 Харківський	11 Запорізький
6 Дніпропетровський	
- Раднаргоспи, створені додатково в 1960 р.
- 1** Районування 1962 р. (назви і території)

Промислові підприємства, новозбудовані
або перебудовані в 1960-х рр.

- вугледобувні
- ▲ нафтодобувні
- △ газодобувні
- ▲ гірничодобувні
- ⚙ металургійні
- 🏭 машинобудівні та металообробні
- 🧪 хімічні
- ⚡ теплові
- ⚙ Електростанції
- 💧 водні

1. Покажіть на карті зміни адміністративно-територіального поділу УРСР у цей період.
2. Покажіть на карті території адміністративних економічних районів у 1957—1962 рр.
3. Які обласні центри разом з областями перейменували в 1954—1962 рр.?

письменника В. Стефаніка). Українську республіканську раду професійних спілок очолив К. Москалець. Другим секретарем Львівського обкому КПУ призначили колишнього члена репресованої за часів сталінщини Комуністичної партії Західної України В. Дудикевича, а першим заступником голови Ради міністрів УРСР — драматурга О. Корнійчука. Також частка українців зросла в республіканських партійних структурах і союзних органах влади. Так, до уряду СРСР увійшли близько десяти міністрів, що раніше працювали в Україні.

2. Вхідження Кримської області до складу УРСР

- » Як відбулося входження Кримської області до складу УРСР?

Господарське життя Кримського півострова перебувало в занепаді. Це було пов'язане з масовими злочинними депортаціями представників грецького, вірменського та кримськотатарського народів у 1944 р. за неправдивими звинуваченнями у співробітництві з німецькою окупаційною владою.

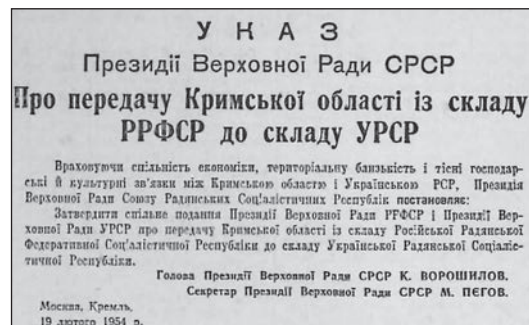
Переселенці з інших областей РРФСР, не знайомі з особливостями ведення сільського господарства у степових і гірських районах Криму, таємно тікали звідти додому. Керівництво СРСР вирішило передати півострів Україні, щоб вона розв'язувала питання його подальшого розвитку. У 1954 р. Крим увійшов до складу УРСР.

- » **Працюємо разом.** За допомогою методу «Товсті та тонкі запитання» проаналізуйте зміни, які відбулися в УРСР на початку деєталінізації, та умови входження до її складу Кримської області.

3. Перетворення в соціально-економічній сфері

- » Визначте основні перетворення в соціально-економічній сфері, що відбулися в цей час.

У 1954 р. в СРСР вийшла друком повість радянського письменника Іллі Еренбурга «Відлига». Вона дала назву періоду, що настав після смерті Й. Сталіна. Деєталінізація не змінювала суті радянського режиму, хоча влада вже не використовувала відверто терористичні методи, як раніше. Проте цього було достатньо, щоб почалися процеси лібералізації суспільного життя.

Указ Президії Верховної Ради СРСР «Про передачу Кримської області із складу РРФСР до складу УРСР» від 19 лютого 1954 р.

Навчальний фільм

rnk.com.ua/109550

Перегляньте відеоролик «Історія, яку приховують в Росії: хто і як відновлював Крим» і виконайте завдання до нього.

А-Я Словник

«Відлига» — неофіційна назва періоду в історії СРСР після смерті Й. Сталіна (походить від однойменної повісті І. Еренбурга).

Лібералізація — у широкому розумінні: пом'якшення державного контролю над різними сферами суспільного життя: політикою, економікою, пресою тощо.

Пуск води на Сімферопольському водосховищі.
27 грудня 1955 р.

Частина гірської тролейбусної траси Сімферополь—
Алушта—Ялта. 3 листопада 1959 р.

В українському радгоспі.
Радянська пропагандистська
фотографія. 1950-ті рр.

- Що вказує на те, що це
пропагандистська
фотографія?

В економіці ознакою періоду хрущовської «відлиги» стала увага до соціальних потреб населення, які в попередні часи влада ігнорувала. Перші заходи нового керівництва в економічній сфері стосувалися сільського господарства. Зокрема, зросли закупівельні ціни на продукцію сільського господарства (загалом протягом 1953—1958 рр. на товари тваринництва — у 5,5 разу, на картоплю — майже у 8 разів, на зерно — майже в 7 разів).

Восени 1953 р. з колгоспів списали борги попередніх років, спричинені невиконанням обов'язкових поставок продукції тваринництва. Для стимулювання праці колгоспникам дозволили отримувати грошовий аванс у розмірі 25% від вартості запланованих обсягів продукції. Проте щойно ситуація в селах дещо покращилася, з'явилися обмеження щодо особистих господарств колгоспників. У 1955 р. вдвічі зменшили розміри присадибних ділянок. Це негативно вплинуло на ситуацію із забезпеченням продовольством у країні, оскільки на присадибні ділянки припадала значна частка сільськогосподарської продукції.

У 1954 р. керівництво СРСР намагалося збільшити обсяги виробництва зерна. Для цього влада відмовилася від вкладання коштів у сільське господарство центральної нечорноземної смуги Росії та України і перейшла до **освоєння цілинних і перелогових земель** Казахстану, Сибіру, Уралу й частково Північного Кавказу. До Казахстану й на Алтай з УРСР виїхало понад 100 тис. осіб, переважно молодь. У 1956 р.

✓ Цікаві факти

У 1957 р. М. Хрущов запропонував селянству здійснити продаж власних корів колгоспам, запевняючи, що замість клопоту з худобою можна отримувати молоко за трудові на колгоспній фермі. І взагалі, на його думку, незабаром особисті підсобні господарства зникнуть. Однак віддавати своїх корів добровільно селянство відмовлялося.

Тоді відбулася кампанія з вилучення худоби шляхом адміністративного тиску, як у сталінські часи. Це засвідчило, що економічною доцільністю знову знехтували задля ідеологічних настанов. У результаті зменшився обсяг продукції, що надходила в роздрібну торгівлю, а ціни зросли.

у господарствах Казахстану, Західного Сибіру й Північного Кавказу працювали понад 75 тис. українців.

Разом з переселенцями на нові землі з України перевезли чимало техніки. Тільки в 1955 р. з УРСР на цілину було відправлено близько 11,4 тис. тракторів і 8,5 тис. комбайнів. Програма освоєння цілинних і перелогових земель дала змогу збільшити обсяги виробництва зерна в СРСР, але зберегла екстенсивний характер його розвитку.

У промисловості нове керівництво нарешті звернуло увагу на необхідність запровадження у виробництво досягнень науково-технічної революції (НТР), яка в цей час охопила країни Заходу. Разом із цим уперше радянська влада побачила проблему диспропорції між випуском засобів виробництва (група «А») і товарів народного споживання (група «Б»). У серпні 1953 р. було оприлюднено показники, згідно з якими в 1940—1953 рр. випуск засобів виробництва в СРСР зріс більш ніж утричі, а предметів споживання — лише на 72%. Влада обіцяла «у найближчі два-три роки домогтися достатку продовольства для населення та сировини для легкої промисловості». Попри це повністю забезпечити населення споживчими товарами так і не вдалося.

► **Працюємо разом.** За допомогою методу «Інсерт» опрацюйте текст розглянутого пункту.

4. Протести українців, ув'язнених у радянських концтаборах

► Визначте особливості протестних акцій в'язнів-українців у радянських концтаборах.

У 1954 р. в СРСР було утворено спеціальну комісію з вивчення матеріалів масових репресій 1930-х рр. Однак вона працювала дуже повільно, а система виправно-трудових таборів сталінського режиму нікуди не зникла.

В'язні ГУЛАГу часто повставали проти жахливих умов утримання. У 1953 р. розпочалися страйки в таборах Воркути, Норильська, Магадана й інших міст, де було чимало членів ОУН, УПА та «банд-посібників» (так називали осіб, яких звинувачували в їхній підтримці). У травні-червні 1954 р. в'язні табору в Кенгірі (Казахстан) підняли повстання, у якому взяли участь чимало українців. Повсталі змогли протриматися кілька тижнів. Проте таборове керівництво застосувало проти них танки, багато людей загинули. Цей виступ, як і всі інші, було жорстоко придушено.

Поштова марка СРСР. Напис: «Слава підкорювачам цілини!». 1962 р.

► Що, на вашу думку, мали продемонструвати такі зображення як засоби пропаганди радянської дійсності?

✓ Цікаві факти

Однією з неафішованих причин освоєння цілини було влаштування мільйонів людей, які вийшли з ГУЛАГу. Більшість із них усе втратили в роки війни та не мали куди повертатися.

! Зверніть увагу

У 1955 р. у світі в черговий раз дізналися про становище людей у радянських таборах і життя в УРСР завдяки відкритому листу українських політичних в'язнів до ООН. На початку 1950-х рр. українці становили п'яту частину в'язнів ГУЛАГу (у таборах їх перебувало близько 363,6 тис., у колоніях — 143,6 тис. осіб). У 1956 р. ГУЛАГу ліквідували, а замість нього створили Головне управління виправно-трудових колоній Міністерства внутрішніх справ СРСР.

СФОРМУЛЮЙТЕ СУДЖЕННЯ ПРО:

■ сутність змін в УРСР на початковому етапі деєталінізації.

Продовольчий магазин СРСР. 1960-ті рр.

► Чи можна вважати наведену фотографію пропагандистською?

Працюємо з хронологією

- 1953—
1954 рр. ● Хвиля страйків і повстань у таборах ГУЛАГу.
- 1954 р. ● Входження Кримської області до складу УРСР.
- 1955 р. ● Відкритий лист українських політичних в'язнів до ООН.

Запитання і завдання

Знаємо і розуміємо

- Послаблення державного контролю в суспільному житті — це
А амністія Б реабілітація
В лібералізація Г репресії
- Коли і чому Кримська область увійшла до складу УРСР?
- Як вплинуло на розвиток України освоєння цілинних земель?

Застосовуємо і аналізуємо

- Простежте за картою (с. 54), які адміністративно-територіальні зміни відбулися за часів деєсталінізації.
- Чому передача Кримської області до складу УРСР перш за все відповідала інтересам союзного центру? Із якою метою це було зроблено?
- Зробіть висновок щодо особливостей політичного та соціально-економічного розвитку УРСР у 1950 — першій половині 1960-х рр.
- Чи можна стверджувати, що протести українців у ГУЛАГу сприяли його ліквідації?
- Створіть інтерактивну лінію часу, на якій розташуйте події, пов'язані з деєсталінізацією та лібералізацією суспільного життя, модернізацією економіки України.

Узагальнюємо і оцінюємо

- Чи погоджуєтесь ви з думкою, що деєсталінізація стала лише відмовою від крайнощів сталінізму, а не ліквідацією комуністичного тоталітарного режиму.
- Підготуйте есе за темою «“Відлига”: особливості суспільно-політичних настроїв населення України».
- Працюємо разом.** За допомогою методу «Дебати» порівняйте процеси, що відбувалися в соціально-економічному розвитку тогочасних країн Заходу та України.
- Працюємо в малих групах.** До уроку узагальнення знань за розділом підготуйте навчальні проекти за темами: 1) «“В безсмерті холодно. І холодно в житті. О, Боже мій! Де дітися поету?!” Творчість “шістдесятників” як закономірна реакція на виклики часу»; 2) «Ті, хто відкрив шлях у космос (внесок українців в освоєння космічного простору)»; 3) «“Сповідь у камері смертників” Левка Лук'яненка»; 4) «Історія рідного краю в контексті загальноукраїнських подій періоду деєсталінізації». Кожна група готує один проект (на вибір).

1. XX з'їзд КПРС і початок лібералізації

- Яку роль відіграли рішення XX з'їзду КПРС у розгортанні лібералізації в СРСР?

Важливим кроком лібералізації радянського суспільства став XX з'їзд КПРС, що відбувся в лютому 1956 р. На закритому засіданні М. Хрущов виступив із доповіддю «Про «культ особи» і його наслідки». У ній він піддав критиці діяльність Й. Сталіна.

М. Хрущов представив Комуністичну партію як постраждалу від сталінських репресій сторону. Він назвав імена 23 репресованих партійно-радянських діячів. Про сталінські злочини, не пов'язані з репресіями керівників партії, зокрема Голодомор 1932—1933 рр., що став геноцидом українського народу, не йшлося. Винятком була згадка про депортації окремих народів СРСР.

Цю доповідь не обговорювали. З'їзд обмежився прийняттям постанови в декілька рядків. У ній засуджували переважно зовнішні прояви тоталітарного режиму («культ особи») та репресії проти партійних і військових діячів. Проте це швидше маскувало, ніж викривало сутність сталінського режиму. Політика примусового соціалістичного будівництва, як і раніше, не підлягала критиці.

Проте навіть таке обмежене заперечення «сталінського міфу» позитивно вплинуло на суспільну свідомість населення.

2. Розгортання дедалізації в УРСР

- Визначте факти, пов'язані з розгортанням дедалізації в суспільно-політичному житті тогочасної України.

Основна частина партійної бюрократії не була готова до таких змін. Чимало людей були особисто причетні до сталінських репресій. Критику «культу особи» вони сприймали як наклеп на радянську владу і намагалися припинити викриття злочинів сталінського режиму як шкідливу для розвитку країни кампанію, що посилить небезпеку поширення українського «буржуазного націоналізму». Керівник республіканської партійної організації О. Кириченко

НАВЧАЛЬНА МЕТА: охарактеризувати суспільно-політичне життя УРСР часів дедалізації.

ПРИГАДАЙТЕ: 1. Що таке лібералізація? 2. Наведіть приклади здійснення лібералізації суспільно-політичного життя. 3. Що таке «культ особи»? 4. Назвіть прояви «культу особи» Й. Сталіна в СРСР.

Виступ М. Хрущова на XX з'їзді КПРС. 1956 р.

✓ Цікаві факти

Після XX з'їзду в УРСР, як і в інших республіках СРСР, розгорнули кампанії з демонтажу численних пам'яників Й. Сталіну. Присвячені йому музеї закривали, перейменовували названі на його честь населені пункти, вулиці, установи, підприємства, школи, колгоспи тощо. Так, у листопаді 1961 р. Сталінську область було перейменовано на Донецьку, а місто Сталіно — на Донецьк.

Британська карикатура на підсумки XX з'їзду КПРС. 1950-ті рр.

► Визначте головний зміст карикатури.

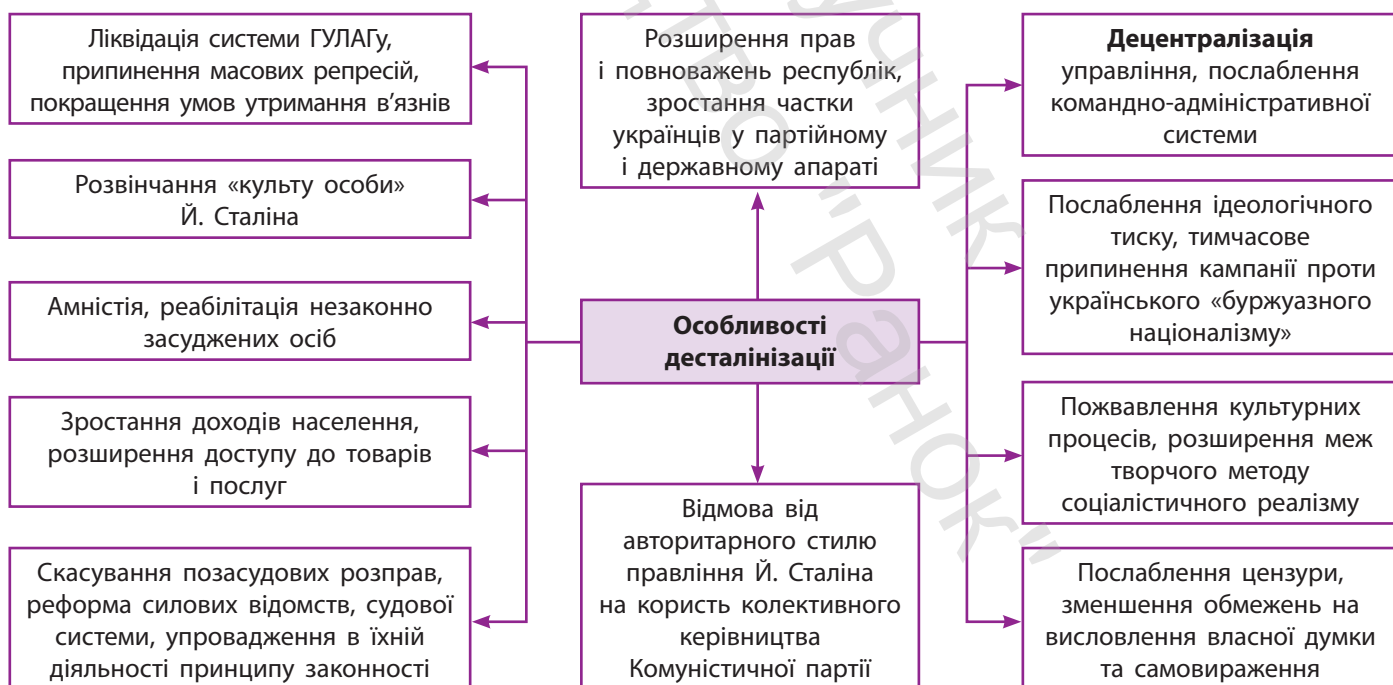
АЯ Словник

Децентралізація — система управління, за якої частина функцій центральної влади переходить до місцевих органів самоуправління.

надіслав доповідну записку до Москви, де переважали схожі думки. Щоб пригальмувати процес десталінізації, у 1956 р. влада прийняла постанову «Про подолання “культу особи” і його наслідків». У ній наголошували, що «культ особи» був лише проявом рис характеру Й. Сталіна, а не відображенням вад радянської влади. Компартійне керівництво вочевидь не бажало відмовлятися від моделі тоталітарного режиму.

В Україні процес десталінізації відбувався повільніше, ніж у союзному центрі. Так, у республіканських періодичних виданнях лише згодом з'явилися критичні матеріали про сталінські часи. Зміст більшості публікацій був дуже поміркованим і містив лише обережну оцінку окремих недоліків. У столиці УРСР перший мітинг на підтримку десталінізації відбувся в Київському педагогічному інституті. У Львові ліквідували Сталінський район.

У липні 1956 р. в пресі УРСР з'явилися перші повідомлення про реабілітацію українських письменників — жертв сталінського терору та невинуватих забутих, засуджених як «буржуазних націоналістів»: Василя Еллана-Блакитного, Василя Чумака, Григорія Косинки, Олеся Досвітнього, Мирослава Ірчана, Івана Микитенка та інших. Організували кампанію з реабілітації таких видатних українських митців, як режисер театру Лесь Курбас, драматург Микола Куліш.

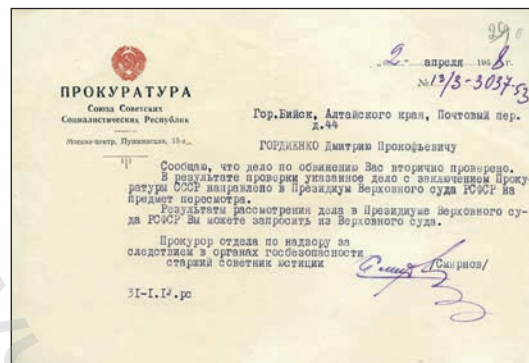
Будівля міської ради
в Житомирі. 1958 р.

До листопада 1959 р. Комітет державної безпеки (КДБ) і прокуратура УРСР переглянули справи 5481 особи, засуджених у сталінські роки. Із них фактично виправдали 2684 особи, або 49 %. Реабілітації не підлягали українці, що «співпрацювали з нацистськими окупантами» в роки війни, активні діячі ОУН та УПА, жертви політичних репресій до 1934 р., а також усі засуджені за звинуваченнями в українському «буржуазному націоналізмі». На депортоване під час колективізації селянство, виселене із західних областей України, кримських татар, німців та представників інших етнічних груп реабілітація також не поширювалася.

Влітку 1957 р. у владній верхівці сформувалася опозиція, яку утворили колишні наближені до Й. Сталіна особи: Лазар Каганович, В'ячеслав Молотов і Георгій Маленков. Вони закидали М. Хрущову, що той сам був учасником та організатором репресій, а тому критика Й. Сталіна від нього є лицемірством. Проте ця спроба усунути М. Хрущова від влади зазнала невдачі. Першого секретаря врятував маршал Георгій Жуков. Він заявив: «Армія проти цього рішення [зміщення М. Хрущова], і жоден танк не рушить без мого наказу». Керівництво України на чолі з О. Кириченком також підтримало М. Хрущова. Як подяку за це його перевели працювати до союзного центру. Компартиїну організацію в УРСР очолив Микола Підгорний.

- **Працюємо в малих групах.** За допомогою методу «Групове обговорення» визначте: 1) роль рішень XX з'їзду КПРС у процесах лібералізації в СРСР; 2) факти, що вплинули на розгортання деєсталінізації в Україні.

Довідка про реабілітацію. 1958 р.

✓ Цікаві факти

У результаті реабілітації з 949 тис. політичних в'язнів ГУЛАГу (дані за 1954 р.) навесні 1959 р. в радянських концтаборах і колоніях залишилося 11 тис. осіб, яких утримували там за «контрреволюційні злочини». В Україну до 1957 р. повернулися 65 534 члени ОУН, УПА та звинувачені в підтримці. На початку 1960-х рр. М. Хрущов оголосив, що в країні немає політичних в'язнів. Однак саме в цей час розпочався дисидентський рух і з'явилися нові в'язні.

Голосування на Пленумі ЦК КПРС
за відставку М. Хрущова. 14 жовтня 1964 р.

► Чому стала можливою відставка
М. Хрущова?

АЯ Словник

Компартійна (партійно-державна) номенклатура — привілейована верхівка, еліта, відносно замкнута соціальна група в країнах із комуністичним і тоталітарним режимами. У науковий обіг цей термін запровадив югославський опозиціонер, критик комуністичного режиму, письменник і дисидент Мілован Джилас.

Цікаві факти

На початку 1960-х рр. в УРСР відбулося кілька масових виступів робітництва проти комуністичних порядків на підприємствах Києва, Харкова, Черкаса, Краматорська та інших міст. Виступи були нетривалими й припинилися після втручання місцевих органів влади. У 1962 р. в Донецьку та Жданові (зараз Маріуполь) відбулися значні робітничі страйки й маніфестації через різке підвищення цін на м'ясо й молоко. У Новочеркаську (Росія) це навіть призвело до масштабного повстання, під час якого загинули 24 людини. Наступного року в Одесі робітники відмовилися вантажити масло, що відправляли як «братерську допомогу» на Кубу. У 1963 р. через страйки й заворушення на тиждень запровадили воєнний стан у Кривому Розі. Загалом у 1961—1964 рр. відбулося 11 великих народних виступів.

3. Зміни в керівництві УРСР. Відставка М. Хрущова

► Які зміни відбулися в республіканському і союзному компартійному керівництві?

Суперечливі дії М. Хрущова часто викликали невдоволення серед його оточення. До того ж економічна ситуація в УРСР погіршувалася, зокрема через низку ризикованих кроків: масштабні експерименти з підняття цілини, масове вирощування кукурудзи, реорганізація владних структур тощо.

Останньою краплею стала адміністративна реформа М. Хрущова. Він скасував райкоми, а обкоми розділив на виробничі й сільськогосподарські; створив ради народного господарства, до яких перейшла частина повноважень **компартійної (партійно-державної) номенклатури**.

У 1963 р. М. Підгорного перевели до Москви. Новим керівником республіканської компартійної організації призначили **Петра Шелеста**.

Скориставшись відсутністю М. Хрущова, який перебував на відпочинку, деякі представники компартійної верхівки в Москві виступили проти нього. 14 жовтня 1964 р. М. Хрущова звільнили з посади «у зв'язку з похилим віком і погіршенням стану здоров'я». М. Хрущова звинуватили в зосередженні у своїх руках «великої влади», а також безконтрольності, волюнтаризмі та помилках у діяльності.

Усунення М. Хрущова від влади стало в радянській історії випадком мирного передання верховної влади. Першим секретарем ЦК КПРС став Л. Брежнев, а головою Ради міністрів СРСР — О. Косигін.

СФОРМУЛЮЙТЕ СУДЖЕННЯ ПРО:

- обмеженість і непослідовність здійснення лібералізації суспільно-політичного життя УРСР у період десталінізації.

Працюємо з хронологією

1956 р.

Початок в СРСР кампанії з викриття «культу особи» Й. Сталіна.

Запитання і завдання

Знаємо і розуміємо

1. Коли і чому в СРСР розпочали кампанію з викриття «культу особи» Й. Сталіна?
2. Додайте відсутні літери та визначте сучасну назву міста України, яке раніше мало назву Сталіно.

	о		е			к
--	---	--	---	--	--	---

Застосовуємо і аналізуємо

3. **Завдання з хронології.** Складіть перелік подій, що відбувалися в рік проголошення керівництвом СРСР кампанії з викриття «культу особи» Й. Сталіна в країнах Центрально-Східної Європи.
4. Яке значення для розгортання процесів десталінізації в СРСР мали рішення, прийняті компартійною верхівкою в 1956 р.? Поясніть свою думку.
5. Чи погоджуєтеся ви з думкою, що після 1956 р. процеси десталінізації в СРСР і відповідно УРСР поглибилися? Дайте аргументовану відповідь.
6. Яку позицію щодо відставки М. Хрущова посідала українська компартійна верхівка?
7. **Працюємо в малих групах.** За допомогою методу «Сенкан» охарактеризуйте поняття «десталінізація».

8. **Працюємо в парах.** Розпочніть складати таблицю «Розвиток УРСР в умовах політичної та економічної лібералізації суспільства».

Сфера розвитку	Зміни, що відбулися	Значення змін
Суспільно-політичне життя		
Економічне життя		
Опозиційний рух		

Узагальнюємо і оцінюємо

9. За допомогою методу «Плакат думок» дайте оцінку змінам, що відбувалися в Україні в 1961—1963 рр.
10. **Працюємо разом.** За допомогою методу «ПРЕС» виконайте проблемне завдання. Сучасні українські історики В. Баран та В. Даниленко щодо розгортання десталінізації зазначали: «Поступово долалися страхітливі наслідки режиму особистої влади, заснованого на терорі й насильстві. Крок за кроком розвінчувався образ “великого вождя”, створений апаратом пропаганди. Але процес десталінізації здійснювався непослідовно, часто підпорядковувався тактичним політичним потребам і розрахункам, що відображало як перехідний характер хрущовського правління, так і суперечливу натуру самого реформатора». Поясніть, як ви розумієте наведену думку. Наведіть факти, які її підтверджують.
11. **Працюємо в малих групах.** Створіть дописи в особистих щоденниках, які могли зробити представник компартійної номенклатури, робітник заводу, реабілітований український письменник про процеси десталінізації в Україні.

Додаткові матеріали
rnk.com.ua/109515

§ 8. Розвиток економіки та зміни в соціальній сфері

НАВЧАЛЬНА МЕТА: з'ясувати, як впливала економічна політика радянської влади періоду «відлиги» на економіку УРСР.

ПРИГАДАЙТЕ: 1. Якими були особливості відбудови промисловості України в перші повоєнні роки? 2. Як розвивалося сільське господарство республіки в цей період? 3. За курсом економічної і соціальної географії України вкажіть провідні галузі промисловості та найбільші регіони сільськогосподарської спеціалізації УРСР у другій половині XX ст.

А-Я Словник

Ради народного господарства (раднаргоспи) — державні органи територіального планування та управління промисловістю УРСР і СРСР, що функціонували в 1957—1964 рр.

Зверніть увагу

Спроби впровадження децентралізованої системи управління в СРСР вкотре довели, що тоталітарну командно-адміністративну систему неможливо реформувати, її доцільно лише ліквідувати. Звичайно, компартійне керівництво не могло на це піти, і система була відновлена. Тому її чергова криза стала неминучою.

1. Зміни в управлінні господарством

► Які зміни в управлінні господарством УРСР відбулися в 1950—1960-х рр.?

Із квітня 1953 р. у підпорядкування УРСР почали передавати підприємства, якими раніше керував союзний центр. До 1956 р. частка республіканської промисловості в СРСР зростає із 30 до 70 %. У той самий час скоротився адміністративно-управлінський апарат.

У 1957 р. М. Хрущов ініціював перетворення, спрямовані на децентралізацію управління промисловістю. За Законом «Про подальше вдосконалення організації управління промисловістю і будівництвом в Українській РСР» замість системи центрального управління утворили територіальні **ради народного господарства (раднаргоспи)**.

Зі 103 таких районів у СРСР 11 були в Україні: Станіславський, Львівський, Вінницький, Київський, Одеський, Херсонський, Запорізький, Дніпропетровський, Харківський, Сталінський та Ворошиловградський. Згодом їхня кількість не раз змінювалася. Так, у 1960 р. створили три нових раднаргоспи — Кримський, Полтавський та Черкаський.

Одночасно в УРСР було ліквідовано 11 промислових і будівельних міністерств, а два із союзно-республіканських перетворили на республіканські. Решту міністерств звільнили від безпосереднього управління підприємствами, і тепер вони виконували нові функції через раднаргоспи. Майже вся промисловість УРСР перейшла в підпорядкування уряду УРСР. Однак як республіканський, так і союзний уряд мав право скасувати розпорядження раднаргоспів.

У 1960 р. в Україні, Росії та Казахстані було утворено центральні раднаргоспи. Наприкінці 1962 р. за рішенням М. Хрущова кількість раднаргоспів в УРСР скоротилася до семи.

Після появи в березні 1962 р. виробничих колгоспно-радгоспних управлінь контроль за сільським господарством також почали здійснювати за територіальним принципом. Однак це спричинило

Радянська карикатура, що показує недоліки планової системи. 1950-ті рр.

- На яких недоліках радянської планової системи наголошує карикатура? Які ще проблеми ви можете назвати?

чимало проблем. Для усунення недоліків у 1963 р. створили нову центральну структуру союзного рівня — Вищу раду народного господарства. Їй були підпорядковані не лише раднаргоспи, а й усі інші органи управління господарством. Це стало кроком до ліквідації запровадженої децентралізації.

2. Розвиток промисловості

- Які зміни відбувалися в цей період у промисловості УРСР?

Загалом у період хрущовської «відлиги» більшість галузей промисловості УРСР демонструвала вищі за середні в СРСР темпи розвитку. Як і раніше, радянська влада послуговувалася людським і природним потенціалом України для розбудови військово-промислового комплексу СРСР. Були побудовані нові теплові й гідроелектростанції — Миронівська, Придніпровська, Сімферопольська, Дніпродзержинська, Каховська, Кременчуцька тощо. Розробляли нові вугільні басейни — Львівсько-Волинський кам'яновугільний і Дніпровський буровугільний. Багато зусиль докладали для модернізації Донбасу. У 1956 р. на роботи в шахти примусово направили 85 тис. юнаків і дівчат із різних областей УРСР. В експлуатацію ввели Шебелинське (Харківська область) і Радченківське (Полтавська

Карикатура на раднаргосп. Написи: «Раднаргосп»; «чорнильна душа», «тяганина», «байдужість», «бюрократизм», «довгий ящик», «відомчі негаразди»; «А вам у раднаргоспі робити нічого»

Радянські поштові марки, присвячені розбудові хімічної промисловості і хімізації сільського господарства. Написи: «Велика хімія — сільському господарству», «Хімкомбінати — народному господарству». 1964 р.

Будівництво газопроводу «Шебелинка—Острог». 1960 р.

► Знайдіть на карті (с. 54), де розташований зображений промисловий об'єкт.

✓ Цікаві факти

Український природний газ від 1960 р. постачали до Білоруської РСР, від 1961 р. — до республік Балтії, від 1966 р. — до Молдови. У 1967 р. газопроводом «Братство» паливо пішло до Чехословаччини, Австрії, а пізніше до Румунії та Болгарії. У 1975 р. до країн, які споживали український природний газ, приєдналася Угорщина. Тільки з прикарпатських родовищ і лише в Росію та соціалістичні країни було викачано близько 500 млрд м³ природного газу. У 1973 р. його видобуток в УРСР сягнув максимуму: 68 млрд м³. Згодом він стрімко скорочувався, а центр газодобування в СРСР перемістився до Росії.

область) газові родовища, після чого центр ваги в республіканському газовидобутку перемістився із західної до східної частини України.

Руду Криворізького залізрудного басейну спочатку видобували найдешевшим відкритим способом, а з 1955 р. тут запрацював найбільший у Європі Південний гірничозбагачувальний комбінат. Завдяки величезним доменним мартенівським печам українська металургія випередила високо-розвинені країни світу за кількістю виробленої продукції, хоча за якістю їм поступалася.

Хімічна промисловість, якій раніше приділяли мало уваги, стрімко розвивалася. У 1959—1963 рр. збудували 35 нових заводів і понад 250 великих хімічних виробництв. Серед них були чотири «гіганти великої хімії» — Роздольський гірничо-хімічний комбінат, Черкаський та Чернігівський заводи хімічних волокон і Дніпропетровський шинний завод. Розпочалася «хімізація» сільського господарства.

Розвивалася машинобудівна промисловість. У Краматорську і Донецьку виникло виробництво надпотужних видобувних машин для гірничорудної промисловості. У Києві, Сумах, Мелітополі та інших центрах машинобудування налагодили виробництво обладнання для хімічної промисловості. Було оновлено автомобілебудування, радіоелектроніку, виникло виробництво обчислювальної техніки, приладів із застосуванням синтетичних алмазів.

У Ворошиловграді (зараз Луганськ) і Харкові з 1956 р. значно зріс серійний випуск тепловозів, що дало змогу припинити випуск паровозів. На Харківському авіаційному заводі розпочали серійний випуск швидкісного турбореактивного пасажирського літака Ту-104. Із 1960 р. підприємство перейшло на випуск нового літака Ту-124. Київський авіаційний завод розгорнув виробництво турбогвинтового літака Ан-24, який у СРСР найчастіше використовували для внутрішніх пасажирських перевезень.

Із другої половини 1950-х рр. в УРСР активізували діяльність харчова та легка промисловість, які в довоєнні роки майже не розвивалися. Важка промисловість, що раніше обслуговувала переважно військово-промисловий комплекс СРСР, почала виробляти більше устаткування для легкої і харчової промисловості, а також товари народного споживання. Завдяки цьому населення помітно активніше порівняно з довоєнним періодом взялися забезпечувати товарами широкого вжитку.

Серійний турбореактивний пасажирський літак Ту-104. Його перший політ у СРСР відбувся 6 листопада 1955 р.

Конвеєр запорізького заводу «Комунар», який випустив 100-тисячний автомобіль «Запорожець». 20 липня 1965 р.

- Чому можна стверджувати, що наведені факти свідчать про значний промисловий потенціал України?

Попри значні зміни, промисловість УРСР і надалі розвивалася в інтересах союзного центру. На потреби республіки керівництво не зважало. Це було притаманною для тоталітарної імперії формою визиску України та нищення її економічного потенціалу.

- **Працюємо в малих групах.** За допомогою методу «Асоціативна квітка» зафіксуйте слова-асоціації, що характеризують розвиток управління господарством і промисловістю УРСР у цей період.

А·Я Словник

Дефіцит (товарний) — перевищення сукупного попиту над сукупною пропозицією.

3. Розвиток сільського господарства

- Як розвивалося в цей час сільське господарство в УРСР? Поясніть свою думку.

Наприкінці 1950-х рр. кількість міського й сільського населення УРСР зрівнялася, тобто умовно один представник селянства годував одного жителя міста. Проте насправді за радянської колгоспно-радгоспної системи селянство не могло забезпечити міських споживачів достатньою кількістю продуктів. Подолати **дефіцит** продовольства спробували шляхом **надпрограм**, зокрема **освоєння цілих і перелогових земель**. Інші гучні партійні ініціативи й рішення теж майже не вплинули на ситуацію. З ініціативи М. Хрущова у травні 1958 р. з'явилося рішення про

✓ Цікаві факти

Перший автомобіль «Запорожець» ЗАЗ-965 був вироблений у 1960 р. Він мав 4-циліндровий двигун об'ємом 750 см³ і потужністю 23 кінські сили. Максимальна швидкість автомобіля становила 80 км/год. Основою для його виробництва став італійський Fiat 600 — невеликий економічний

автомобіль. Автомобіль «Запорожець» швидко набув поширення в СРСР завдяки доступній ціні та легкості в ремонті. Виробництво автомобілів «Запорожець» тривало до 1994 р. За цей час було виготовлено понад 3 млн автомобілів.

Посівна кампанія на цілині. 1950-ті рр.

Отримання зерна за трудодні. Радянська пропагандистська фотографія. 1950—1960-ті рр.

- Опишіть вигляд зображених селян і селянок та зробіть висновок про умови життя та праці в цей період.

Радянський агітаційний плакат. Напис на плакаті: «За виробництвом м'яса, молока й масла на одну особу наздоженемо Америку!». 1950-ті рр.

реорганізацію МТС та продаж колгоспам і радгоспам їхньої техніки. Замість МТС створювали ремонтно-технічні станції (РТС), на які, крім ремонту, покладали також постачання нафтопродуктів, запасних частин, добрив, отрутохімікатів. Ціни поставили пільгові, але вимога викупити техніку, непристосованість умов для її утримання, відсутність багатьох спеціалістів лягли важким тягарем на колгоспи та радгоспи.

Наприкінці 1959 р. влада розпочала непродуману кампанію з укрупнення колгоспів. Якщо в 1950 р. в Україні їх було 19 295, то в 1960 р. залишилося 9634. Тепер один колгосп зазвичай охоплював кілька населених пунктів. Керуючись нереалістичними гаслами «ліквідації відмінностей між містом і селом», компартійна влада примусово зміцнювала центральні садиби колгоспів і нищила визнані «неперспективними» села. Окремим показовим колгоспам штучно створювали сприятливі умови, натомість у решти не було власних коштів на будівництво житла, водогонів, каналізації тощо.

У цей самий час розпочалася так звана «кукурудзяна епопея» — ще одна надпрограма М. Хрущова, що мала збільшити виробництво зернових. Так, ще в 1949 р. він (тоді Перший секретар ЦК КПУ) ініціював збільшення посівів кукурудзи в Україні. Ставши керівником СРСР, М. Хрущов поширив цю практику на всі регіони. Спочатку кукурудза давала добрий урожай завдяки закордонному насінневому фонду та власному виробництву мінеральних добрив. У 1961 р. в Україні для посівів кукурудзи виділили 3 млн га кращих земель (20 % від усіх посівних площ). Однак невдовзі надмірне поширення кукурудзи (за рахунок інших зернових культур) принесло негативні наслідки. Засіяні північні землі не вродили. Власний насінневий фонд, на який намагалися перейти, щоб не купувати зерно за кордоном, виявився неякісним. Посуха 1963 р. та інші негаразди створили проблему із забезпеченням населення хлібом.

У 1957 р. М. Хрущов пообіцяв за три роки «наздогнати і перегнати Америку» з виробництва молока, м'яса та масла на одну особу. Наздогнати промисловість планували за 10—12 років. Ідея ґрунтувалася на статистиці, яка показувала, що рівень добробуту радянських людей становив лише близько 60 % від рівня життя громадян США,

Радянський агітаційний плакат. Написи на плакаті: «Укрупнення дрібних колгоспів — шлях до подальшого розвитку соціалістичного сільського господарства!»: «Посіємо вчасно!», «Зберемо врожай без втрат!», «Виконаємо свої зобов'язання перед батьківщиною!», «За чесну працю винагорода чекає: добробут, слава й пошана!». 1959 р.

► Що було характерно для засобів радянської пропаганди цього періоду?

а темпи економічного зростання СРСР у кілька разів перевищували американські. Проте ці підрахунки виявилися хибними, а гасло, яке ще в 1952 р. висунув Й. Сталін, нездійсненним.

Починаючи з 1963 р. СРСР закуповував зерно в інших державах. Унаслідок панування неефективної колгоспно-радгоспної системи в сільському господарстві СРСР потрапив у залежність від імпорту хліба, із якої вже до свого краху так і не зміг вирватися.

4. Зміни в соціальній сфері

► Які перетворення здійснила влада в цей період у соціальній сфері?

У період десталінізації відбулися деякі зміни в соціальній політиці влади. Навесні 1956 р. тривалість робочого дня в передвихідні й передсвяткові дні скоротили на дві години. Збільшилися

Темпи економічного зростання СРСР у 1951—1965 рр.

► Проаналізуйте діаграму та поясніть динаміку економічних процесів.

Облігації державної
позики СРСР

✓ Цікаві факти

У 1930-ті рр. держава примусовими позиками фактично забиравала в робітника за рік дві-три місячні зарплати. Від позик держава отримувала стільки ж, скільки приносили всі інші податки та збори з населення. У роки Другої світової війни завдяки державним облігаціям внутрішньої позики уряд покрив 13% воєнних витрат. Для відбудови також використовували примусові позики. Як наслідок на 1956 р. для обслуговування боргу держава на рік потребувала 17 млрд руб.

відпустки, пов'язані з вагітністю та пологами, із 77 до 112 календарних днів. Було скасовано норми, що закріплювали робітників за підприємствами, де вони працювали. Їм дозволили змінювати місце роботи. Також усунули кримінальну судову відповідальність за самовільне залишення робочого місця та прогул без поважних причин. У 1958 р. селянство почало отримувати паспорти, завдяки чому могло вільно залишати свій колгосп (радгосп). Щоправда, цей процес затягнувся майже до кінця 1970-х рр. Для підлітків 16—18 років установили 6-годинний робочий день. Розпочався поступовий (за галузями) перехід від 8-годинного до 7-годинного робочого дня. Завдяки цим заходам М. Хрущов, суттєво не обтяжуючи бюджет, збільшив свою популярність серед населення.

У липні 1956 р. вийшов закон про державні пенсії, за яким було значно збільшено пенсії малооплачуваних категорій населення та обмежено розміри великих пенсій компартійної еліти. Середній розмір пенсій зріс майже вдвічі. Пенсійний вік знизився до 55 років для жінок і 60 років для чоловіків. У липні 1964 р. право на пенсію отримали колгоспники: жінки із 60 років, чоловіки із 65 років. Проте мінімальний розмір пенсій для них установили мізерний — 12 руб. на місяць.

У вересні 1956 р. у середньому на третину підвищили заробітну плату низькооплачуваним робітникам і службовцям. Для допомоги матерям

Сторінка газети «Правда» із текстом закону про державні пенсії. Липень 1956 р.

Заселення до нового будинку, зведеного швидким індустріальним способом. Такі будинки в СРСР споруджували за типовими дешевими проєктами, «без надмірностей», із маленькими кухнями. Вони були розраховані на 25 років експлуатації. Стелі в приміщенні були низькими — до 2,5 м. У малих і середніх містах будинки мали два-три поверхи, у великих — чотири-п'ять, ліфтів не передбачалося.

- Висловіть припущення, чи можна було такими методами подолати житлову проблему за радянських часів.

(і вивільнення їхніх робочих рук для виробництва) створювали школи-інтернати й групи продовженого дня в загальноосвітніх школах.

Ужиті владою заходи значно збільшили державні витрати. Щоб їх зменшити, СРСР відтермінував, а фактично припинив виплати за облігаціями внутрішньої позики, які насильно нав'язували радянським робітникам, селянам і службовцям від 1930-х рр. Так широкі верстви суспільства вчергове стали жертвами обману та залишилися ні з чим.

У липні **1957 р.** радянська влада проголосила курс на забезпечення кожної сім'ї окремою безкоштовною квартирою в наступні 10—12 років. В УРСР до 1960 р. було збудовано понад 3 млн квартир (так званих «хрущовок»). Це послабило житлову проблему, але не усунуло її. Значного збільшення житлової площі не відбулося.

Дещо поліпшилося забезпечення населення товарами широкого вжитку тривалого використання. У побуті з'явилися пилососи, холодильники, швейні та пральні машини, хоча і в обмеженій кількості.

5. Грошова реформа 1961 р. та її наслідки

- Чому грошова реформа СРСР мала негативні наслідки для довгострокового розвитку УРСР?

Реформаторські ініціативи розбалансували фінанси СРСР. Для покриття витрат у 1961 р. було проведено грошову реформу.

Перший телевізор у селі. Станіславська область. Січень 1959 р.

ЦУМ у Києві. 1960-ті рр.

Перехожі розглядають вітрини ЦУМу Києва з рухливими манекенами. 1960-ті рр.

Старі сталінські купюри зразка 1947 р. замінили без обмежень на нові у співвідношенні 10:1. У такому ж співвідношенні були змінені ціни на всі товари, тарифні ставки заробітної плати, пенсії, стипендії та допомоги, платіжні зобов'язання і договори. Робили це нібито лише «з метою полегшення грошового обігу і надання більшої повноцінності грошам». Проте заявлений курс не відповідав реальній купівельній спроможності нових грошей: насправді вона зросла не в 10 разів, а лише в 4. До реформи рубль «важив» у чистому золоті 0,222168 г, а після неї — 0,987412 г. Також для зовнішньоекономічних операцій курс рубля було завищено у 2,25 разу. Так, обмінний курс 1 дол. замість 40 коп. установили в 90 коп.

Тепер ті самі торговельні операції на зовнішньому ринку приносили СРСР у 2,25 разу більше прибутків. Переваги отримали галузі економіки, орієнтовані на експорт (сировинні). Однак у стільки ж разів зросла вартість золота, що призвело до подорожчання певних видів товарів. Тобто відбулася прихована девальвація рубля. Реформа призвела до різкого подорожчання харчових продуктів. Уперше після 1950 р. ціни на ринках (базарах) знову набагато перевищили магазинні й залишалися такими до кінця існування СРСР.

Отримані продукти завідувачі магазинів частіше збували ринковим (базарним) спекулянтам — так за радянських часів називали людей,

Черга за картоплею на ринку (базарі) у СРСР.
1960-ті рр.

Виступ населення у Кривому Розі. Написи на плакатах: «Обком, Радмін у відставку», «Убивцям розстріл». 1963 р.

які перекуповували й продавали товар і заробляли на різниці цін. Як наслідок на полицях магазинів залишався неякісний або взагалі непридатний товар, і населення вимушено перейшло на дорожчі базари. Це негативно позначилося на загальному добробуті. Так, у 1960 р. за середньої заробітної плати можна було купити 1 т картоплі, а в 1961 р. — у 4 рази менше.

Особливо важким було становище в регіонах. Якщо у великих містах ситуацію в магазинах хоч якось контролювали, то в менших населених пунктах багато видів продуктів узагалі зникли з державної торгівлі. Їх можна було придбати лише в магазинах кооперативної торгівлі або на базарах.

Не поспішали здавати продукцію державі й колгоспники, адже закупівельні ціни теж змінилися у співвідношенні 1:10, а не 1:4. І вони більшу частину продукції вивозили на базар. Тоді влада вдалася до укрупнення колгоспів і масового перетворення їх на радгоспи. На відміну від колгоспів, радгоспи всю продукцію були зобов'язані здавати державі. Однак замість очікуваного поліпшення продовольчого постачання такі заходи, навпаки, призвели до продовольчої кризи.

У 1962 р. було вирішено підвищити роздрібні ціни в державній торгівлі, щоб компенсувати вплив продуктів на базари. Проте це спричинило ще більшу дорожнечу на базарах та навіть спровокувало народні виступи. Лише після 1965 р. базарні й магазинні ціни вдалося трохи вирівняти. Фактично єдиним позитивним результатом реформи стало збільшення експорту нафти із СРСР. Завдяки виявленню великих родовищ її видобуток зріс

Зовнішній вигляд купюр 10 рублів (карбованців) 1947 р. та 1 рубля (карбованця) 1961 р.

А-Я Словник

Девальвація (від латинської мови: *de* — префікс, що означає рух униз, *valeo* — «маю значення») — офіційне зменшення золотого вмісту грошової одиниці або зниження курсу національної валюти щодо золота, срібла, певної іноземної валюти. За сучасних умов цей термін вживають для ситуацій значного зниження курсу національної валюти щодо «твердих» валют (зазвичай долар США, євро тощо).

у 7 разів. Унаслідок грошових маніпуляцій нафту стало вигідно продавати на зовнішніх ринках. Радянське керівництво було впевнене, що отримало невичерпний ресурс нафтодоларів.

Таким чином, реформа 1961 р. створила передумови залежності СРСР від нафтового експорту та постійний дефіцит продовольства, що спричинило посилення корупції у сфері торгівлі та в розподілі матеріальних благ.

СФОРМУЛЮЙТЕ СУДЖЕННЯ ПРО:

- розвиток економіки УРСР у 1950—1960-ті рр. і вплив на неї політики СРСР.

Працюємо з хронологією

1954— 1963 рр.	Залучення України до надпрограм СРСР у сільському господарстві.
1957— 1965 рр.	Запровадження системи раднаргоспів.

Запитання і завдання

Знаємо і розуміємо

- Де в 1955 р. запрацював найбільший у Європі Південний гірничозбагачувальний комбінат?
А Донбас
Б Київщина
В Криворіжжя
Г Запоріжжя
- Коли й чому в Україні розгорнули «кукурудзяну епопею»?
- Додайте відсутні літери та вкажіть назву нових державних органів територіального планування та управління, які запроваджували в УРСР з 1957 р.

р			н			г				и
---	--	--	---	--	--	---	--	--	--	---

Застосовуємо і аналізуємо

- Покажіть на карті атласу адміністративні одиниці й територіальні об'єкти, згадані в параграфі.
- Складіть перелік подій і процесів, що відбувалися в демократичних країнах Заходу одночасно з періодом перетворень в УРСР.
- Як ви вважаєте, чи стали зміни, що відбувалися в економічній сфері в період хрущовської «відлиги», спробою покращити радянську модель розвитку, не відмовляючись при цьому від примарної комуністичної перспективи? Аргументуйте свою відповідь.
- Що вказує на те, що аграрна політика тоталітарного імперського режиму в цей період негативно впливала на розвиток українського сільського господарства через свій суперечливий характер?
- Доведіть, що в соціальній сфері цього періоду простежувалися прояви тоталітаризму.
- Працюємо в парах. Продовжте складати таблицю «Розвиток України в умовах політичної та економічної лібералізації суспільства».

Узагальнюємо і оцінюємо

- Працюємо разом. За допомогою методу «Обмін думок» дайте оцінку перетворенням доби хрущовської «відлиги».
- За додатковими джерелами підготуйте невелике повідомлення про розвиток Кримського півострова в 1950—1960-ті рр.
- Працюємо в малих групах. Чому запровадження системи раднаргоспів не дало бажаного результату? Обговоріть і сформулюйте оцінне судження.

1. Український національно-визвольний рух у другій половині 1950-х рр. і боротьба влади з ним

► Якими були прояви українського національно-визвольного руху та способи боротьби влади з ним у цей період?

Навіть часткова лібералізація суспільно-політичного життя дала відчуття свободи. Люди прагнули продовжити демократичні зміни й домогтися незалежності України.

Першим документом, у якому з'явилися вимоги українського національно-визвольного руху, став відкритий лист українських політичних в'язнів мордовських концтаборів ГУЛАГу до ООН у 1955 р. Автори висловили протест проти дискримінації владою СРСР усього українського. Лист привертав увагу світової громадськості до безправного, пригнобленого становища України, обстоював нагальну необхідність «самовизначення Української соборної держави».

Однією з перших українських національно-визвольних організацій був Український революційний центр (УРЦ), який у своїх відозвах заявляв про намір боротися проти компартійно-радянської влади. У програмовому маніфесті УРЦ проголошували «тридцять принципів свободи»: запровадження демократичної системи, встановлення державних кордонів української нації в межах її етнічних земель, можливість засновувати різні політичні партії, «кожній нації — державність» тощо. УРЦ продовжив боротьбу ОУН та УПА з тоталітарною імперією СРСР.

Попередній етап антикомуністичної національно-визвольної боротьби в Україні завершився ліквідацією каральними органами осередків опору ОУН та УПА. У 1956 р., за статистикою КДБ УРСР, було ліквідовано останню активну групу УПА (за іншими відомостями, у 1960 р.).

Проте вже у 1958 р. в Станіславі (зараз Івано-Франківськ) працівники радянських органів безпеки викрили **Об'єднану партію визволення України**, яка наслідувала ідеологічні засади ОУН.

НАВЧАЛЬНА МЕТА: установити особливості й прояви національно-визвольного руху та руху «шістдесятників» у період хрущовської «відлиги» в УРСР.

ПРИГАДАЙТЕ: 1. Як відбувалося протистояння радянській владі в УРСР у перші повоєнні роки? 2. Назвіть цілі учасників українського національно-визвольного руху. 3. Які вимоги висували українські політичні в'язні у відкритому листі до ООН?

! Зверніть увагу

Про масштаби переслідувань і репресії щодо українських борців із режимом тоталітарної імперії та комуністичною ідеологією свідчать офіційні дані цієї доби. За оприлюдненою статистикою, у 1954—1959 рр. зусиллями органів державної безпеки УРСР було ліквідовано «183 націоналістичні і антирадянські угруповання, притягнуто до судової відповідальності за антирадянську діяльність 1879 осіб, піддано різноманітним формам адміністративного переслідування 1300 осіб». Людей карали за статтею 62 Кримінального кодексу УРСР («антирадянська агітація та пропаганда»). Вона передбачала сім років ув'язнення та п'ять років заслання. Також було поширене покарання за статтею 187 («поширення наклепів на радянську дійсність») — до трьох років ув'язнення. Варто зазначити, що в законодавстві УРСР, як і в СРСР загалом, не було тлумачення понять «націоналістичний» та «антирадянський», і працівники органів державної безпеки вживали їх на власний розсуд.

НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНИЙ РУХ В УКРАЇНІ В УМОВАХ ДЕСТАЛІНІЗАЦІЇ (1953 — середина 1960-х рр.)

Українські національно-визвольні організації другої половини 1950-х рр.

- Український революційний центр (УРЦ)
- Об'єднана партія визволення України
- Український національний комітет (УНК)
- Молодіжна національна організація
- Союз борців за визволення України
- Реалістичний робітничий гурток демократів

Зародження дисидентського руху (кінець 1950 — початок 1960-х рр.)

- Українська робітничо-селянська спілка (УРСР)
- Демократичний союз соціалістів (ДСС)
- Український національний фронт (УНФ)
- Міста УРСР, де переважно діяли українські дисиденти
- Початок розповсюдження творів антирадянського «самвидаву»
- Район, де розвивалася УГКЦ у період підпілля (рух «криптокатоликів», які відвідували православні храми, але дотримувалися греко-католицизму)

«Шістдесятництво»

- Перший клуб творчої молоді «Сучасник» (1960 р.)
- Клуби творчої молоді
- Центр українського «шістдесятництва»
- Протести робітників у 1960—1963 рр.

► Визначте місце діяльності організацій українського національно-визвольного руху цього періоду.

Зверніть увагу

У 1950-ті рр. спецслужби СРСР за наказом М. Хрущова проводили операції зі знищення керівного складу ОУН за кордоном. Агент Богдан Сташинський у Мюнхені (ФРН) у **1957 р.** убив одного з керівників ОУН, публіциста Лева Ребета, через два роки — провідника ОУН Степана Бандеру. Обидва вбивства

вчинили за допомогою зброї, що не залишала слідів (отруйний газ). Обставини вбивства стали відомими лише в 1961 р., коли Б. Сташинський утік із СРСР до Західної Німеччини та здався владі. Злочинець був засуджений та ув'язнений, але за кілька років вийшов на свободу та зник.

❗ Зверніть увагу

У постсталінський період серед депортованого кримсько-татарського населення виник національно-визвольний рух. Його лідерами стали компартійні працівники, учасники війни й партизанського руху в Криму (Бекір Османов, Мустафа Селімов, Джеппар Акімов та інші). Вони вимагали повернення на свою історичну батьківщину та здобуття кримськотатарської автономії, а також компенсації за втрачене внаслідок депортації майно. Рух вирізнявся радикалізмом ідеології. В основі його була необхідність створення національної державності на пантюркістських і панісламістських принципах. На відміну від інших національних рухів і спільнот, пригноблених радянською імперією, кримськотатарський національно-визвольний рух здобув широке міжнародне визнання.

Засновники УРСС Л. Лук'яненко та І. Кандиба. Близько 1969 р.

У 1961 р. у Львові ліквідували **Український національний комітет**, діяльність якого також базувалася на антикомуністичній ідеології ОУН. Того ж року в селі Кулич-Воля на Львівщині постанала **Молодіжна національна організація**, що також ідеологічно була наближена до ОУН та УПА. У місті Шахтарськ Донецької області в середині 1950-х рр. виник антирадянський **«Союз борців за визволення України»**, який дотримувався засад інтегрального націоналізму.

Отже, попри репресії та переслідування радянської влади український національно-визвольний рух розвивався.

2. Зародження дисидентського руху. Антирежимні виступи

- Які події пов'язані з початковим етапом розвитку дисидентського руху?

Наприкінці 1950-х рр. в Україні розпочався новий етап антирадянського опозиційного руху, який згодом назвали **дисидентським**. Він мав відмінну від попередників тактику боротьби з радянським режимом. Користуючись його лібералізацією в період «відлиги», борці за українське національне самовизначення намагалися поєднувати підпільну діяльність із легальними формами роботи.

Питання виникнення дисидентського руху залишається дискусійним. Частина вчених зараховує до нього підпільні організації середини — другої половини 1950-х рр. Проте здебільшого вважають, що дисидентський рух започаткувала **Українська робітничо-селянська спілка (УРСС)**, що діяла

🎬 Навчальний фільм

rnk.com.ua/109551

Перегляньте відеоролик «Секретна операція Кремля проти українців» і виконайте завдання до нього.

📖 Працюємо із джерелом

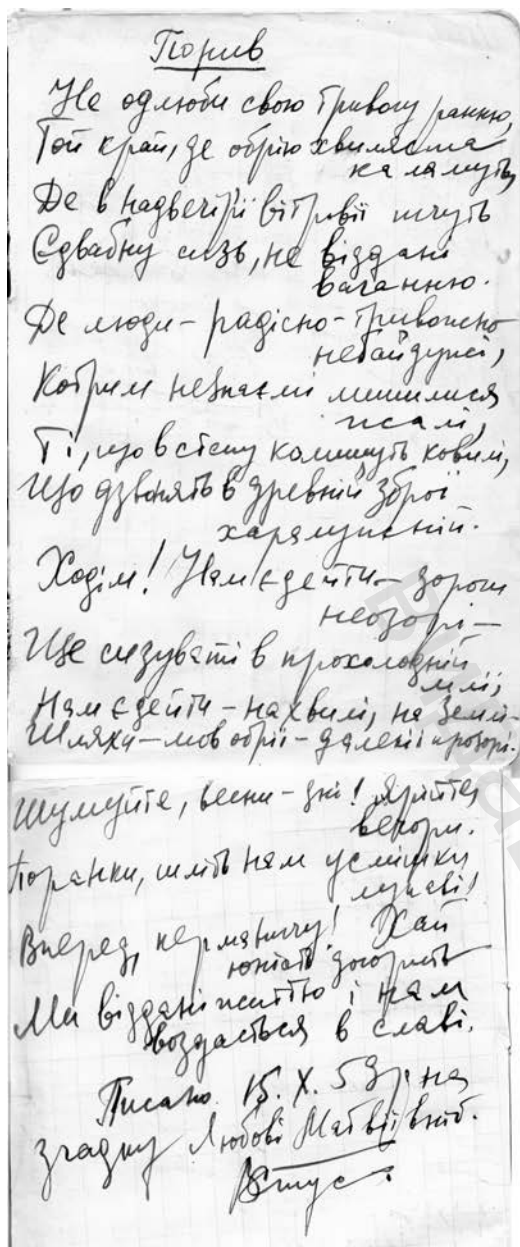
Л. Лук'яненко про методи діяльності, обрані УРСС

...Перехід до агітації впливав не з ненависті до зброї, а з ясного розуміння неможливості її: з історії бо знаємо, що після поразки народу у всенародній боротьбі та широкому масовому русі настає період суму і розчарування завдовжки в ціле покоління.

Працюємо в парах. Обговоріть і визначте, як автор пояснював доцільність обраних УРСС методів діяльності.

А-Я Словник

Дисидентський рух в УРСР — рух опору тоталітарному режиму в СРСР, що виник на українських землях у період хрущовської «відлиги».

Рукопис вірша Василя Стуса «Порив», що увійшов до першої поетичної збірки «Зимові дерева» (надрукована за кордоном). 1959 р.

в західних областях України в 1959—1961 рр. Її засновниками були молоді юристи Левко Лук'яненко та Іван Кандиба, які створили осередок майбутньої організації на Львівщині.

У 1959 р. Л. Лук'яненко та С. Вірун розробили проект програми УРСС. Уперше в повоєнній історії України йшлося про боротьбу за її вихід зі складу СРСР суто ненасильницькими легальними засобами. Конституції СРСР та УРСР мали формальний пункт про добровільне входження чи вихід республік з Союзу, тож планувалося вести пропаганду за реалізацію цих статей. Згодом це питання мала розглянути Верховна Рада УРСР або всеукраїнський референдум. При цьому члени спілки залишалися прибічниками марксистської комуністичної ідеології. Відповідно до програми УРСС новостворена незалежна Українська держава за своїм політичним устроєм мала залишатися радянською, а за економічним — соціалістичною. Хоча члени УРСС заявляли, що «справжній марксизм» відмінний від тоталітарної ідеології компартії.

У січні 1961 р. її учасників Левка Лук'яненка, Івана Кандибу, Степана Віруна, Олександра Ліболича, Василя Луцьківа, Йосипа Боровницького та Івана Кіпиша заарештували. Після чотиримісячного слідства у Львові відбувся судовий процес, де їх звинуватили у зраді батьківщини. Л. Лук'яненка засудили до розстрілу, який потім замінили 15 роками ув'язнення.

Жорстоке покарання не припинило дисидентського руху. Його організації виникали в різних регіонах України.

На початку 1960-х рр. через погіршення соціально-економічної ситуації в СРСР кількість антирежимних виступів збільшилася. Лише за перше півріччя 1961 р. в СРСР (здебільшого в Україні) виявили 7,7 тис. листівок і листів, виготовлених 25 авторами.

На Одещині діяла підпільна національно-визвольна антирадянська організація «Демократичний союз соціалістів», яку очолював директор школи робітничої молоді Микола Драгош. Її члени надсилали з різних міст СРСР в урядові організації свою програму-відозву. У 1964 р. організацію відкрили, а її учасників засудили.

У 1964 р. в західних областях виникла підпільна дисидентська організація **Український національний фронт (УНФ)**, до якої входило 150 осіб. Вона дотримувалася засад українського інтегрального націоналізму.

АЯ Словник

Конституція — політичний нормативно-правовий акт держави, що закріплює основи суспільного ладу, державний устрій, систему, порядок утворення, принципи організації та діяльності державних органів, права та обов'язки громадян.

Головною метою УНФ вважав вихід України зі складу СРСР та утворення самостійної держави. Основною формою здобуття незалежності бачили всенародний референдум. До активних діячів УНФ належали З. Красівський, М. Мелень, Д. Квецько, М. Федів, М. Дяк, І. Могилич та інші.

У 1956—1959 рр. на Донбасі діяла невелика таємна комуністична дисидентська організація **«Реалістичний робітничий гурток демократів»**. Її учасники виступали проти монополії Компартії на владу, за проведення демократичних виборів і наділення селянства землею. У містах регіону вони поширювали листівки із закликами до здійснення цих змін. Організацію було викрито.

Поява дисидентських організацій у різних регіонах свідчила про розвиток українського національно-визвольного руху.

- **Працюємо в малих групах.** За допомогою методу «Ментальна карта» проаналізуйте, якими були прояви національно-визвольного руху і способи боротьби з ним влади та як розвивався український дисидентський рух у цей період.

3. «Шістдесятництво»

- Як «шістдесятники» вплинули на формування національної свідомості тогочасних українців?

У постсталінський період лібералізація спричинила появу творчої молоді, яка прагнула вийти за межі нав'язаного владою соціалістичного реалізму. Відображенням цього став рух **«шістдесятників»**.

Критичне ставлення до радянської тоталітарної дійсності, притаманне «шістдесятникам», формувалося під впливом гуманістичних цінностей західної культури. Це мало значний вплив на світогляд української молоді.

«Шістдесятники» не боролися з державним ладом, а прагнули його оновлення шляхом реформ на основі західноєвропейських уявлень про соціалізм. Вони щиро вірили в можливість створення «соціалізму з людським обличчям». Так, вони виступали за визнання пріоритету прав людини, рівність усіх громадян перед законом, верховенство суспільства над державою, подолання відірваності від західної культури, невтручання компартійних ідеологів у творчий

Лесь Танук. Художник А. Горська. Початок 1960-х рр.

Алла Горська. Кінець 1940-х рр.

- За додатковими джерелами підготуйте повідомлення про участь Леся Танюка та Алли Горської в русі «шістдесятників».

А-Я Словник

«Шістдесятники» — покоління української інтелігенції, яке заявило про себе в другій половині 1950-х рр. на хвилі політичного послаблення в СРСР, відомого як «відлига». Характеристика діяльності: активна громадянська позиція та прагнення свободи творчості; критика офіційної ідеології та боротьба за національну самобутність України; захист української мови й культури; новаторство в мистецтві та літературі. «Шістдесятники» мали значний вплив на суспільне життя України, хоча їхня діяльність часто зазнавала утисків із боку влади. Деякі представники «шістдесятників» стали дисидентами.

Зверніть увагу

На думку деяких дослідників, Одесу «з повним правом можна назвати південною столицею національно-визвольного руху» цього періоду.

«Шістдесятники»
в березовому гаю
на околиці Києва.
2 травня 1963 р.

процес. Крім цього, для українських «шістдесятників» важливими були проблеми, пов'язані з розвитком національної культури. Вони намагалися захистити й популяризувати рідну мову та історію, сприяли поширенню здобутків української літератури й мистецтва, виступали проти обмежень, що накладали на творчість соціалістичний реалізм і панівна в тоталітарній імперії комуністична ідеологія.

Імовірно, у 1960 р. у Києві було утворено клуб творчої молоді «Сучасник» із секціями кіно, театру, письменницькою, художньою і музичною. Його очолював Лесь Танюк. Досить швидко клуб став популярним серед молодих українських митців, тут читали суспільствознавчі та мистецькі лекції, організовували зустрічі з письменниками. Проблема української літератури були присвячені дослідження Івана Світличного, Івана Дзюби, Євгена Сверстюка. Розвиток історії та мистецтвознавства України висвітлювали роботи Олени Апанович, Михайла Брайчевського, Григорія Логвина. Чимало прихильників поезії збирали вечори Ліни Костенко, Василя Симоненка, Івана Драча. До членів клубу, зокрема, належали Алла Горська та В'ячеслав Чорновіл.

Поступово діяльність клубу здобувала визнання, і він перетворювався на громадську організацію. А. Горська, Лесь Танюк і В. Симоненко відшукували матеріали про поховання жертв сталінських

репресій 1937—1938 рр. у Биківні. Результатом їхньої роботи став меморандум до міської ради з вимогою встановити там пам'ятник жертвам сталінських репресій. Радянська влада звинуватила членів клубу в організації українських «націоналістичних зібрань» і всіляко їх переслідувала.

У 1962 р. схожий клуб «Пролісок» виник у Львові. Він став осередком «шістдесятників» західної частини України. До його учасників належали літературознавець Михайло Косів, поет Ігор Калинець, мистецтвознавець Богдан Горинь, його брат психолог Михайло Горинь та інші. На відміну від київського «Сучасника», члени «Проліска» порушували гострі питання, що стосувалися національних проблем України, її пригнобленого становища в СРСР і не уникали політизації своєї діяльності.

Осередки «шістдесятників» у цей період працювали також в Одесі, Черкасах, Дніпропетровську, Запоріжжі, Луцьку, Івано-Франківську та інших українських містах.

У грудні 1962 і березні 1963 р. М. Хрущов зустрічався з творчою молоддю країни, після чого звинуватив її у формалізмі, авангардизмі та безідейності. Ці роки вважають завершенням «відлиги» в інтелектуальному житті СРСР. В Україні розпочали кампанію цькування «шістдесятників». Їх піддавали критиці, звільняли з роботи, забороняли друкувати твори

тощо. Найбільше зазнали переслідувань за «формалістичні викрутаси» І. Дзюба, І. Драч, Ліна Костенко, І. Світличний, Є. Сверстюк. Після цього київський клуб творчої молоді «Сучасник», а незабаром й інші осередки «шістдесятників» в інших містах влада знищила.

СФОРМУЛЮЙТЕ СУДЖЕННЯ ПРО:

- значення дисидентського руху та «шістдесятництва» для українського національно-визвольного руху.

Працюємо з хронологією

1959— 1961 рр.	Діяльність Української робітничо-селянської спілки.
1960 р.	Заснування київського клубу творчої молоді «Сучасник».
1962 р.	Заснування львівського клубу творчої молоді «Пролісок».

Запитання і завдання

Знаємо і розуміємо

- Яка організація започаткувала дисидентський рух в Україні?
А Український революційний центр
Б Молодіжна національна організація
В Український національний комітет
Г Українська робітничо-селянська спілка
- Коли виник львівський клуб «Пролісок»?
- Додайте відсутні літери та з'ясуйте, як називали осіб, що не поділяли офіційні доктрини СРСР.

д								и
---	--	--	--	--	--	--	--	---

Застосовуємо і аналізуємо

- Покажіть на карті (с. 76) місця, пов'язані з українським національно-визвольним рухом 1950—1960-х рр.

Навчальний фільм

rnk.com.ua/109552

Перегляньте відеоролик «Чому В. Путін боїться В. Чорновола і М. Плахотнюка» і виконайте завдання до нього.

- Завдання з хронології. 1) Скільки років тому було засновано львівський клуб «Пролісок»? 2) Скільки років розділяють виникнення Української робітничо-селянської спілки і початок «Празької весни»? Чи об'єднує щось ці дві події? Поясніть свою думку.
- Працюємо в парах. Закінчіть складати таблицю «Розвиток України в умовах політичної та економічної лібералізації суспільства» та зробіть висновок про результати розвитку країни в цей період.
- Наведіть факти, які підтверджують або спростовують твердження, що дисидентський рух став новою формою українського національно-визвольного руху.
- Чи погоджуєтеся ви з думкою, що рух «шістдесятників» виник на хвилі боротьби з проявами сталінізму в суспільному житті? Обґрунтуйте свою відповідь.

Узагальнюємо і оцінюємо

- Працюємо разом. Проведіть дискусію за темою «Значення появи «шістдесятництва» для України».
- Виконайте одне із завдань (на вибір).
1) Підготуйте повідомлення про одного з діячів або діячок українського дисидентського руху цього періоду.
2) Складіть довідкову статтю для інтернет-енциклопедії «Вікіпедія» за темою «Роль українських поетів-«шістдесятників» у пробудженні національної свідомості в суспільстві».
- Дайте оцінку розвитку національно-визвольного руху в період хрущовської «відлиги» в УРСР.

НАВЧАЛЬНА МЕТА: охарактеризувати становище культури й духовного життя в УРСР у період обмеженої лібералізації життя в СРСР постсталінського періоду.

ПРИГАДАЙТЕ: 1. Як розвивалася освіта в УРСР у перші повоєнні роки? 2. Назвіть здобутки тогочасної науки в Україні. 3. Як розвивалися в повоєнний період українська література і мистецтво? 4. Укажіть здобутки культури України доби деєсталінізації, уже відомі вам за курсами інших навчальних дисциплін.

1 вересня у школі. Київ. 1955 р.

► Поміркуйте та висловіть думку, чим вирізняється свято 1 вересня для сучасних дітей.

1. Освіта

► Якими були тенденції розвитку освіти в цей час?

У грудні 1958 р. було започатковано реформу шкільної освіти в СРСР. Запроваджували обов'язкову 8-річну освіту, 10-річні середні школи перетворювали на 11-річні. Передбачалася також політехнізація освіти (одночасно учнівство шкіл мало опановувати одну з робітничих професій).

У новому законі про освіту з'явилося положення про обов'язковість вивчення російської мови й факультативне вивчення (за бажанням батьків) української мови. Фактично це означало поступове повне зросійщення населення УРСР. Положення викликало значний резонанс, проти нього виступали представники творчої інтелігенції, але марно. Кількість шкіл з українською мовою навчання в Україні наприкінці 1950 — у 1960-х рр. скоротилася, а кількість російських шкіл відповідно зросла.

Представники різних верств українського суспільства виступили проти російщення освіти в УРСР. У більшості міст півдня та сходу України залишилося по кілька невеликих українських шкіл «для статистики». При цьому на одну російську школу в середньому припадало 524 учні, а на українську — 190.

Порівняно з 1950-ми рр. у першій половині 1960-х рр. в УРСР у 1,5 разу збільшилася кількість професійних училищ, де готували працівників масових робітничих професій.

Під контролем тоталітарного режиму розвивалася система вищої освіти. У 1958 р. в УРСР у 140 закладах

✓ Цікаві факти

Під час реформування шкільної освіти прискорився процес перетворення звичайних шкіл на школи-інтернати. У 1956—1957 рр. в УРСР було створено 50 таких закладів освіти, а на середину 1960-х рр. їхня кількість збільшилася в 10 разів. Особливо зручним новий тип закладів освіти був для сільської місцевості, оскільки в селах часто працювали лише початкові школи. У 1960 р. з'явилися школи продовженого дня.

вищої освіти навчалося понад 380 тис. студентів. Часто працівники здобували вечірню і заочну вищу освіту без відриву від виробництва. У 1950—1958 рр. кількість студентства денної форми навчання зросла вдвічі, а вечірніх і заочних відділень — у 3—7 разів. На початку 1960-х рр. в УРСР на 10 тис. населення припадало 129 студентів (більше, ніж у деяких розвинених країнах світу).

2. Наука

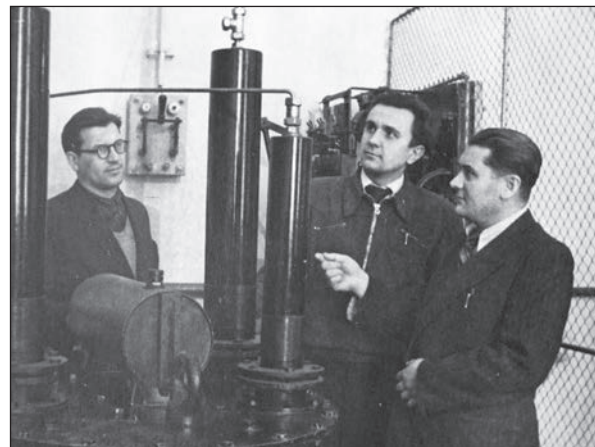
► Визначте факти, які характеризують розвиток тогочасної української науки.

Поступове усвідомлення владою змін, пов'язаних із розгортанням у світі НТР, певною мірою сприяло розвитку науки. Хоча бюджетні витрати на наукові дослідження радянська влада збільшила, достатнє фінансування отримували лише установи, що працювали на військово-промисловий комплекс. Щоб мати доступ до інформації про передові розробки й наукові досягнення, радянська влада дозволила вченим виїздити за кордон, але під контролем спецслужб.

Головними офіційними центрами наукових досліджень залишалися інститути Академії наук УРСР, президентом якої до 1962 р. був біохімік О. Палладін. У 1962 р. її очолив Б. Патон.

Доба хрущовської «відлиги» сприяла розвитку української науки. У цей час в УРСР виникло декілька нових наукових центрів, наприклад, Українська сільськогосподарська академія та Академія будівництва й архітектури (1956 р.). Було відкрито й чимало нових установ, що мали розвивати важливі для потреб військово-промислового комплексу СРСР напрями. У 1957 р. у складі Академії наук УРСР розпочав роботу Обчислювальний центр, який очолив математик Віктор Глушков. Українські інженери та вчені створили цифрову машину «Київ» (1960 р.), першу в СРСР цифрову напівпровідникову керуючу електронно-обчислювальну машину широкого призначення «Дніпро» (1961 р.), електронно-обчислювальні машини «Промінь» (1962 р.), «МІР» (Машина Інженерних Розрахунків) (1964 р.) тощо. У 1962 р. Обчислювальний центр було перейменовано на Інститут кібернетики Академії наук УРСР.

У 1961 р. колектив Науково-дослідного конструкторсько-технологічного інституту синтетичних надтвердих матеріалів Академії наук УРСР виготовив перші штучні алмази. Насамперед з військовою тематикою був пов'язаний розвиток найстарішої

Працівники науково-дослідної лабораторії Львівського політехнічного інституту. 1960-ті рр.

! Зверніть увагу

Знаковою подією в культурному житті тогочасної України стало запровадження в **1962 р.** щорічної Шевченківської премії — державної нагороди за визначні досягнення в літературі, журналістиці, мистецтві та архітектурі. Першими Диплом і Почесний знак лауреата (вікарбуваний із золота) здобули Павло Тичина й Олесь Гончар у галузі літератури, Платон Майборода в галузі музики. Премію присуджують митцям дотепер.

Відзнаки лауреатів Шевченківської премії в різні часи (від 1962 р. до наших днів)

Штучні алмази

Електронно-обчислювальна машина
«МІР-1». 1964 р.

Ювілейна монета,
присвячена 50-річчю
Конструкторського бюро
«Південне». 2004 р.

► За додатковими джерелами визначте та охарактеризуйте здобутки в діяльності Конструкторського бюро «Південне» в цей період.

Борис Патон. 1950-ті рр.

наукової установи — Інституту механіки Академії наук УРСР. Його вчені працювали над проблемами гасіння вібрацій в елементах міжконтинентальних ракет, створили теорію конструктивної міцності пластмас, що також застосовували передусім у ракетній техніці. Фізико-технічний інститут у Харкові працював над програмою розвитку атомної енергетики, якою керував Ігор Курчатов. У 1955 р. в республіці відкрили Інститут проблем матеріалознавства, де розробляли технології порошкової металургії. Тоді ж вчені Інституту металофізики створили жароміцні сплави на основі титану для реактивної техніки. У 1958 р. виник Інститут проблем лиття, що розробляв новітні технології для чорної металургії. Вагомим досягненням мав Інститут електрозварювання імені Є. Патона, який із 1953 р. очолював його син Б. Патон. Розроблені вченими Інституту технології електрошлакового зварювання та зварювання під флюсом дали змогу українським вченим вийти на перше місце у світі за цією технологією.

Здобутки радянського ракетобудівництва були пов'язані з діяльністю інженера-конструктора авіакосмічної техніки Михайла Янгеля, який у 1954—1971 рр. очолював Конструкторське бюро «Південне» у Дніпропетровську. Під його керівництвом було створено радянські стратегічні бойові ракети.

Деяких успіхів досягла в цей період українська медицина. У середині 1950-х рр. під керівництвом кардіохірурга Миколи Амосова було розпочато розробку та впровадження нових методів лікування хвороб серця.

У 1956 р. уродженець Житомира Сергій Корольов став генеральним конструктором, а через два роки очолив ракетну програму СРСР. Під його керівництвом, зокрема, запустили першу міжконтинентальну балістичну ракету, перший штучний супутник Землі, здійснили перший політ і вихід людини в космос. С. Корольов заклав основи практичної космонавтики.

Лібералізація суспільно-політичного життя в СРСР сприяла деякому пожвавленню суспільних наук. Історики отримали доступ до окремих заборонених раніше архівних матеріалів радянської доби. Із 1957 р. в УРСР видавали журнали академічних установ

(«Радянське право», «Український історичний журнал», «Економіка радянської України», «Народна творчість та етнографія»). Вийшла друком Українська радянська енциклопедія в 16 томах.

3. Література

► Якими були здобутки української літератури цієї доби?

Поштовхом до поживавлення літературного життя стала поява в червні 1955 р. в «Літературній газеті» статті «Мистецтво живопису і сучасність» О. Довженка, який першим закликав митців «розширювати творчі межі соціалістичного реалізму». У 1959 р. О. Довженко отримав (посмертно) від компартійної влади премію в галузі літератури за досить далекий від принципів соціалістичного реалізму кіносценарій «Поема про море».

Саме цієї доби В. Сосюра написав автобіографічну повість «Третя рота», поеми «Розстріляне безсмертя» і «Мазепа». Проте видати їх в умовах тоталітарного режиму він не зміг. Серед відомих авторів цього періоду були М. Стельмах (романи «Кров людська — не водиця», «Хліб і сіль»), Г. Тютюнник (роман «Вир»), Олесь Гончар (роман «Тронка»), Леонід Первомайський (роман «Дикий мед» і збірка новел «Материн солодкий хліб»).

У період «відлиги» до української літератури прийшла талановита молодь: Р. Іваничук, Є. Гуцало, М. Вінграновський, Д. Павличко, В. Шевчук, І. Драч, В. Коротич, М. Руденко, Б. Олійник, І. Чендей, В. Симоненко, Ліна Костенко, Р. Лубківський та інші. Усі вони належали до «шістдесятників».

У період лібералізації тоталітарного режиму до літературного життя повернулися українські письменники, які змогли вижити в ГУЛАГу: Б. Антоненко-Давидович, І. Багмут, М. Гаско, Н. Забіла, О. Ковінька, З. Тулуб, Г. Хоткевич та інші.

► **Працюємо разом.** Складіть перелік «товстих» і «тонких» запитань, які допоможуть проаналізувати розвиток освіти, науки та літератури в цей період.

4. Мистецтво

► Які досягнення мало українське мистецтво цього періоду?

Деякі зміни на краще відбулися і в мистецькому житті України. У травні 1958 р. з'явилося компартійне рішення, яким визнавали безпідставними звинувачення в ідейних помилках у період

«Проміння землі» — перша збірка молодої поетеси Ліни Костенко. 1957 р.

Цікаві факти

У 1950-ті рр. розпочалося творче життя відомої української поетеси Ліни Костенко. Три її перші збірки поезій — «Проміння землі», «Вітрила» та «Мандрівки серця» — продемонстрували здатність авторки поєднувати в поетичних рядках філософські роздуми, оригінальні думки й художнє слово. Проте після завершення «відлиги» твори Ліни Костенко тривалий час не видавали, хоча вона продовжувала плідно працювати.

П. Тичина, О. Гончар і П. Майборода (зліва направо) під час вручення їм Шевченківської премії. 1962 р.

Прототип мозаїчного панно «Боривітер» А. Горської, створеного на початку 1960-х рр. для ресторану «Україна» в Маріуполі. Мозаїку було знищено у 2022 р. внаслідок широкомасштабного вторгнення Росії в Україну

Ескіз вітража «Шевченко. Мати» у Київському державному університеті. 1964 р. Художники А. Горська, О. Заливаха, Л. Семикіна, Г. Севрук, Г. Зубченко

✓ Цікаві факти

У 1964 р. А. Горська, О. Заливаха, Л. Семикіна, Г. Севрук, Г. Зубченко з нагоди відзначення 150-річчя від дня народження Т. Шевченка створили вітраж із зображенням молодого поета й розмістили його у вестибюлі Київського державного університету. Однією рукою поет пригортав скривджену жінку, яка символізувала Україну, а другу простягав угору, тримаючи в ній книгу. Композицію супроводжували слова Т. Шевченка «...Возвеличу малих отих рабів німих, я на сторожі коло них поставлю слово». І зображення, і цитата, на думку компартійних чиновників, були ідеологічно небезпечними для влади. На їхню вимогу вітраж знищили.

! Зверніть увагу

Кінорежисер С. Параджанов створив фільми «Наталія Ужвій», «Золоті руки», «Думка», «Перший хлопець», «Українська рапсодія», «Квітка на камені». Міжнародне визнання здобула його екранізація в 1964 р. повісті М. Коцюбинського «Тіні забутих предків», яка отримала на міжнародних кінофестивалях 16 призів.

«ждановщини» автора опери «Велика дружба» В. Мураделі, українських композиторів К. Данькевича (опера «Богдан Хмельницький») і Г. Жуковського (опера «Від щирого серця»). Водночас комуністичні ідеологи наголошували на необхідності продовжувати «боротися проти вдаваного “новаторства”, зараженого впливом реакційного буржуазного мистецтва».

Відомими українськими композиторами цього періоду також були С. Людкевич, Б. Лятошинський, брати Г. і П. Майбороди, Ю. Мейтус, Л. Ревуцький, А. Штогаренко та інші. Успішно працювали композитори-пісенники О. Білаш, А. Філіпенко та І. Шамо. У жанрі оперети здобули визнання О. Сандлер, А. Кос-Анатольський, Я. Цегляр. Новаторською була авангардна музика композиторів-«шістдесятників» Л. Грабовського, В. Годзяцького, В. Сильвестрова і В. Загоруєва.

У цей період відбулися зміни у ставленні населення республіки до українського радянського мистецтва театру й кіно. Кількість відвідувачів театрів постійно зростала і в 1965 р. досягла 15,5 млн осіб. Визнаними майстрами тогочасної театральної сцени в Україні були А. Бучма, Н. Ужвій, Г. Юра, К. Хохлов, В. Добровольський, М. Крушельницький та інші.

В УРСР працювали три кіностудії — у Києві, Одесі та Ялті. Популярною була також продукція Української студії хронікально-документальних фільмів і Київської студії науково-документальних фільмів. В українському кінематографі з'явилися

нові імена: Сергій Параджанов, Юрій Ілленко, Леонід Осика.

Художники-«шістдесятники» шукали нові шляхи, їхні твори згодом поповнили скарбницю українського образотворчого мистецтва. Творчі пошуки та експерименти визначили роботи О. Заливахи, А. Горської, В. Кушніра, В. Зарецького. Народні майстрині К. Білокур, М. Примаченко, Г. Василячук плідно працювали в жанрі декоративно-ужиткового мистецтва. Продовжували творити Т. Яблонська, М. Дерегус, В. Касіян, К. Трохименко, В. Бородай.

Однак компартійно-радянське керівництво ретельно стежило за дотриманням митцями усталених принципів соціалістичного реалізму. Твори, що викликали підозру в схильності до так званого українського «буржуазного націоналізму», забороняли. Організовували кампанії цькування митців, засудження «проявів формалізму та абстракціонізму» в мистецтві.

В умовах лібералізації суспільного життя новими творами збагачили культуру українські скульптори. Так, у 1964 р. у Львові було споруджено пам'ятник І. Франку. З'явилися нові твори майстрів станкової скульптури — Г. Петрашевич («Дитина моя»), М. Рябініна і В. Сколоздри («Олекса Довбуш»).

5. Розвиток спорту

► Як відбувався розвиток спорту в цей час?

Доба «відлиги» сприяла розвитку фізкультури та спорту. Розпочалася активна кампанія за поширення здорового способу життя. Успіхи радянських спортсменів на змаганнях різного рівня використовували як рекламу радянського режиму.

У цей період чемпіонами й призерами Олімпійських ігор стали кілька українців: легкоатлет Л. Бартенев, стрілець В. Романенко, плавець Г. Прокопенко.

Успішно розвивався футбол. У 1954 р. футбольний клуб «Динамо» (Київ) уперше завоював Кубок СРСР із футболу. У 1961 р. Кубок СРСР здобув футбольний клуб «Шахтар» (Сталіно). Цього ж року «Динамо» (Київ) стало чемпіоном СРСР із футболу.

Проте керівництво СРСР докладало зусиль насамперед до розвитку перспективних видів спорту, які могли дати дивовижні результати, а інші залишалися занедбаними.

Історичні персоналії

Із рухом «шістдесятників» у цей період була пов'язана творчість талановитої художниці **Тетяни Яблонської**. На противагу соціалістичному реалізму, що фактично ставав натуралізмом, вона створювала образи за давніми традиціями українського народного живопису (картини «Фольклорна сюїта», «Травень» тощо). Разом із В. Зарецьким та іншими художниками-«шістдесятниками» Т. Яблонська стала засновницею фольклорного напрямку в українському образотворчому мистецтві. Він розвивався і в наступні роки, незважаючи на перешкоди з боку компартійно-радянського керівництва.

А-Я Словник

Абстракціонізм — напрям у мистецтві, прибічники якого відмовилися від наближеного до дійсності зображення форм у живописі та скульптурі.

«Динамо» (Київ) зі своїм першим кубком СРСР. 1954 р.

Пам'ятник Тарасу Шевченку в місті Вінніпег (Канада). Скульптор Лео Мол. 1961 р.

6. Культурні здобутки української діаспори в 1953–1964 рр.

- Визначте культурні здобутки тогочасної української діаспори.

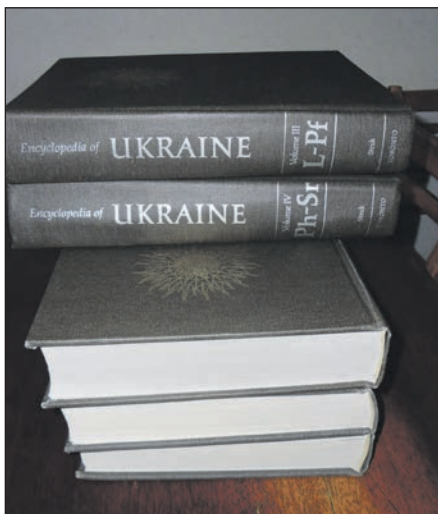
Культура української діаспори не мала тих обмежень, з якими мушили боротися митці в УРСР.

У 1954 р. у Нью-Йорку (США) відкрили об'єднання українських письменників в еміграції «Слово». Серед його засновників були Василь Барка, Іван Багряний, Тодось Осьмачка, Улас Самчук та інші.

Знайомству англomовного світу з українською поезією сприяла перекладацька діяльність Костянтина Андрусишина та Вотсона Кірконела. У 1963 р. вони видали англійською мовою збірку «Українські поети 1189—1962 рр.», яка охоплювала період від «Слова о полку Ігоревім» до сучасності. Наступного року завдяки їхнім зусиллям було видано «Кобзар» Т. Шевченка англійською мовою.

У Торонто (Канада) у 1956 р. виникла Українська спілка образотворчого мистецтва. За її сприяння через два роки в тому ж місті було відкрито українську мистецьку галерею «Ми і світ», де представили понад 200 картин митців-українців Європи й Канади.

Відомий у світі український живописець із Канади Василь Курилик був автором понад 7 тис. картин. У серії «Український піонер» митець відтворив історію українських канадців. Будівлю канадського парламенту прикрашають виконані ним чотири панно, які символізують творчу працю українських поселенців, їхній внесок у суспільне й культурне життя Канади.

Англomовна версія «Енциклопедії українознавства»

- Коли розпочалося видання «Енциклопедії українознавства»?

✓ Цікаві факти

У науковому доробку української діаспори чільне місце посідала «Енциклопедія українознавства». Із 1954 р. у ній оглядові статті змінилися словниковими. З'явилася її англomовна версія. Це зробило історію української спільноти доступною широкому загалу й науковцям країн Заходу. Серед істориків української діаспори чільне місце посідала Наталія Полонська-Василенко, яка в 1955 р. видала «Історію Української академії наук». Історик Олександр Оглоблин переїхав до США, де в 1954 р. до річниці Переяславської угоди 1654 р. видав низку праць, присвячених аналізу цієї події. У 1959 р. було надруковано його збірку нарисів про видатних українців минулого («Люди старої України»). Через рік дослідник видав у США працю «Гетьман Іван Мазепа та його доба».

Світове визнання здобув український скульптор із Канади Леонід Молодожанин (псевдонім Лео Мол). У 1961 р. було встановлено створений ним пам'ятник Т. Шевченку в місті Вінніпег (Канада), а через три роки — у Вашингтоні (США). Раніше, до виїзду в еміграцію в 1941 р., він допомагав скульптору М. Манізеру в роботі над пам'ятником Т. Шевченку в Києві.

7. Держава і церква. Антирелігійна кампанія

Обмежена лібералізація комуністичного режиму в УРСР в умовах «відлиги» спричинила деякі зміни в церковному житті. З осені 1955 р. до західних областей почали повертатися репресовані компартійною владою греко-католицькі священники. Віряни мріяли відновити традиційну для регіону греко-католицьку церкву. Однак Рада у справах Російської православної церкви при союзному уряді в цьому категорично відмовила. У 1957 р. греко-католицьких єпископів Олександра Хіру та Миколу Муранію, що повернулися із заслання до Закарпаття, спочатку заарештували, а потім вислали за межі України.

У листопаді 1958 р. М. Хрущов заявив про зміну компартійної політики щодо релігії та церкви. Причина — начебто вони «заважали побудові комунізму». У пресі розгорнули чергову антирелігійну кампанію під гаслом «змінити боротьбу проти ворожої ідеології». М. Хрущов назвав будь-які витрати на реставраційні роботи в давніх культових спорудах марним використанням державних коштів. Було запроваджено «обмежувальні заходи»: закрито монастирі, церкви, костели, синагоги, молитовні будинки тощо. Загалом протягом 1957—1964 рр. майже половину церковних громад в УРСР позбавили храмів, припинили свою діяльність дві третини монастирів. У 1961 р. провели «уточнення списку пам'ятників архітектури». За його результатами з обліку зняли 740 пам'ятників архітектури минулих століть, більшість із яких мали культове походження.

Антирелігійна кампанія влади, примусове насадження **атеїзму** не дістали широкої підтримки населення.

А-Я Словник

Атеїзм — світогляд, для якого характерна відсутність віри в існування богів або будь-яких надприродних істот, що можуть впливати на розвиток світу та життя людей.

✓ Цікаві факти

Греко-католицького митрополита Йосипа Сліпого було засуджено до примусового поселення на території Росії. Проте навіть після спливу терміну його покарання радянська влада не давала діячу повернутися до України. Органи державної безпеки СРСР вважали, що він таємно керував процесом відновлення греко-католицької церкви. Лише в 1963 р. за клопотанням Папи Римського Йосип Сліпий зміг залишити поселення. Радянське керівництво змусило його виїхати за кордон і заборонило повертатися до України. До самої смерті в 1984 р. Йосип Сліпий жив у Ватикані.

СФОРМУЛЮЙТЕ СУДЖЕННЯ ПРО:

- розвиток культури й духовного життя УРСР у період обмеженої лібералізації в умовах перебування у складі тоталітарної держави.
- культурні здобутки української діаспори 1950 — початку 1960-х рр.

✎ Працюємо з хронологією

- 1954 р. — Створення в США об'єднання українських письменників в еміграції «Слово».
- 1962 р. — Заснування Шевченківської премії.

Запитання і завдання

Знаємо і розуміємо

1. Який український кінорежисер створив фільм «Тіні забутих предків»?
А С. Параджанов
Б Л. Осика
В Ю. Ілленко
Г В. Бородай
2. Коли в канадському місті Торонто виникла Українська спілка образотворчого мистецтва? Яке це мало значення для розвитку української культури?
3. Змініть порядок складів та отримайте визначення напряму в мистецтві та літературі. Поясніть його особливості.

ма	зм	фор	лі
----	----	-----	----

Застосовуємо і аналізуємо

4. Покажіть на карті атласу місця, пов'язані з розвитком тогочасної культури України, і поясніть, із чим саме.
5. **Завдання з хронології.** 1) Складіть перелік подій зі всесвітньої історії, які відбулися в рік запровадження в Україні Шевченківської премії. 2) З'ясуйте імена лауреатів Шевченківської премії, які отримали її в незалежній Україні у два-три останні роки. За які здобутки надавали таку відзнаку?
6. Охарактеризуйте, яким був розвиток освіти в УРСР у цей період.
7. Чи справді послаблення ідеологічного тиску комуністичного тоталітаризму в цей час позитивно впливало на

становище української літератури й мистецтва? Обґрунтуйте свою думку.

8. Спростуйте або підтвердьте твердження про вагомий внесок української діаспори в розвиток культури цього періоду.
9. Наведіть факти впливу тоталітарного комуністичного режиму в УРСР у 1950—1960-х рр. на розвиток релігії та церкви.
10. **Працюємо в парах.** Складіть таблицю «Розвиток культури і духовного життя УРСР у період “відлиги”». Чи доцільно говорити про культурне і духовне відродження?

Галузь культури	Досягнення, діячі	Вплив на розвиток комуністичного режиму

Узагальнюємо і оцінюємо

11. **Працюємо разом.** Проведіть дискусію за темою «Патріотичні мотиви, морально-етичні проблеми у громадянській ліриці В. Симоненка», використовуючи знання з української літератури.
12. Дайте оцінку розвитку української науки в період постсталінської лібералізації тоталітарного комуністичного режиму.
13. Підготуйте повідомлення про одного з представників науки і культури України 1950—1960-х рр. (на вибір): М. Янгель, Б. Патон, С. Корольов, В. Глушков, Лесь Танюк, Ліна Костенко, І. Світличний, В. Симоненко, А. Горська та інші.

rnk.com.ua/107010
Практичні заняття
за розділом II

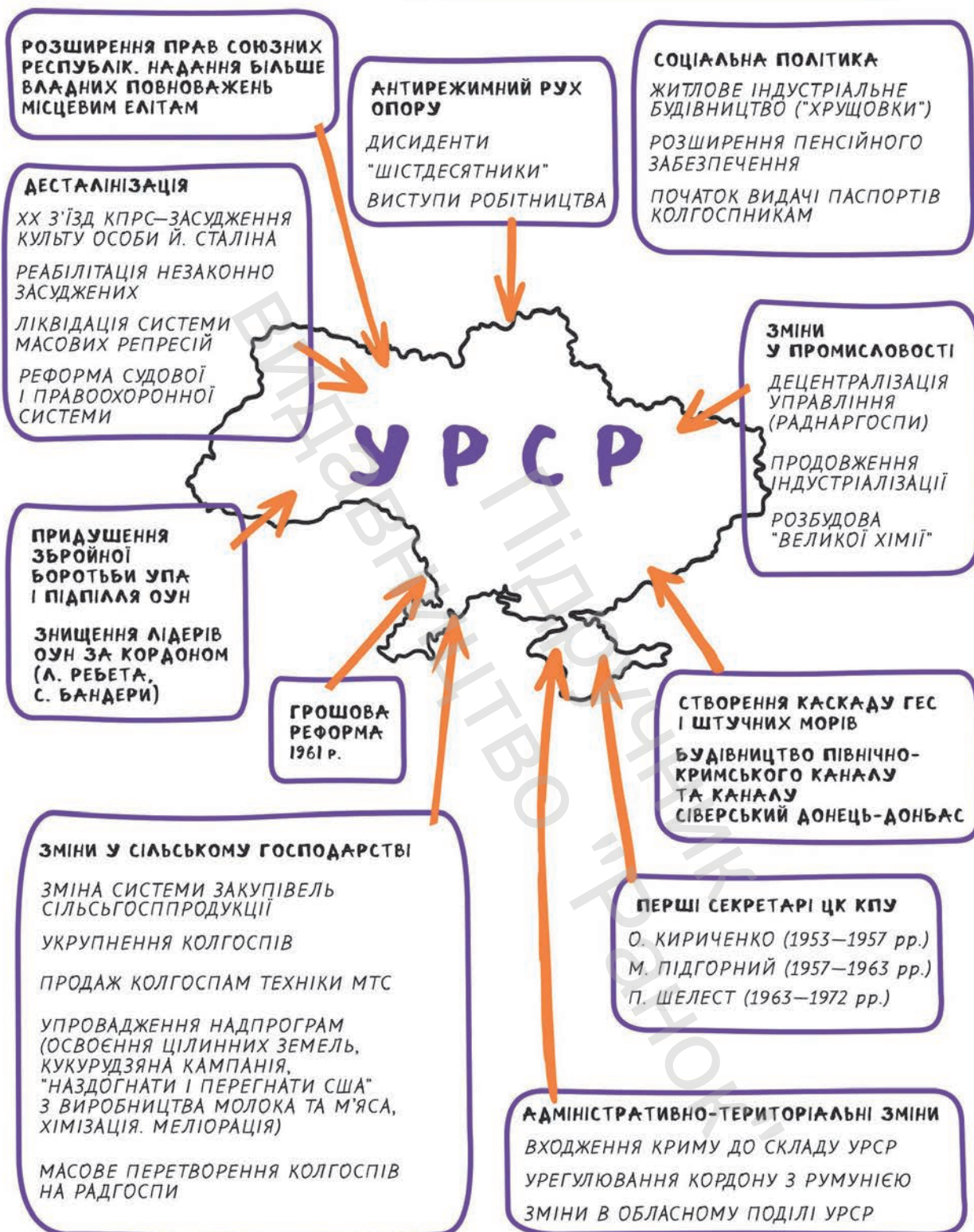

rnk.com.ua/107011
Узагальнення знань
за розділом II

rnk.com.ua/107012
Тестові завдання для
підготовки
до тематичного
контролю за розділом II

УКРАЇНА В УМОВАХ ДЕСТАЛІНІЗАЦІЇ

Розділ III. УКРАЇНА В ПЕРІОД СИСТЕМНОЇ КРИЗИ СОЮЗУ РАДЯНСЬКИХ СОЦІАЛІСТИЧНИХ РЕСПУБЛІК

§ 11. Наростання кризових явищ тоталітарного режиму в суспільно- політичному житті СРСР

Додаткові матеріали
rnk.com.ua/109518

НАВЧАЛЬНА МЕТА: з'ясувати, у чому полягали кризові явища СРСР і як це відбивалося на суспільно-політичному житті УРСР.

ПРИГАДАЙТЕ: 1. Що таке десталінізація? 2. Охарактеризуйте суспільно-політичне життя УРСР у 1953—1964 рр. 3. Як ви розумієте вислів «кризові явища в суспільно-політичному житті»? 4. Наведіть декілька прикладів прояву кризових явищ у суспільно-політичному житті.

Депутати Верховної Ради УРСР
голосують за нову Конституцію. 1978 р.

- За допомогою додаткових джерел з'ясуйте, які положення Конституції 1978 р. були принципово новими порівняно з Конституцією 1937 р.

1. Ідеологічні орієнтири тоталітарного режиму

- У чому полягали ідеологічні основи компартійної влади?

У 1964—1982 рр. керівництво СРСР очолював Леонід Брежнєв. Для цього періоду, що дістав назву «застій», були характерні такі основні ознаки:

- відмова влади від будь-яких реформ у суспільно-політичному житті;
- курс на збереження стабільності в державі;
- жорстоке придушення будь-яких проявів інакомислення й критики політичного курсу СРСР;
- дефіцит більшості товарів.

У тогочасному політичному житті влада застосовувала методи керівництва, які називали **неосталінізм**.

УРСР продовжувала рухатися до нереальної мети — побудови комуністичного суспільства. При цьому посилювалося відставання від провідних

А-Я Словник

«Застій» — назва періоду розвитку СРСР у 1965—1985 рр., за якого поглиблювалися кризові явища в усіх сферах життя. Офіційна тогочасна назва цього періоду в комуністичній пропаганді — «розвинений соціалізм».

Неосталінізм — термін, яким називали сталінізм, пристосований до пізніших, постсталінських часів у державному житті деяких соціалістичних країн. Він базується на командно-адміністративній моделі управління державою, включає ідеологічний тиск, репресії та придушення опозиції (дисидентів).

«Розвинений соціалізм» — ідеологічний термін щодо невизначеного в часі періоду переходу до нового «комуністичного суспільства».

країн Заходу. У суспільстві швидко накопичувалися проблеми. Сформоване з противників деєталінізації керівництво СРСР заперечувало необхідність лібералізації режиму. У 1967 р. компартійні ідеологи запровадили термін «розвинений соціалізм» — невизначений у часі період переходу до комунізму та поступового вдосконалення суспільно-політичного життя.

У 1977 р. в СРСР прийняли нову Конституцію, а наступного 1978 р. затвердили відповідну до неї Конституцію УРСР. У ній уперше закріпили панівну роль Комуністичної партії (КПРС) у політичній системі СРСР. **Стаття 6**, яка містила цю норму, стала об'єктом критики всіх опозиційних сил в Україні та за її межами. Фактично було легалізовано комуністичний тоталітаризм.

► **Працюємо разом.** Чим було зумовлене ухвалення нової Конституції УРСР?

2. Вплив діяльності П. Шелеста на суспільно-політичне життя УРСР

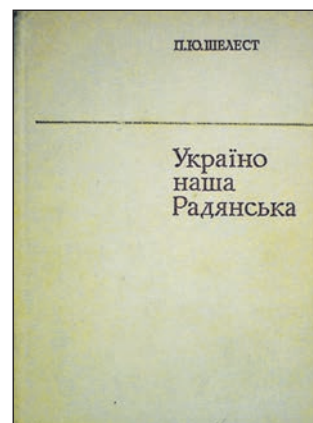
► Як вплинув на суспільно-політичне життя республіки період, коли її компартійне керівництво очолював П. Шелест?

У 1963—1972 рр. республіканську компартійну організацію очолював **Петро Шелест**. У своїй діяльності він доволі суперечливо поєднував вірність компартійній ідеології та радянській тоталітарній моделі розвитку з поміркованим українофільством. Так, П. Шелест придушував будь-які прояви дисидентського руху та антикомуністичні настрої в Україні. Саме він ініціював дві великі хвилі арештів українських дисидентів у 1965 та 1972 рр. Серед затриманих були І. Світличний, В. Чорновіл, брати М. і Б. Горині, В. Стус та інші. Для того щоб перешкодити поширенню інформації про становище ув'язнених дисидентів, П. Шелест наклав заборону на їхні побачення з родичами у виправно-трудовах таборах.

Проте період перебування П. Шелеста на посаді першого секретаря компартійної організації республіки став, на думку багатьох істориків, добою найвищого прояву автономістських тенденцій в українському радянському керівництві. Діяч навіть намагався певною мірою захищати економічні інтереси УРСР, виступав за надання їй більших прав у внутрішній і зовнішній

Петро Шелест. 1960-ті рр.

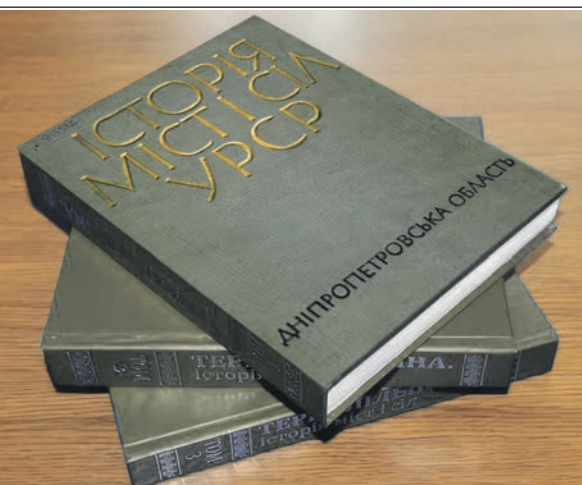

Обкладинка книги «Україно наша Радянська». 1970 р.

✓ Цікаві факти

У квітні 1973 р. в журналі «Комуніст України» з'явилася нищівна критика на книгу П. Шелеста «Україно наша Радянська», де автора звинуватили в пропаганді націоналізму. Колишньому керівнику компартійної організації приписали ідеалізацію українського козацтва й Запорозької Січі, недооцінювання ролі та значення єдиного загальносоюзного

народногосподарського комплексу, недостатню увагу до «братерської дружби» українського й російського народів. П. Шелеста відправили на пенсію за станом здоров'я. При цьому йому заборонили оселитися в Україні, і він під постійним наглядом жив у Росії. Книгу «Україно наша Радянська» вилучили з продажу і бібліотек.

Видання «Історія міст і сіл УРСР», що почало виходити друком у 1962 р. і налічувало 26 томів. Це була перша фундаментальна історична праця, кожний том якої висвітлював історію населених пунктів окремих областей УРСР (на той час — майже 40 тис. міст і сіл)

А-Я Словник

Системна криза — розлад, занепад, загострення суперечностей (політичних, економічних, соціальних), що порушують стабільність певної системи та створюють передумови до її розпаду або заміни.

СФОРМУЛЮЙТЕ СУДЖЕННЯ ПРО:

- прояви системної кризи комуністичного тоталітарного режиму в суспільно-політичному житті УРСР.

Працюємо з хронологією

1978 р.

Прийняття в УРСР нової Конституції, яка легалізувала комуністичний тоталітаризм.

1972—1989 рр.

Посилення російщення УРСР за керівництва В. Щербицького.

політиці, опирався політиці російщення. За сприяння П. Шелеста з'явилися нові українськомовні газети, збільшилася кількість телевізійних програм українською мовою, нею почали дублювати фільми та дозволили видавати наукову літературу. П. Шелест виступав за переведення діловодства в УРСР на українську мову та українізацію управлінського апарату. Так, у період перебування П. Шелеста три чверті посад у партійно-державному апараті посіли українці, а з 33 вищих посадовців вони становили 30 осіб.

У березні 1972 р. П. Шелест та підпорядковане йому керівництво республіканської компартійної організації зазнали критики за «недоліки у справі інтернаціонального виховання трудящих і примиренське ставлення до проявів націоналізму». Новим керівником УРСР до 1989 р. був **Володимир Щербицький**.

3. Вплив діяльності В. Щербицького на суспільно-політичне життя УРСР

- Охарактеризуйте суспільно-політичне життя України за В. Щербицького.

В. Щербицький розпочав свою діяльність із показової ідеологічної «чистки» партійно-державного апарату від прибічників П. Шелеста та його українофільського курсу. Провідником цієї політики став новий компартійний ідеолог Валентин Маланчук, для якого інтерес до історії України та української мови був достатньою підставою для звинувачень у націоналізмі. Новим завданням українських суспільствознавців стала «наукова розробка таких соціально-психологічних категорій, як загальнонаціональна гордість радянських людей».

З ім'ям В. Щербицького в історії України цього періоду пов'язане посилення російщення під проводом реалізації нежиттєздатної комуністичної ідеї про «злиття націй» і переслідування українського дисидентства, що фактично знищило його. Діяльність партійно-державного апарату УРСР здійснювалася тільки російською мовою.

В. Щербицький підтримував думку союзного центру про Україну як «другу серед рівних». Через таку відданість владі він зміг обіймати посаду найдовше.

СРСР поступово заглиблювався в **системну кризу**, що відображала приреченість радянської тоталітарної моделі розвитку.

Запитання і завдання

Знаємо і розуміємо

1. Якою була офіційна назва в СРСР періоду «застою»?
А «комуністичне суспільство»
Б «соціалістичне суспільство»
В «розвинений комунізм»
Г «розвинений соціалізм»
2. Коли в УРСР ухвалили нову Конституцію, яка закріплювала однопартійну систему?
3. Впишіть у клітинки назву одного з останніх періодів існування СРСР.

--	--	--	--	--	--

Застосовуємо і аналізуємо

4. **Завдання з хронології.** Складіть перелік подій у західних демократичних країнах, що були пов'язані зі становленням там постіндустріального інформаційного суспільства, у той час як Україна перебувала у складі охопленої системною кризою СРСР.
5. Чи погоджуєтеся ви з твердженням, що тоталітарний режим використовував «розвинений соціалізм» для маскування безперспективності розвитку суспільства? Поясніть свою думку.
6. **Працюємо в парах.** Розпочніть складати таблицю «Україна в період системної кризи СРСР (середина 1960 — початок 1980-х рр.)».

Назва	Прояви кризових явищ
Політичне життя	
Економічна ситуація	
Соціальна сфера	
Опозиційний рух	

7. Канадський історик і письменник українського походження другої половини ХХ — початку ХХІ ст. Орест Субтельний писав: «Не підлягає

сумніву, що як Шелест, так і Щербицький бачили майбутнє у світлі комуністичної ідеології та в контексті радянської системи... і кожен являв собою яскравий приклад того жорсткого контролю, що його здійснювала Москва під керівництвом КПУ...». Складіть усний або письмовий перелік фактів, що підтверджують цю характеристику.

Узагальнюємо і оцінюємо

8. **Працюємо разом.** За допомогою методу «Мозковий шторм» визначте прояви політико-ідеологічної кризи радянського режиму в УРСР. Обґрунтуйте свою відповідь.
9. Дайте оцінку періоду діяльності П. Шелеста як керівника УРСР. Наведіть аргументи.
10. Яким діячем, на вашу думку, увійшов в історію України В. Щербицький? Поясніть свою думку.
11. **Працюємо в малих групах.** До уроку узагальнення знань за розділом підготуйте навчальний проєкт за темами (на вибір): 1) «Степан Бандера і “бандерівщина”: (де)конструкція імперського міфу»; 2) «Виклик системі (аналіз творів Івана Дзюби “Інтернаціоналізм чи русифікація?” та Михайла Брайчевського “Приєднання чи возз’єднання?”)»; 3) «49 сміливців проти режиму (дослідження діяльності Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінських угод)»; 4) «Стадії боротьби за незалежність: від зброї до слова (продовження кейсу “Як трансформувався український визвольний рух у ХХ ст.?”)»; 5) «Міжнаціональна взаємодія в опозиційному русі»; 6) «Історія рідного краю в контексті загальноукраїнських подій у період системної кризи СРСР».
12. Оцініть місце УРСР під час загальної кризи радянського режиму.

НАВЧАЛЬНА МЕТА: охарактеризувати прояви кризових явищ в економіці України періоду «застою».

ПРИГАДАЙТЕ: 1. Які зміни в розвитку промисловості УРСР відбувалися в 1953—1964 рр.? 2. Назвіть нові промислові підприємства, збудовані в УРСР у цей період. 3. Як розвивалося сільське господарство тогочасної України?

А-Я Словник

Госпрозрахунок — система господарювання, за якої підприємства отримують певну самостійність, відшкодовують витрати на виробництво продукції своїми доходами, розпоряджаються прибутком, матеріально стимулюють якісну працю робітництва. За радянських часів цю систему впроваджували тричі: у 1921, 1965, 1986 рр.

✓ Цікаві факти

У 1968 р. в УРСР присадибні ділянки мали 5,2 млн сімей колгоспників, 1,8 млн сімей робітників і службовців у сільській місцевості та 2 млн сімей робітників і службовців у містах. Незважаючи на відсутність техніки, на цих ділянках (загалом вони становили 7,7% від усіх орних площ) вирощували чверть загального обсягу споживаних в УРСР овочів, фруктів, понад половину картоплі. Ці дані свідчать про неефективність колгоспно-радгоспної системи в радянській тоталітарній моделі розвитку.

1. Економічна реформа в промисловості СРСР

► Охарактеризуйте перші рішення нового керівництва СРСР у сфері економіки.

Керівництво, що прийшло до влади після відставки М. Хрущова, відмовилося від деяких його нововведень. На початку листопада 1964 р. в УРСР уклали, що обмежували розвиток особистих підсобних господарств, втратили чинність. Більшу частину землі, відібраної в населення в роки перетворень М. Хрущова, повернули колишнім власникам.

Уряд розумів, що ці заходи полегшать проблему із забезпечення міського населення продукцією тваринництва, а селянству дадуть можливість мати підробіток. Однак майже одночасно з'явився указ, згідно з яким селянам, які не належали до колгоспів, забороняли мати більше однієї корови, однієї свині та 20 бджолиних вуликів на сім'ю.

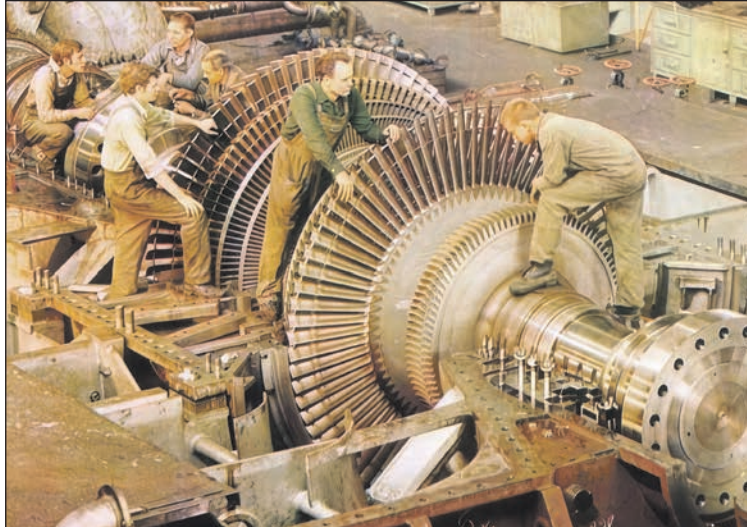
У вересні 1965 р. влада визначила заходи з реформування економіки. Відповідно до них було ліквідовано раднаргоспи, і в державі поверталися до вертикальної галузевої системи управління промисловістю через союзні та союзно-республіканські міністерства та відомства. Переважна частка промислового потенціалу УРСР знову повернулася в підпорядкування союзного центру. Через це Україна почала більше залежати від центру. У той самий час змінилися методи планування, а для економічного стимулювання на підприємствах було впроваджено **госпрозрахунок**.

На початку жовтня 1965 р. було розширено права підприємств у веденні господарської діяльності, а кількість обов'язкових планових показників зменшили. Основним плановим показником замість обсягу валової продукції став обсяг реалізованої продукції.

Із доходу підприємств формувалися фонди: розвитку виробництва, матеріального заохочення і житлового будівництва. Тобто влада намагалася

Шахтарі. Червоноград (Львівська область). 1970-ті рр.

Харківський турбінний завод. 1970-ті рр.

додати до командно-адміністративної системи господарювання елементи ринкової економіки. Від діяльності підприємств вимагали прибуток, а не просто випуск продукції. Ці зміни дістали назву **«реформи О. Косигіна»** за прізвищем голови уряду СРСР. У 1970 р. реформа поширилася на 80 % підприємств України.

Зміни позитивно вплинули на виконання планових показників **восьмої п'ятирічки** (1966—1970 рр.), яка стала найуспішнішою з усіх. Обсяг промислового виробництва в Україні зріс на 50 %. Національний прибуток збільшився на 38 %.

Однак загалом радянська економіка залишалася командно-адміністративною. Саме тому запроваджений на підприємствах госпрозрахунок за тоталітарного режиму став лише штучним замінником принципів функціонування ринкової економіки.

За реформою радянської планової економіки показники на наступний рік установлювали за результатами поточного року. Із часом союзні міністерства були змушені повернутися до звичних методів планування. Тобто що краще працювало підприємство, то складніші умови чекали на нього наступного року.

Наприкінці 1960-х рр. всі позитивні зрушення було зведено нанівець. Влада почала відновлювати в економіці методи, притаманні комуністичному режиму.

- **Працюємо разом.** За допомогою методу «Два — чотири — усі разом» охарактеризуйте перші рішення радянського керівництва та економічні реформи в промисловості.

Радянська карикатура. Напис: «Текстильній фабриці потрібні: покупці». Художник І. Семенов

- Поміркуйте, чому підприємству знадобилися покупці.

Радянський плакат «Будні планової економіки». 1965 р. Написи на плакаті: «План (за валом). Не радій, Вово... Брак не обнова!»

- Висловіть припущення, чому, розуміючи й висміюючи проблему, радянська влада не змогла розробити ефективні заходи з її усунення.

✓ Цікаві факти

Під час спорудження гідро-електростанцій в УРСР було затоплено 2,5 тис. сіл і 156 містечок (загальною площею майже 500 тис. га). Із власних домівок переселили понад 3 млн осіб.

2. Наростання кризових явищ у промисловості

- Які факти свідчать про наростання кризових явищ у промисловості?

У 1970 — на початку 1980-х рр. промисловість УРСР розвивалася переважно екстенсивним шляхом, тобто через залучення додаткової кількості сировини й робочої сили, створення нових потужностей за старими зразками. За відсутності конкуренції виробництво майже не оновлювали. Проте можливості залучати додаткову робочу силу й сировину до виробничого процесу поступово вичерпувалися, і темпи розвитку промисловості падали.

Із 1970-х рр. СРСР зосередив увагу на розвитку східних регіонів. Це знизило обсяги капіталовкладень у промисловість України й відповідно темпи зростання. Винятком була електроенергетика, де будували нові потужності, орієнтуючись на задоволення потреб інших соціалістичних країн. В УРСР збудували 40 % усіх атомних енергоблоків СРСР. При цьому атомні електростанції, без належного наукового обґрунтування, зводили в густонаселених регіонах.

В Україні зріс видобуток залізної руди. Проте поступово зменшувалися показники видобутку вугілля на Донбасі та зростала його собівартість. Однією з причин було те, що легкі для видобутку шари вугілля вичерпалися, а технічна оснащеність шахт залишалася недостатньою. Праця шахтарів ставала дедалі небезпечнішою.

Помітно зросла матеріаломісткість виробництва. Періодичні кампанії та окремі заходи з економії ресурсів не могли суттєво змінити ситуацію у промисловості, зорієнтованій на екстенсивний розвиток. Якість продукції щороку знижувалася.

Загалом показники розвитку промисловості УРСР за 1966—1985 рр., як і економічного розвитку СРСР, постійно погіршувалися. Зростання національного доходу майже не впливало на рівень життя населення. Частка промисловості групи «А» в загальному обсязі валової продукції промисловості України в 1970—1985 рр. становила 71—72 %, а групи «Б» — 28—29 %. При цьому в демократичних країнах Заходу частка галузей, що виробляли товари народного споживання, у загальному обсязі валової продукції сягала 50—60 %.

3. Сільське господарство

- Що свідчило про посилення кризи розвитку сільського господарства?

У роки «застою» сільське господарство УРСР загалом задовольняло власні потреби й давало вагомому частку у виробництві продовольчої продукції СРСР. На теренах України в цей період виробляли 60 % загальносоюзного обсягу цукру, 44 % соняшнику, 36 % плодів і ягід, 30 % овочів, 23 % м'яса, 24 % птиці, 26 % тваринного масла, 20 % сиру тощо.

Проте колгоспи й радгоспи, незважаючи на величезні капіталовкладення та зусилля держави, не ставали прибутковими. Це показувало неможливість покращення ситуації за умови збереження такої моделі розвитку. У 1982 р. було ухвалено спеціальну **Продовольчу програму**, яка мала забезпечити зростання виробництва сільськогосподарської продукції.

Визначальними напрямками розвитку сільського господарства УРСР оголосили його електрифікацію, хімізацію, меліорацію та механізацію. Однак це не змогло покращити ситуацію. Найродючішу на континенті смугу придніпровських чорноземів перетворили на дно шести штучних морів уздовж Дніпра. Меліоровані ґрунти засолонювалися або заболочувалися. Насичені хімікатами сільськогосподарські продукти ставали небезпечними для здоров'я.

Рівненська АЕС, будівництво якої розпочали в 1970-х рр. (спочатку вона мала назву Західноукраїнська АЕС). Сучасний вигляд

Збирання лаванди на плантаціях ефіроолійного радгоспу-заводу «Сімферопольський». Кримська область. 1982 р.

Щоб задовольняти попит, влада СРСР орієнтувалася на кількісні, а не якісні показники. В УРСР у період «застою» постійно зростали посівні площі. Ступінь розораності сільськогосподарських угідь досяг в Україні 80 % (проти 25 % у США). Це спричиняло ерозію ґрунтів, від якої страждала родючість. Подолати кризу сільського господарства України було неможливо без ліквідації колгоспно-радгоспної системи.

► **Працюємо разом.** За допомогою методу «Летючий плакат» визначте та охарактеризуйте проблеми, пов'язані з наростанням кризових явищ у промисловості та сільському господарстві.

СФОРМУЛЮЙТЕ СУДЖЕННЯ ПРО:

- прояви кризових явищ в економіці України періоду «застою».

⌚ Працюємо з хронологією

1965 р.	● Початок економічної реформи в СРСР.
1982 р.	● Прийняття в СРСР Продовольчої програми.

Запитання і завдання

Знаємо і розуміємо

1. Найуспішнішою з усіх п'ятирічок у СРСР була
А сьома
Б восьма
В дев'ята
Г десята
2. Коли й чому в СРСР розпочалися економічні реформи, відомі як «реформи О. Косигіна»?
3. У чому проявлялася криза колгоспно-радгоспного ладу?

Застосовуємо і аналізуємо

4. Покажіть на карті атласу географічні об'єкти, про які згадано в параграфі.
5. **Завдання з хронології.** За матеріалами курсу всесвітньої історії наведіть декілька подій, які демонструють відмінність між проблемами і завданнями, з якими стикалися демократичні країни Заходу та підпорядкована тоталітарному режиму Україна в роки здійснення економічної реформи і Продовольчої програми.
6. Спростуйте або підтвердьте твердження «Нав'язана Україні радянська модель економіки в цей період дедалі більше демонструвала нежиттєздатність».
7. Чи погоджуєтеся ви з тим, що методи й принципи господарювання комуністичного режиму СРСР та УРСР не могли забезпечити поступальний розвиток суспільства? Поясніть свою думку.
8. **Працюємо в парах.** Продовжте складати таблицю «Україна в період системної кризи СРСР (середина 1960 — початок 1980-х рр.)».

Узагальнюємо і оцінюємо

9. **Працюємо разом.** За допомогою методу «Дискусійна проблема» обговоріть взаємозалежність суспільно-політичного та економічного життя УРСР у період загострення системної кризи СРСР.
10. Чи погоджуєтеся ви з твердженням, що союзний центр ігнорував інтереси республік і своїми перетвореннями перешкоджав їхньому розвитку?
11. **Працюємо в малих групах.** Обговоріть і запропонуйте перелік заходів, необхідних для подолання кризових явищ в економіці тогочасної України.
12. За додатковими джерелами проаналізуйте декілька прикладів, як господарська діяльність в Україні змінила природні процеси й компоненти природи.

§ 13. Демографічні й соціальні зміни. Життєвий рівень населення

Додаткові матеріали
rnk.com.ua/109520

1. Демографічні проблеми

- Якими були демографічні проблеми України в період системної кризи СРСР?

Упродовж 30 років (між переписами 1959 і 1989 рр.) кількість населення УРСР збільшилася із 42,3 млн до 51,7 млн осіб. За цим показником республіка посіла шосте місце в Європі після РРФСР, Німеччини, Італії, Великої Британії та Франції. Однак приріст населення щороку зменшувався через переважаючу смертність над народжуваністю. Україна опинилася перед загрозою **депопуляції**.

Україна була однією з небагатьох республік СРСР, де кількість осіб, що переїздили сюди на постійне проживання, перевищувала кількість осіб, які виїздили. Унаслідок цього у складі населення УРСР зменшувалася кількість українців, натомість зростала частка росіян. Водночас меншою ставала кількість єврейського населення, якому влада СРСР під тиском країн Заходу була вимушена дозволити еміграцію.

Також в УРСР у цей час скорочувалася частка сільського населення. Склад сільських сімей у 1979 р. фактично зрівнявся з міським (три особи).

2. Зміни в соціальній структурі

- Проаналізуйте зміни в соціальній структурі, що відбувалися в цей період.

Соціальна структура тогочасного суспільства УРСР також відображала кризовий стан тоталітарного режиму. Привілейоване становище належало групі керівних працівників різних рівнів, або компартійній (партійно-державній) номенклатурі. Порівняно з довоєнним періодом її кількість зросла вдвічі й досягла 6 % населення.

У період системної кризи тоталітарного режиму в промисловості України зростала кількість робітництва. Передусім це було обумовлене збільшенням кількості промислових підприємств і неможливістю здійснити інтенсифікацію виробництва. Так, у 1965 р. кількість промислового робітництва становила

НАВЧАЛЬНА МЕТА: проаналізувати процеси у сферах демографії і соціального розвитку українського населення в умовах системної кризи СРСР.

ПРИГАДАЙТЕ: 1. Які демографічні зміни відбувалися в УРСР у повоєнний період? 2. Визначте характерні риси соціальної структури українського суспільства в попередні часи. 3. Укажіть зміни в житті й побуті населення УРСР в умовах гноблення комуністичним режимом у період повоєнної відбудови. 4. Назвіть нові явища в соціальній сфері життя населення під час обмеженої імперської лібералізації в постсталінський період. 5. За курсом географії пригадайте значення понять «демографічна політика», «демографічний вибух», «урбанізація», «міграція», «мегаполіс».

А-Я Словник

Депопуляція — систематичне зменшення кількості населення певної країни або регіону, що відображається в переважаючій показників смертності над показниками народжуваності.

Мікрорайон «Сонячний» у Дніпропетровську. 1970-ті рр.

► Якими були причини швидкого зростання міст?

половину від усієї кількості зайнятих у господарстві, а на 1985 р. цей показник збільшився до 60 %. У 1980-х рр. в УРСР спостерігалася нестача працівників, зокрема, через значне використання ручної праці порівняно з країнами Заходу.

Як і раніше, більшість людей, зайнятих у промисловості, працювали в галузях групи «А». Серед них переважали підприємства військово-промислового комплексу та ті, що забезпечували його всім необхідним. Галузі групи «Б», спрямовані на забезпечення потреб населення, залишалися мало-розвиненими, їхньої продукції не вистачало.

За роки «застою» в УРСР суттєвих змін зазнало співвідношення між сільським і міським населенням. Оскільки із сіл виїжджала переважно молодь, тут разом зі зменшенням кількості населення спостерігалася його старіння. Якщо в 1960 р. селянство становило половину населення республіки, то в 1985 р. — лише третину. Це загострило проблему нестачі трудових ресурсів в аграрному секторі.

Збирати врожай примусово направляли населення міст (переважно з-поміж службовців та інтелігенції). Проте некваліфікована праця не могла збільшити ефективність кризової галузі господарства.

Відповідно до уявлень компартійних ідеологів про структуру суспільства інтелігенція була про-шарком між «свідомим» робітництвом і селянством. Їй відводили другорядну роль у системі суспільних відносин.

► **Працюємо разом.** За допомогою методу «Мозковий штурм» складіть перелік фактів, що розкривають особливості розвитку соціальної сфери України в умовах кризи радянського режиму.

Містяни збирають урожай. 1960-ті рр.

► Яке кризове явище радянської дійсності відображає ілюстрація?

Радянська карикатура: «Як бачите, і ми механізували ручну працю». 1960-ті рр.

- Які явища радянської дійсності відображають карикатури?

Радянська карикатура. Написи: «Овочева база», «НИИ (научно-дослідний інститут)». Підпис під карикатурою: «Щоб шефи далеко не їздили, овочеву базу побудували навколо інституту!». Художник В. Уборевич-Боровський

3. Стан соціальної сфери

Протягом 1965—1985 рр. національний дохід в УРСР зріс у 2,5 разу та досяг 96,6 млрд руб. Із цієї суми, за офіційними даними, 80 % начебто використовували на задоволення матеріальних потреб населення через суспільні фонди споживання, видатки на спорудження та утримання житла, лікарень, навчальних, спортивних, культурних закладів тощо. Коштом суспільних фондів виплачували стипендії учням технікумів і студентам закладів вищої освіти, забезпечували пільги різним категоріям населення. Протягом 1968—1985 рр. в УРСР сума виплат із суспільних фондів збільшилася майже в 5 разів. Проте рівень життя за тоталітарного режиму був набагато нижчим, ніж у демократичних країнах Заходу.

Згортання економічної реформи 1965 р. і подальше падіння темпів виробництва призвели до зменшення національного доходу. Як наслідок на задоволення матеріальних потреб населення виділяли значно менше коштів. Керівництво почало використовувати для закупівлі споживчих товарів і харчових продуктів так звані «нафтодолари» — прибутки, отримані від продажу за кордон природного газу та нафти. Однак такий крок не вирішував економічних проблем, а навпаки, сприяв їх накопиченню та ускладненню.

У роки «застою» в УРСР відбулося певне підвищення заробітної плати. Її мінімальний розмір у 1977 р. становив уже 70 руб. (замість 40—50 руб.

Радянська карикатура: «Що з того, що ми з тобою на різних дошках, усе одно зарплати однакові!». Написи: «Дошка пошани», «Не проходите повз! Сидоров — прогульник». Художник В. Добровольський. 1984 р.

- На яку проблему вказував автор карикатури?

Будинок культури Харківського тракторного заводу. Він мав велику кількість кружків і студій, де займалися як діти, так і дорослі. 1970-ті рр.

Відомий танцювальний колектив «Буревісник», який сформувався наприкінці 1960-х рр. при Будинку культури Харківського тракторного заводу

Фабрика кольорових телевізорів. 1970-ті рр.

► Чому за часів СРСР не вдалося задовольнити попит на якісну побутову техніку?

у 1965 р.). Середня заробітна плата робітників і службовців зростає із 78 руб. у 1960 р. до 155 руб. у 1980 р. Хоча попри ці покращення загальний рівень життя залишався далеким від належного.

До того ж від кінця 1960-х рр. на оплату праці негативно впливала так звана «зрівнялівка». Усі професії оплачували майже однаково, мало чим відрізнялися доходи працівників високої та низької кваліфікації. Через це люди не були зацікавлені в результатах своєї праці, втрачали мотивацію до професійного зростання.

У 1983 р. уряд дещо збільшив надбавки до пенсій за тривалий стаж роботи на одному підприємстві та за віком. Проте розміри пенсій більшості населення все одно залишалися вкрай низькими.

Ще в 1966 р. колгоспи й радгоспи перейшли на гарантовану грошову оплату праці, що підвищило середньомісячні доходи сільських жителів та скоротило розрив між заробітками селян і містян. Подекуди реальні доходи селян були навіть вищими. Проте важкі умови праці та низький рівень побутових зручностей у селах спонукали багатьох молодих людей шукати кращої долі в містах.

Незважаючи на певні кроки для підвищення заробітної плати, рівень добробуту в УРСР та інших республіках СРСР суттєво відставав від західних демократичних країн.

До середини 1980-х рр. в УРСР тривало активне житлове будівництво, понад 7 млн сімей переїхали в нові квартири. Однак якість і рівень комфорту цих помешкань були незадовільними.

Черги та дефіцит — характерні ознаки часів «застою». Напис на фотографії (праворуч): «Чоловіче взуття». Харків. 1970-ті рр.

- Які явища радянської дійсності відображають ілюстрації? Чому асортимент продукції був малим?

Новим явищем у радянському житловому будівництві стала поява житлових кооперативів, що будували житло коштами громадян, які до них належали. Із 1965 р. в УРСР почали створювати експериментально-показові села як взірці процвітання за комуністичного режиму. У наступні десять років з'явилося близько 44 таких населених пунктів. У 1970 р. керівництво УРСР оголосило про початок реалізації програм із реконструкції старих сіл. Через це зникло чимало сіл, які влада визнала «неперспективними».

Разом із тим для розв'язання житлової проблеми УРСР не мала відповідних ресурсів: на початку 1980-х рр. кожна п'ята міська сім'я стояла в черзі на поліпшення житлових умов.

4. Життєвий рівень населення

- Визначте рідкісні явища радянського повсякдення цього періоду.

Стан медичного обслуговування населення як один з показників рівня життя за радянських часів значно поступався демократичним країнам Заходу. На 300 жителів УРСР припадали один лікар і три медсестри, але кваліфікація медичних працівників часто не відповідала актуальному рівню розвитку медичних знань. У той самий час набула поширення система відомчих медичних установ для компартійно-радянської номенклатури, де якість послуг і технічне забезпечення були набагато вищими.

Рекламний буклет фірми «Світанок». Написи: «Ласкаво просимо!», «Комплексні приймальні пункти». 1977 р.

Інтер'єр однокімнатної квартири («гостинки»). 1980-ті рр.

Радянська карикатура: «Громадяни, хто від Сидора Андрійовича — не стійте, його тільки-но зняли». Художник В. Добровольський

► **Працюємо разом.** Обговоріть, як карикатура відображає викривлені уявлення в радянських людей щодо престижності професій.

Через системну кризу в економіці спостерігалася значна невідповідність між надходженнями до державного бюджету та видатками. Долаючи її, держава час від часу випускала в обіг нові, не забезпечені товарною масою гроші. У 1971—1985 рр. кількість грошей в обігу збільшилася втричі, а виробництво товарів народного споживання — удвічі.

Через те, що накопичувалася грошова маса в населення, а товарів не вистачало, в УРСР, як і в інших радянських республіках, збільшувався дефіцит товарів і послуг. Як наслідок були поширені черги. Іноді людям роками й навіть десятиліттями доводилося чекати, щоб купити меблі, автомобілі тощо.

Серед тогочасних здобутків у сфері торгівлі була поява універмагів і магазинів самообслуговування, набула поширення виїзна торгівля (обслуговування працівниками торгівлі селянства під час польових робіт). Попри дефіцит і черги населення УРСР у цей період більше, ніж раніше, використовувало побутову техніку: пральні машини, пылесосы, холодильники, радіоприймачі, телевізори тощо.

Слід зазначити, що проблемою стала не лише нестача вітчизняних товарів, але і їхня низька якість. Виробництво мало орієнтувалося на потреби й замовлення споживачів, оскільки за умов дефіциту все одно був попит. Також продукцію часто виготовляли не пристосовані для цього підприємства військово-промислового комплексу. До цього додавалося незначне, але постійне зростання роздрібних цін. Загалом у 1975—1985 рр. темпи зростання реальних доходів населення УРСР порівняно з попереднім десятиліттям знизилися на 10%.

У цей період поширювалися різноманітні підприємства з надання послуг населенню: побутові

Радянський агітаційний плакат, що висвітлює боротьбу з нетрудовими доходами. Написи: «Нетрудовым доходам — заслон!», «Трудовое законодательство», «Указ Президии Верховной рады СРСР про посилення боротьби з вилученням нетрудових доходів»; «Розкрадання», «Вимагання», «Казнокрадство», «Спекуляція», «Хабар»; «Не поспішайте, хижаки, у справу ризиковану, дарма лазівку шукаєте — ви законом скуті!»

► Висловіть припущення, чому влада наполегливо боролася з нетрудовими доходами, але успіхи були мінімальними.

комбінати, фірми побутових послуг, будинки побуту тощо. Так, однією з перших у СРСР стала київська фірма побутових послуг «Світанок», яка надавала послуги з вивчення іноземних мов, навчання музики, машинопису, перекладу, догляду за хворими й дітьми, пошиття одягу, ремонту квартир тощо. Так, якщо в 1960-х рр. населенню України, за офіційними даними, надавали 60—80 видів послуг, то станом на 1975 р. — уже понад 600 видів.

Наявність численних привілеїв для компартійної номенклатури не афішували, але всі знали про це. Суспільство опинилося у стані глибокої моральної кризи через розрив між гаслами пропаганди та порушенням законів і зловживаннями.

СФОРМУЛЮЙТЕ СУДЖЕННЯ ПРО:

- прояви системної кризи радянського режиму в житті населення України кінця 1950 — 1980-х рр.

Працюємо з хронологією

1989 р. Кількість населення УРСР становила 51,7 млн осіб.

Запитання і завдання

Знаємо і розуміємо

- У скільки разів знизилися темпи природного приросту населення України в період системної кризи в СРСР порівняно з попередніми роками?
А у 2 рази Б у 3 рази
В у 4 рази Г у 5 разів
- Коли в УРСР провели перепис населення, за яким воно дорівнювало 51,7 млн осіб?
- Поставте частини слів у правильному порядку та з'ясуйте назву процесу

вимирання населення певного регіону або країни.

ція	по	ля	пу	де
-----	----	----	----	----

- Коли кількість міського населення перевищила кількість сільського? Про що це свідчило? Які наслідки мало?

Застосовуємо і аналізуємо

- Спростуйте або підтвердьте фактами твердження, що в період системної кризи в СРСР демографічна ситуація в Україні погіршувалася.
- Чи погоджуєтесь ви з тим, що ситуація в соціальній сфері УРСР у період «застою» унаочнювала нездатність тоталітарного режиму забезпечити належний розвиток суспільства? Аргументуйте свою думку.
- Що, на вашу думку, відображав факт створення окремих закладів охорони здоров'я, торгівлі, побутового обслуговування тощо для компартійно-державної номенклатури?
- Працюємо в парах.** Продовжте складати таблицю «Україна в період системної кризи СРСР (середина 1960 — початок 1980-х рр.)».

Узагальнюємо і оцінюємо

- Якими, на вашу думку, могли бути шляхи подолання проблем розвитку соціальної сфери України в період системної кризи радянського режиму? Обґрунтуйте свою думку.
- За допомогою методу усної історії візьміть інтерв'ю в осіб, які жили в тогочасній УРСР, і з'ясуйте, із якими проблемами в соціальній сфері вони стикалися та як їх розв'язували.
- Працюємо разом.** За допомогою методу «Коло ідей» обговоріть проблемне питання. Про що свідчили соціальні зміни та життєвий рівень населення в УРСР у період системної кризи? Поясніть свою відповідь.

НАВЧАЛЬНА МЕТА: здійснити аналіз дисидентського руху в Україні періоду системної кризи в СРСР.

ПРИГАДАЙТЕ: 1. Як розвивався опозиційний рух в УРСР у другій половині 1950-х рр.? 2. Хто такі дисиденти? 3. Що ви знаєте про зародження в Україні дисидентського руху? 4. Якими були особливості «шістдесятництва» як опозиційного руху? 5. Назвіть характерні риси відносин між державою та церквою в період хрущовської «відлиги».

Київський кінотеатр «Україна», де відбулася акція протесту. 1965 р.

Постер фільму «Тіні забутих предків». 1965 р.

1. Активізація українського національно-визвольного руху

► Визначте прояви активізації українського національно-визвольного руху.

Наприкінці серпня — на початку вересня 1965 р. в Києві та західних областях України прокотилася хвиля арештів. Серед постраждалих були мистецтвознавець Б. Горинь, художник О. Заливаха, літературний критик І. Світличний, літературознавець М. Косів, історик В. Мороз, педагог М. Масятко, журналіст М. Осадчий та інші. Це була перша хвиля переслідувань опозиції в УРСР після приходу до влади нового керівництва.

4 вересня 1965 р. у київському кінотеатрі «Україна» відбулася прем'єра фільму режисера Сергія Параджанова «Тіні забутих предків». На початку сеансу зі своїх місць підвелися Іван Дзюба та В'ячеслав Чорновіл і повідомили аудиторії, що в Україні відбуваються арешти інакодумців. У залі виникло хвилювання. Цю подію вважають першим відкритим громадським політичним протестом після доби сталінської диктатури.

У вересні—грудні 1965 р. І. Дзюба написав працю «Інтернаціоналізм чи русифікація?», у якій негативно оцінив національну політику компартійно-радянських керівників УРСР. Так, І. Дзюба піддав критиці наявну дискримінацію українського народу в економічній, політичній, культурній, мовній та інших сферах, примарну ідею майбутнього злиття націй за комунізму, уявлення про «цивілізаторську» роль російського народу щодо народів у складі СРСР, твердження про добровільність «входження» народів до складу радянської імперії в період її виникнення та розширення.

У грудні 1965 р. І. Дзюба звернувся до П. Шелеста та В. Щербицького з листом-протестом проти переслідувань творчої інтелігенції в УРСР і долучив до нього свою працю «Інтернаціоналізм чи русифікація?». За розпорядженням П. Шелеста її поширили для ознайомлення партійної верхівки, у сердовищі якої було чимало незгодних із курсом на посилення російщення в Україні.

Українські дисиденти поширювали працю «Інтернаціоналізм чи русифікація?» серед інакодумців шляхом «самвидаву». У 1968 р. один із таких примірників опинився на Заході, де працю вперше надрукували у видавництві «Сучасність» у Мюнхені (Німеччина). Праці дисидентів, які були надруковані на Заході, дістали назву «тамвидав». Так у європейських демократичних країнах змогли переконалися в існуванні в Україні високоосвіченої антикомуністичної опозиції, що мала власну ідеологію. На думку деяких дослідників, праця І. Дзюби стала однією з ідейних основ подальшого розгортання українського національно-визвольного руху.

Схожий суспільний резонанс у тогочасній Україні та за кордоном здобула стаття історика Михайла Брайчевського «Приєднання чи возз'єднання?» (1966 р.), у якій автор проаналізував українсько-московський договір 1654 р. та його наслідки. Історик довів на фактах невідповідність нав'язаного в 1947 р. тогочасним керівництвом терміна «возз'єднання» фактичному змісту боротьби Б. Хмельницького проти польського панування в середині XVII ст. Статтю заборонили до друку, але вона поширювалася «самвидавом». У 1972 р. стаття потрапила за кордон і була видана в Канаді без відома автора. Після цього компартійна влада позбавила М. Брайчевського місця роботи, і впродовж наступних шести років він не міг працювати за фахом.

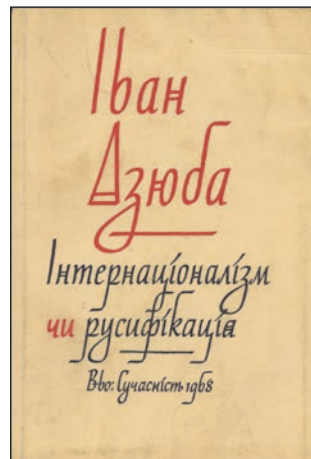
Серед українських дисидентів і за кордоном набула популярності перша «самвидавська» стаття молодого українського журналіста В. Чорновола «Правосуддя чи рецидиви терору?», оприлюднена в 1966 р. Через рік він видав документальну збірку «Лихо з розуму. (Портрети двадцяти “злочинців”». Обидві праці звертали увагу на неправомірність арештів та засуджень українських дисидентів у 1965—1966 рр. Примірник збірки він переправив за кордон, а уривки з неї передавали радіостанції «Свобода» та «Голос Америки». Також її надрукували в періодичних виданнях Канади, США, Німеччини. У Парижі збірку «Лихо з розуму» видали окремою книгою, за яку В. Чорновіл отримав міжнародну журналістську премію.

Проте в Україні В. Чорновіл зазнав покарання. У листопаді 1967 р. його засудили до трьох років ув'язнення за антирадянську діяльність (потім за амністією термін ув'язнення скоротили вдвічі).

А-Я Словник

«Самвидав» — створення та поширення відмінних від настанов офіційної ідеології творів, у яких зображували недоліки радянського суспільства. Українська інтелігенція вважала його формою реалізації гарантованої Конституціями СРСР та УРСР свободи слова й опору тоталітарному режиму.

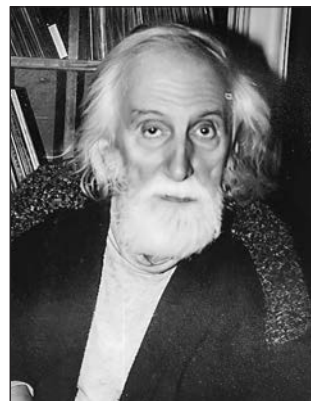
Правозахисний рух в УРСР у 1960—1980-х рр. — складова частина дисидентських рухів. Діяльність правозахисного руху передусім була спрямована на захист прав і свобод, гарантованих Конституціями СРСР та УРСР (свободи слова, друку, демонстрацій, віросповідання, асоціацій тощо).

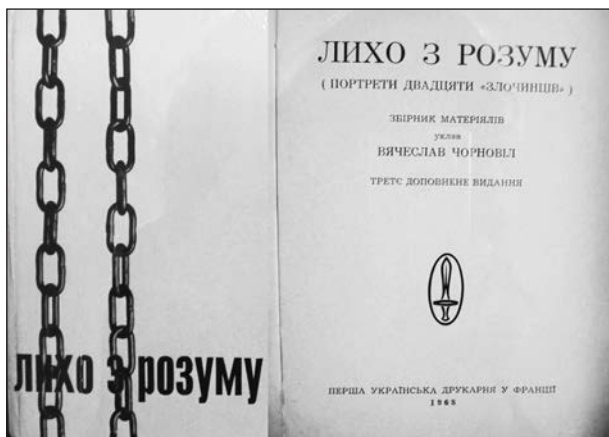
Обкладинка видання, що вийшло друком у Мюнхені (ФРН). 1968 р.

«Тамвидав».
Лист В. Чорновола до П. Шелеста. 1968 р.

Михайло Брайчевський.
1980-ті рр.

Вчені вважають, що В. Чорновіл започаткував **правозахисний рух в УРСР**, спрямований проти порушень тоталітарним режимом прав і свобод людини.

2. Розгортання правозахисного руху

- Визначте прояви правозахисного руху в тогочасній Україні.

Навесні 1968 р. група представників творчої інтелігенції, робітництва та студентства звернулася з листом до керівництва країни, у якому йшлося, що закриті політичні процеси, організовані для розправи над інакодумцями, порушують права людини, гарантовані Конституцією.

Проте цькування компартійною владою інакодумців не припинилися. Улітку 1969 р. виключили з Компартії та звільнили зі служби майора радянської армії

Навчальний фільм

rnk.com.ua/109553

Перегляньте відеоролик «Як нищили С. Параджанова за “Тіні забутих предків”» і виконайте завдання до нього.

Збірник матеріалів «Лихо з розуму (портрети двадцяти “злочинців”)». Перша українська друкарня у Франції. 1968 р.

- Чому компартійне керівництво боялося «самвидаву» і «тамвидаву»?

Генріха Алтуняна. Його звинуватили в зустрічах із дисидентами, читанні «самвидаву», підписанні листів на захист заарештованого генерала П. Григоренка тощо. Київський вчений-кібернетик Леонід Плющ разом із Г. Алтуняном увійшли до першої в СРСР легальної, не контролюваної владою громадської організації — Ініціативної групи захисту прав людини в УРСР, яка звернулася до ООН із листом про порушення прав людини в Україні. На початку 1970-х рр. Л. Плюща заарештували й відправили на примусове лікування.

Наприкінці 1960-х рр. в Україні розгорнули кампанію цькування І. Дзюби за український «буржуазний націоналізм». Від нього вимагали визнати ці погляди помилковими. У 1972 р. після кількох років цькувань І. Дзюбу виключили зі Спілки письменників України.

Цікаві факти

Твори українського «самвидаву», дисидентська й правозахисна література та творчість українських письменників, заборонених в УРСР, стали доступними в багатьох демократичних країнах Заходу завдяки видавництву «Смолоскип», заснованому українськими емігрантами в 1967 р. у місті Балтимор (США). У 1968—1990 рр. воно видавало збірки поезій Ліни Костенко, О. Теліги, М. Руденка, О. Бердника, прозові твори Олеся Гончара, Б. Антоненка-Давидовича, М. Осадчого, М. Хвильового, дослідження й документи В. Мороза, В. Стуса, Є. Сверстюка, «самвидавський»

журнал «Український вісник», документи Української Гельсінської групи, брошури українською та англійською мовами про українських політв'язнів. Після 1991 р. видавництво «Смолоскип» перенесло свою діяльність до України. У ньому вийшли серії книг «Розстріляне відродження», «Лауреати “Смолоскипа”» та «Вони повертаються». Із 1993 р. щороку проводили «Літературний конкурс видавництва “Смолоскип”» для молодих авторів. У 2010 р. вийшов друком енциклопедичний довідник «Рух опору в Україні: 1960—1990».

У січні 1970 р. у Львові почали видавати «сам-видавський» журнал «Український вісник». Його засновником і першим редактором став В. Чорновіл (у 1969 р. звільнений за амністією). До березня 1972 р. вийшли шість номерів журналу. У підготовці журналу брали участь В. Мороз, В. Стус, Н. Світлична, Я. Кендзьор, М. Косів, Ю. Шухевич та інші. Його примірники передавали на Захід, де їх друкували видавництва української діаспори в США, Німеччині, Великій Британії, Канаді тощо. В УРСР «Український вісник» поширювали нелегально «самвидавом».

У 1975 р. дисидент Степан Хмара розпочав видання власного варіанта «Українського вісника», який критикував колоніальну політику СРСР.

У серпні 1987 р. в умовах «перебудови» в СРСР видання «Українського вісника» як першого в Україні опозиційного до тоталітарного режиму легального літературно-художнього та суспільно-політичного журналу відновили.

У липні 1971 р. відповідно до вказівок із союзного центру в УРСР вийшла постанова «Про заходи щодо протидії нелегальному поширенню антирадянських та інших політично шкідливих творів». Нею органи державної безпеки зобов'язали виявляти тих, хто виготовляв і розповсюджував «самвидав», перекривати канали його вивезення за кордон і надходження звітти антирадянської літератури. Першими в 1972 р. заарештували під час операції КДБ УРСР «Блок» В. Стуса, Л. Плюща, В. Чорновола, Є. Сверстюка, С. Параджанова, І. Світличного, С. Глузмана, В. Марченка та інших.

Набули поширення «чорні списки» українських письменників і перекладачів, праці яких не підлягали

❗ Зверніть увагу

5 листопада 1968 р. у Києві політв'язень Василь Макух здійснив акт самоспалення, протестуючи проти колонізації і російщення України та проти радянського вторгнення в Чехословаччину. Це був перший у новітній історії Європи акт самопожертви проти національного гноблення. Такий шлях мученицького протесту згодом обрали Ян Палах у Чехословаччині, Ілля Ріпс у Латвії, Ромас Каланта в Литві, кримський татарин Муса Мамут. 21 січня 1978 р., у 60-ту річницю проголошення УНР, український дисидент Олекса Гірник спалив себе на Чернечій горі в Каневі на могилі Тараса Шевченка в ім'я захисту української мови.

Історичні персоналії

Василь Макух народився на Львівщині. За часів Другої світової війни він вступив до лав УПА, у військовій розвідці якої діяв під псевдонімом Микола. У 1946 р. В. Макух потрапив до НКВС і був засуджений на десять років каторжних робіт у Сибіру. У 1955 р. його звільнили з ув'язнення та вислали на спецпоселення. Там він познайомився з Лідією Запарою, що була засуджена за «співробітництво з німецькими окупантами» (перебувала на примусових роботах у Німеччині). Вони одружилися та переїхали до Дніпропетровська. Повертатися на захід України В. Макуху було заборонено.

Обкладинка журналу «Український вісник». За свідченням органів державної безпеки, «журнал друкували на друкарських машинках, а потім шляхом розмноження перших примірників поширювали серед різних осіб»

► Чому журнал поширювали саме у такий спосіб?

Фотографії зі слідчої справи КДБ:

- 1) Іван Дзюба; 2) Василь Стус;
3) В'ячеслав Чорновіл. 1970-ті рр.

✓ Цікаві факти

У 1972 р. органи радянської держбезпеки здійснили операцію «Блок». Під час неї в Києві та Львові було заарештовано щонайменше 20 осіб, звинувачених в українському «буржуазному націоналізмі». Приводом до арештів було затримання кур'єра українських емігрантських організацій Ярослава Добоша та його зустрічі з окремими дисидентами. Це започаткувало хвилю жорстоких репресій, унаслідок яких до кінця 1972 р. заарештували 100 осіб, а до 1974 р. — 193 особи.

публікації. Розпочалися кампанії «чисток» від інакодумців у видавництвах, творчих спілках, інститутах Академії наук УРСР, закладах вищої освіти тощо. Переглядали репертуари театрів, експозиції музеїв. За деякими даними, у 1960—1972 рр. загальна кількість учасників дисидентського й правозахисного рухів в Україні становила близько 1 тис. осіб. Репресії 1970-х рр. завдали удару українському опозиційному руху, але не змогли його зупинити.

- **Працюємо разом.** За допомогою методу «Акваріум» обговоріть, як відбувалася активізація національного та правозахисного рухів в Україні.

3. Утворення Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінських угод

- Яку роль у розгортанні правозахисного руху в УРСР відіграла Українська громадська група сприяння виконанню Гельсінських угод?

У 1975 р. СРСР підписав Гельсінський Заключний акт Наради з безпеки та співробітництва в Європі та зобов'язався не переслідувати громадян за політичні переконання. Спираючись на цю норму, правозахисники в СРСР почали легально відстоювати право на інакодумство.

У травні 1976 р. в Москві було утворено Групу сприяння виконанню Гельсінських угод у СРСР, а 9 листопада 1976 р. в Україні виникла Українська громадська група сприяння виконанню Гельсінських угод, або Українська Гельсінська група (УГГ). Її очолив письменник М. Руденко, а членами-засновниками були О. Бердник, О. Тихий, Л. Лук'яненко, І. Кандиба, М. Маринович, О. Мешко, М. Матусевич,

А-Я Словник

Українська громадська група сприяння виконанню Гельсінських угод, або Українська Гельсінська група (УГГ) — об'єднання діячів українського правозахисного руху, створене в Україні 9 листопада 1976 р.

! Зверніть увагу

Станом на 1980 р. із 90 ув'язнених учасників українського опозиційного руху 78 осіб покарали за «віру». Серед них було двоє православних, 14 греко-католиків і 62 представники протестантизму.

Історичні персоналії

Яскравою постаттю українського релігійного дисидентства став Василь Романюк (майбутній предстоятель Української православної церкви Київського патріархату **Володимир**). У 1944 р. його було засуджено за належність до ОУН. Після звільнення він вирішив присвятити життя православної церкві й здобув відповідну освіту. У 1972 р. В. Романюка заарештували за «антирадянську агітацію і пропаганду» і засудили на сім років таборів суворого

режиму і три роки заслання. Перебуваючи в засланні, він заявив про свою належність до Української автокефальної православної церкви (УАПЦ). Із 1979 р. В. Романюк був членом Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінських угод. Через деякий час В. Романюк виїхав до Канади. У 1990 р. він повернувся до України й долучився до боротьби за створення незалежної Української православної церкви.

П. Григоренко, Н. Строката. Головною метою УГГ вважала ознайомлення країн — учасників Гельсінських угод і світової громадськості з фактами порушень на теренах України Загальної декларації прав людини. Крім цього, у документах завданнями групи проголошували:

- стежити за виконанням владою гуманітарних статей Гельсінських угод;
- сприяти ознайомленню громадян УРСР з міжнародними стандартами з прав людини;
- домагатися, щоб на міжнародних конференціях з обговорення Гельсінських угод була присутня українська делегація;
- вимагати акредитування в Україні представників незалежних закордонних пресажентств.

Декларацію та Меморандум УГГ склав М. Руденко. Усі члени групи підписали декларацію власними іменами та вказали свої адреси, підкреслюючи намір діяти суто легальними методами. Однак проти них швидко розпочали репресії. У 1977—1978 рр. затримали М. Руденка, О. Тихого, М. Мариновича, М. Матусевича, Л. Лук'яненка. Зокрема, Л. Лук'яненка як «особливо небезпечного рецидивіста» засудили до десяти років таборів і п'яти років заслання. У наступні роки було репресовано й інших членів групи.

Наприкінці 1970 — на початку 1980-х рр. відбулися чергові арешти й судові процеси, організовані режимом над українськими правозахисниками. За ґратами опинилося близько 60 осіб. Не витримавши нелюдських умов утримання, у 1980-х рр. у таборах померли В. Стус, В. Марченко, Ю. Литвин, О. Тихий.

Завдяки українському дисидентству суспільство переконалося в необхідності створення незалежної Української держави, де будуть забезпечені демократія, права і свободи людини.

Зверніть увагу

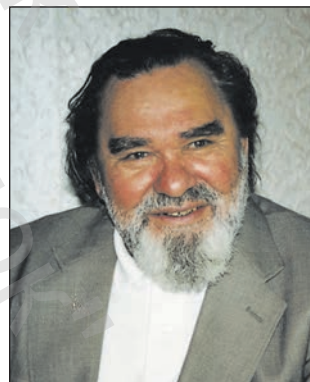
У 2016 р. в Україні відзначали 40-річчя заснування УГГ, вказавши, що «це була перша легальна правозахисна організація в Українській РСР, яка відіграла одну з ключових ролей у національно-визвольній боротьбі українського народу, розпочала ненасильницький, легальний і правовий шлях у здобутті Україною незалежності, становленні демократії, поваги до прав людини».

Навчальний фільм

rnk.com.ua/109554

Перегляньте відеоролик «Каральна психіатрія» і виконайте завдання до нього.

Микола Руденко.
1980-ті рр.

4. Релігійне дисидентство

► Що характеризувало розгортання релігійного дисидентства в Україні в цей період?

Йосип Тереля.
1960-ті рр.

Конституція УРСР гарантувала населенню свободу совісті. Проте в реальному житті режим цього не забезпечував. Діяльність Української автокефальної православної церкви (УАПЦ), Української греко-католицької церкви (УГКЦ) та деяких інших релігійних об'єднань була заборонена. Після підписання Гельсінських угод СРСР почали звинувачувати в систематичному порушенні прав людини в релігійній сфері.

Визначальними у відносинах церкви й держави стали релігійне дисидентство та репресії режиму проти його представників. Уряд застосовував агресивну атеїстичну пропаганду, забороняв релігійні публікації, закривав культові споруди, перешкоджав релігійній освіті дітей тощо.

Особливо активно боролися за свої права греко-католики. Ліквідована УГКЦ діяла в західних областях підпільно. Її називали «церквою в катакомбах». Близько 300—350 греко-католицьких священників на чолі з декількома єпископами таємно проводили служби для вірян. Працювали також підпільні друкарні та монастирі. Діяльністю УГКЦ з-за кордону керував Йосип Сліпий, який із 1963 р. перебував у Ватикані.

У 1982 р. правозахисник і політв'язень Йосип Тереля створив «Ініціативну групу захисту прав віруючих і церкви». До неї увійшли Г. Будзинський, А. Гнідін, С. Петраш-Січко та інші. Учасники групи направили звернення до союзного центру, де обґрунтували неканонічність рішень Львівського собору 1946 р. про ліквідацію УГКЦ. У відповідь на це Й. Терелю було заарештовано. Проте організований ним рух за відновлення УГКЦ не припинився.

Православна церква, яка мала офіційну назву Російська православна церква (РПЦ), також зазнавала обмежень, але влада дозволила їй продовжити діяльність. Чимало її священників стали агентами КДБ. На сході України поширювалася діяльність баптистських та інших протестантських напрямів.

5. Кримськотатарський національно-визвольний правозахисний рух

► Визначте прояви кримськотатарського національно-визвольного руху цього періоду.

Кримськотатарський національно-визвольний рух виник у період лібералізації тоталітарного режиму під час десталінізації у місцях депортації кримських татар (Узбецька, Казахська, Таджикиська РСР, Марійська АРСР тощо).

У боротьбі кримських татар за повернення на батьківщину в різні роки активну участь брали Амет-Хан Султан, Абраїм Решидов, Сейтнафе Сейтвелієв, Узеїр Абдураманов, Мустафа Джемілев, Юрій Османов, Айше Сейтмуратова, Сейдамет Меметов, Рефат Чубаров та інші.

Айше Сейтмуратова.
1980-ті рр.

Намагаючись протидіяти антитатарській пропаганді в СРСР, учасники руху проводили роз'яснювальну роботу серед населення, зверталися з петиціями до політичного керівництва. У відповідь влада застосовувала репресії проти учасників руху та робила незначні поступки у сфері культури.

На початку 1960-х рр. виник «Союз кримськотатарської молоді за повернення на Батьківщину». Влада заарештувала його лідерів Сеїт-Амзу Умерова та Марата Омерова, але це не зупинило руху. Головною метою учасників кримськотатарських ініціативних груп стала агітація за повернення до Криму й відновлення Кримської Автономної РСР як національної республіки. Учасники руху проводили демонстрації та направляли делегації до Москви. У 1966 р. учасникам чергового з'їзду Комуністичної партії було вручено лист-звернення, який підписали понад 120 тис. представників кримськотатарського народу. Наступного року в Таджикистані в місті Ленінабад (зараз Худжанд) відбулися перші нелегальні збори представників кримськотатарських «ініціативних груп».

У 1967 р. влада повернула кримським татарам громадянські права й заявила про можливість прийняти певну кількість переселенців до Криму. Це спричинило протести серед кримських татар, які проживали в Узбекистані. Влада відповіла миттєво. Зібрання кримських татар було розігнано, частину активістів заарештовано. Відбулася низка судових процесів над лідерами кримськотатарського руху (зокрема, Ташкентський процес над Мустафою Джемілевім та Іллею Габаєм).

На початку 1970-х рр. багато кримських татар самочинно поверталися до Криму. Режим перешкоджав цьому репресіями. Із 1973 р. тих, хто повернувся на півострів, примусово повертали. У 1978 р. на знак протесту проти повторного виселення кримський татарин Муса Мамут здійснив акт самоспалення. Однак це не зупинило репресії. Узимку 1978—1979 рр. Кримом прокотилася хвиля обшуків, виселень, знесення будинків і фізичного насильства над кримськими татарами. Загалом було виселено 150 сімей.

15 березня 1979 р. понад 200 представників кримськотатарського народу в Москві в приймальній Верховної Ради СРСР оголосили дводенне голодування на знак протесту проти насильства й терору над кримськими татарами. Акцію придушили силовими заходами.

Посилення кримськотатарського національного руху в 1970—1980-х рр. було пов'язане з масовими міжнародними кампаніями на підтримку одного з його лідерів М. Джемілева. Вимоги звільнити

Мустафа Джемілев.
Травень 1975 р.

Навчальний фільм

rnk.com.ua/109555

Перегляньте відеоролик «Реальна історія депортації кримських татар» і виконайте завдання до нього.

СФОРМУЛЮЙТЕ СУДЖЕННЯ ПРО:

- дисидентський рух в Україні в період системної кризи комуністичного тоталітаризму в СРСР.

Працюємо з хронологією

- 1965, 1972 рр. • Хвилі арештів дисидентів.
- 1970 р. • Початок видання «самвидавського» правозахисного журналу «Український вісник».
- Листопад 1976 р. • Створення Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінських угод.

його з місця ув'язнення набували форми міжнародних акцій солідарності з кримськотатарським народом.

- **Працюємо разом.** За допомогою методу «Ментальна карта» визначте складові процеси розгортання релігійного дисидентства в УРСР і прояви кримськотатарського національно-визвольного руху.

Запитання і завдання

Знаємо і розуміємо

1. Яку назву мав «самвидавський» журнал, який у 1970 р. заснував В. Чорновіл?
А «Українські новини»
Б «Український оглядач»
В «Український вісник»
Г «Українські вісті»
2. Коли й чому виникла Українська громадська група сприяння виконанню Гельсінських угод?
3. Додайте відсутні літери та отримайте прізвище діяча кримськотатарського національно-визвольного руху. Що вам відомо про нього?

Д							В
---	--	--	--	--	--	--	---

Застосовуємо і аналізуємо

4. Покажіть на карті атласу географічні об'єкти, пов'язані з розгортанням дисидентського руху в Україні.
5. **Завдання з хронології.** 1) Коли відзначатимуть 50-річний ювілей створення УГГ? 2) Складіть перелік подій всесвітньої історії, які відбувалися в країнах демократичного Заходу в період видання журналу «Український вісник».
6. Яку роль відіграло розвінчування дисидентами сутності комуністичного режиму в наближенні його краху? Поясніть свою думку.
7. Обґрунтуйте або спростуйте твердження, що посилення дисидентського руху засвідчувало загострення системної кризи в СРСР.

8. **Працюємо в парах.** Закінчіть складати таблицю «Україна в період системної кризи СРСР (середина 1960 — початок 1980-х рр.)» та зробіть висновок про результати розвитку УРСР у цей період.

Узагальнюємо і оцінюємо

9. **Працюємо в малих групах.** За допомогою методу «Групове обговорення» проведіть дискусію за темою «Причини активізації дисидентського руху в другій половині 1960 — на початку 1970-х рр. і репресії влади щодо його учасників».
10. **Працюємо разом.** За наведеними фактами визначте особливості боротьби радянської тоталітарної влади з інакодумцями. 1) Після участі у виступі в кінотеатрі «Україна» В. Стуса виключили з аспірантури Інституту літератури Академії наук УРСР за «систематичне порушення норм поведінки аспірантів і працівників наукового закладу». 2) Київського письменника В. Некрасова за підпис під колективним листом на захист В. Чорновола й виступ у день 25-річчя розстрілу євреїв у Бабиному Яру виключили з КППС, записавши в рішенні: «...за те, що дозволив собі мати власну думку, яка не збігалася з лінією партії». 3) Колишній голова КДБ УРСР М. Голушко писав: «Було передбачено відповідальність за антирадянську агітацію та пропаганду, застосування яких асоціюється з переслідуванням за інакодумство. Диспозиції цих законів були нечіткими, що давало змогу віднести до “антирадянських” найрізноманітніші дії та судження».
11. За додатковими джерелами складіть характеристику громадсько-політичної діяльності одного з діячів (на вибір): В. Макух, В. Стус, В. Чорновіл, І. Дзюба, М. Руденко, М. Джемилев, П. Григоренко.
12. Чи був можливий, на вашу думку, діалог між владою та дисидентами? Поясніть свою думку.

1. Освіта

- Які зміни в розвитку освіти відбулися в УРСР у 1960—1980-ті рр.?

У цей період радянська влада відмовилася від запланованої 11-річної середньої освіти. У 1966—1967 рр. школи почали переводити на 10-річний термін навчання. До навчальних планів увійшли нові насичені комуністичною ідеологією предмети — «Основи Радянської держави і права» у 8 класі та «Суспільствознавство» в 10 класі. Із 1972 р. в середніх школах також запровадили обов'язкову початкову військову підготовку. Після 8 класу (неповна середня освіта) молодь продовжувала навчання або в старшій школі, або у середніх спеціальних навчальних закладах — професійно-технічних училищах і технікумах.

Перехід до обов'язкової середньої освіти в селах був складним. Зазвичай там створювали одну повну середню школу на декілька сіл, й учні та учениці змушені були долати десяток кілометрів, щоб до неї дістатися. Тому для навчання учнів сільської місцевості запровадили школи-інтернати.

Для опанування робітничих і сільськогосподарських професій створювали міжшкільні навчально-виробничі комбінати, де старшокласники навчалися один день на тиждень.

У 1984 р. за новою шкільною реформою знову встановили 11-річний термін навчання.

Розвиток військово-промислового комплексу СРСР потребував висококваліфікованих робітників та фахівців із вищою освітою. У 1959—1980 рр. кількість закладів професійно-технічної освіти в Україні збільшилася в 1,3 разу. Значно зросла також мережа закладів вищої освіти. Загальнотехнічні факультети та філіали закладів вищої освіти відкривали при великих підприємствах військово-промислового комплексу. Загалом протягом 1960—1980 рр. в Україні підготували 3,8 млн фахівців із середньою спеціальною та 2,5 млн — із вищою освітою. Однак частка студентства в УРСР у цей період була значно меншою, ніж у РРФСР. При цьому якість підготовки фахівців в СРСР поступалася демократичним країнам Заходу.

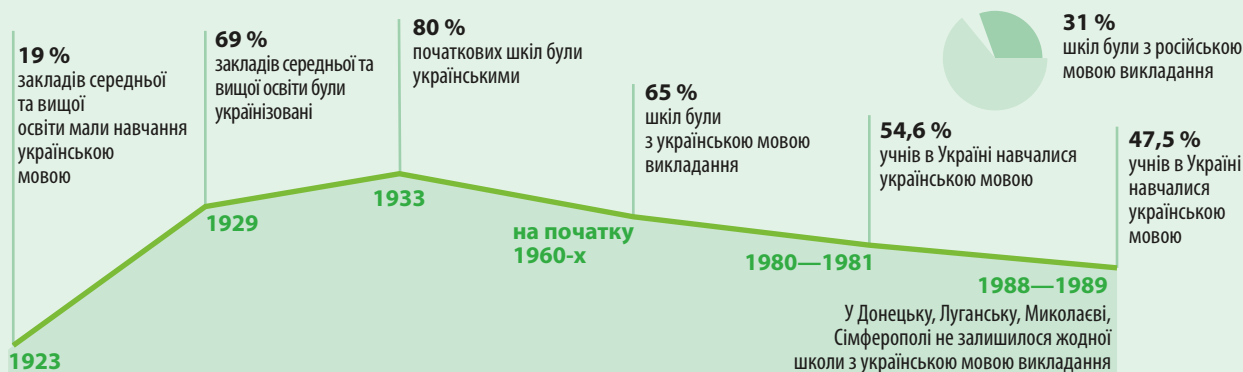
НАВЧАЛЬНА МЕТА: визначити характер і прояви змін, що відбувалися в культурному розвитку України в період системної кризи радянського режиму.

ПРИГАДАЙТЕ: 1. Які зміни відбулися в розвитку освіти України в 1953—1964 рр.? 2. Укажіть здобутки тогочасної науки. 3. Назвіть основні досягнення української літератури й мистецтва за лібералізації режиму в період «відлиги». 4. Якими були здобутки культури української діаспори в 1953—1964 рр.? 5. Що вам відомо за іншими навчальними дисциплінами про здобутки культури України в період системної кризи СРСР?

Навчання за спеціальністю «секретар-друкарка» у навчально-виробничому комбінаті. Бердичів (Житомирська область). 1970-ті рр.

- Як ілюстрація відображає процес навчання в навчально-виробничому комбінаті?

Школи з українською мовою викладання в 1930—1980-х рр.

► Що зумовило таку динаміку?

2. Розгортання російщення

► Що призводило до російщення населення УРСР?

У період системної кризи тоталітарного режиму в Україні в усіх сферах культурного життя поширювалося російщення. У 1978 р. з'явилася постанова «Про подальше вдосконалення вивчення російської мови в союзних республіках». Наприкінці 1970-х рр. кількість україномовних шкіл в УРСР значно зменшилася. У більшості обласних центрів їхня частка не перевищувала 28 % від загальної кількості.

У травні 1979 р. республіки СРСР зобов'язали «запровадити вивчення російської мови в національних дошкільних закладах для дітей із п'яти років життя». Для реалізації завдання, крім примусових заходів, викладачам російської мови та літератури встановили надбавку до заробітної плати. Розширили випуск навчальної літератури російською мовою. Як наслідок на середину 1980-х рр. у Києві лише п'ята частина дітей навчалася українською мовою. У Донецькій і Кримській областях українські школи взагалі зникли.

3. Наука

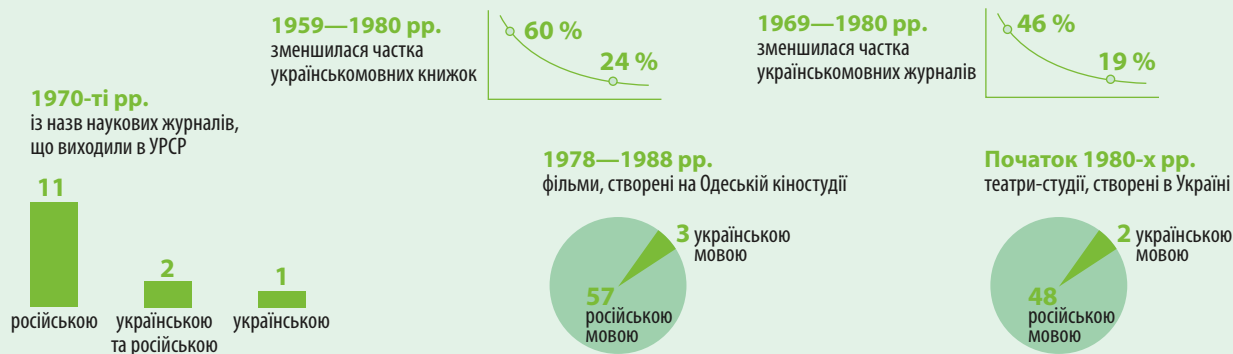
► Як розвивалася українська наука цього періоду?

Основну роль у розвитку української науки відігравала Академія наук УРСР. Кількість науковців у її установах зросла з 3,6 тис. у 1960 р. до 15,3 тис. у 1985 р. Загалом у наукових установах республіки на початку 1980-х рр. працювало понад 200 тис. осіб.

Провідною в СРСР установою зі створення автоматизованих систем, проектування електронно-обчислювальних машин став Інститут кібернетики

Сторінка газети «Радянська Україна». 1976 р. Лише чверть газет у тогочасній Україні були українськомовними

Преса, кіно і театр українською мовою в 1950—1980-х рр.

в Києві. Упродовж 20 років його очолював академік В. Глушков, а потім академік В. Михалевич. У 1973 р. за редакцією академіка В. Глушкова видали українською мовою «Енциклопедію кібернетики». Ці дослідження тоталітарна влада вважала корисними в протистоянні з демократичним Заходом.

Теоретичні розробки українських математиків союзний центр використовував у воєнних програмах проти Заходу. Дослідження також вели у фізиці, астрономії та радіоастрономії. У 1966 р. в розпорядженні українських учених-фізиків був найбільший у Європі прискорювач електронів. У цей час також було створено унікальну плавильну установку «Ураган» для вивчення плазми й керованого термоядерного синтезу. Інститут електрозварювання, очолюваний Б. Патonom, став єдиним у СРСР всесвітньо відомим науковим центром із розробки технологій зварювання металів на землі, під водою та в космосі. Так, у жовтні 1969 р. за розробленою українськими вченими технологією на радянській космічній станції «Салют-6» відбулося неможливе в земних умовах зварювання алюмінію, титану і неіржавної сталі. Крім того, українські вчені були першими дослідниками механізму передавання генетичної інформації.

► Проаналізуйте схеми на с. 118 і 119 та поясніть, чому влада наполегливо скорочувала сферу використання української мови.

Зверніть увагу

На розвиток суспільних наук негативно впливав суворий контроль компартійних органів. Так, за не відповідне до компартійних засад висвітлення історії українського козацтва звільнили з роботи О. Апанович та Я. Дзиру. Археологів М. Брайчевського та І. Шовкопляса звинувачували в недозволеному в цей час згадуванні в працях прізвищ М. Грушевського, В. Кубійовича, С. Єфремова та інших заборонених владою українських учених.

Історичні персоналії

Ніна Вірченко — репресована українська науковиця й математикиня. У 1948—1954 рр. вона відбувала термін ув'язнення у таборах ГУЛАГу за участь в «українсько-націоналістичній банді». Після повернення в Україну Н. Вірченко продовжила навчання в Київському державному університеті імені Т. Г. Шевченка і в 1967 р. стала його доцентом, а потім професором. У 1991 р. вона була реабілітована владою України.

► За додатковими джерелами складіть характеристику діяльності Н. Вірченко.

Ніна Вірченко. 2000-ні рр.

✓ Цікаві факти

За спогадами сучасників, О. Антонов прихильно ставився до українського національного визвольного руху. Він надавав допомогу родині політв'язня В. Стуса, звертався до органів влади з листами на захист поетеси Ліни Костенко. У 1965 р. він разом із 77 представниками інтелігенції підписав відкритого листа з протестом проти політичних репресій щодо української інтелігенції та обмежень використання української літератури.

Ан-24 — літак, створений О. Антоновим. У 1962—1979 рр. було випущено 1367 таких літаків, а в Китаї їх виробляють дотепер. Також Ан-24 став основою для розробки цілого модельного ряду літаків: Ан-26, Ан-30, Ан-32, які активно використовують на всіх континентах

Завдяки розробкам українських учених-геологів розширилися можливості освоєння корисних копалин. Уперше у світовій практиці українські вчені винайшли нові марки високотривкого чавуну, безнікелевої антикорозійної сталі та інших металів із новими якісними характеристиками. Ці та інші винаходи використовували передусім для створення озброєнь.

Науковці з 25 науково-дослідних інститутів аграрного профілю УРСР спільними зусиллями досліджували проблеми розвитку сільського господарства. Так, Миронівський інститут селекції і насінництва пшениці під керівництвом академіка В. Ремесла вивів нові сорти цієї культури.

Плідною була наукова й практична діяльність кардіохірурга М. Амосова. В очолюваній ним клініці серцевої хірургії в Києві за його особистої участі щороку проводили тисячі успішних операцій на серці.

У Києві в цей час жив і працював відомий на весь світ авіа-конструктор О. Антонов.

М. Амосов разом з іншими лікарями робить обхід у реанімації Інституту серцево-судинної хірургії. Фотографія Національного музею історії України. 1987 р.

Загалом упродовж 1970—1985 рр. здебільшого в інтересах СРСР у виробництво запровадили понад 13 тис. розробок учених Академії наук УРСР.

Складним був розвиток суспільних наук. Підготовка й видання колективами науковців багатотомних праць «Історія Української РСР», «Археологія Української РСР», «Історія українського мистецтва», «Історія української літератури», «Українська радянська енциклопедія», «Радянська енциклопедія історії України», «Словник української мови», «Українсько-російський словник» проходили під суворим контролем влади. Помітним явищем культурного життя стало видання 26-томної історичної праці «Історія міст і сіл УРСР». Однак у всіх цих працях вимушено наводили комуністичні ідеологеми, замовчували імена діячів, події та явища української історії.

4. Література. Розвиток опозиційних течій

- Якими були здобутки і втрати української літератури в цей період?

Українська література в період системної кризи режиму розвивалася досить динамічно, але під пильним контролем компартійних ідеологів. Це стало головною перешкодою для її повноцінного розвитку. Проте навіть у несприятливих умовах комуністичного тоталітаризму література України збагачувалася новими високохудожніми творами. У 1960—1980-х рр. вийшли нові твори Олеса Гончара («Циклон», «Берег любові», «Тронка», «Твоя зоря», «Чорний яр»), Михайла Стельмаха («Дума про тебе», «Правда і кривда», «Чотири броди»), Івана Білика («Меч Арея»), Григора Тютюнника («Батьківські пороги», «Крайнебо», «Деревій», «Коріння», «Зав'язь»), Василя Земляка («Зелені млини», «Лебедина зграя»). Широкої популярності набули романи й повісті з української історії Романа Федоріва, Юрія Мушкетика, Павла Загребельного, Раїси Іванченко, Романа Іваничука. До скарбниці української поезії увійшли збірки нових творів Дмитра Павличка («Таємниця твого обличчя»), Івана Драча («Корінь і крона»), Миколи Вінграновського («На срібному березі»), Петра Скунця («Розп'яття»), Ліни Костенко («Над берегами вічної ріки», «Нескореність»). Авторам цих творів доводилося долати цензурні перешкоди.

Багато представників української літератури зазнавали утисків і переслідувань. Василь Симоненко

Письменник Олес Гончар із дружиною та сином. 1964 р.

! Зверніть увагу

На початку **1968 р.** вийшов друком роман Олеса Гончара «Собор», де автор виступив на захист духовності, традицій і звичаїв українського народу. Перший секретар Дніпропетровського обкому партії О. Ватченко впізнав себе в романі та ініціював кампанію цькування письменника. У Дніпропетровській області представників української інтелігенції, що позитивно відгукнулися про роман, виключили з партії та звільнили з роботи. У 1971 р. Олеса Гончара усунули від керівництва Спілкою письменників України, а роман «Собор» до другої половини 1980-х рр. був заборонений.

Микола Вінграновський відомий не лише письменницькою, але й режисерською та акторською діяльністю. Він працював на Кіностудії імені О. Довженка в Києві. 1960-ті рр.

Поштова марка України «Гороховий звір», присвячена М. Примаченко. 1999 р.

Поштова марка України «Синій бик», присвячена М. Примаченко. 2020 р.

- За додатковими джерелами підготуйте опис одного з творів художниці М. Примаченко. Поясніть, чому ви обрали саме його.

! Зверніть увагу

Широкого визнання набула творчість відомої української народної художниці, представниці наївного мистецтва Марії Примаченко. Її твори втілювали образи слов'янської міфології, зображення фантастичних чудовиськ і птахів. За рішенням ЮНЕСКО 2019 р. було визнано роком М. Примаченко.

так і не зміг видати свою збірку поезій «Лебеді материнства». Вона вийшла друком лише в 1981 р. (через 18 років після смерті автора). У 1970 р. прихильники комуністичного режиму в Київській письменницькій організації піддали нищівній критиці твір Романа Андрияшика «Полтава», роман Івана Чендея «Березневий сніг», роман Володимира Дрозда «Катастрофа». Твори не допустили до друку, а авторів, по суті, позбавили засобів до існування.

Наприкінці 1960-х рр. збірки письменника, керівника УГГ Миколи Руденка «Всесвіт у тобі», «Сто світил», «Оновлення» заборонили одразу після виходу друком, як і попередні твори автора.

Постійних переслідувань за безкомпромісну боротьбу з тоталітарним режимом зазнавав поет Василь Стус. Збірку поезій «Зимові дерева» він зміг видати лише за кордоном. У 1990 р. за збірку «Дорога болю» В. Стуса посмертно нагородили Державною премією УРСР у галузі літератури.

5. Мистецтво

- Охарактеризуйте розвиток тогочасного українського мистецтва.

Найбільш масовим видом тогочасного мистецтва залишалося кіно. В Україні в цей час діяло понад 30 тис. кінотеатрів і пересувних кіноустановок. Проте компартійна влада суттєво заважала розвитку українського кінематографу. Лише близько половини фільмів, які створили на українських кіностудіях у 1976—1986 рр., було знято або продубльовано українською мовою. Закордонні або зняті в інших республіках СРСР фільми українською мовою не дублювали. У кінотеатрах УРСР панувала російська мова.

Більшість українських кінофільмів у цей час створили на Кіностудії імені О. Довженка в Києві. Саме тут працювали відомі режисери Л. Биков, Ю. Ілленко, В. Івченко, М. Мащенко, К. Муратова, Л. Осика та інші.

Визначним явищем в історії кінематографу цього періоду стала поява українського поетичного кіно. Цей напрям започаткували фільми С. Параджанова («Тіні забутих предків»), Ю. Ілленка («Криниця для спраглих», «Білий птах з чорною ознакою»), Л. Осика («Камінний хрест»). Однак більшість фільмів в умовах переслідування владою за невідповідність комуністичній ідеології не потрапили на загаль.

Кадр із фільму «Тіні забутих предків». Режисер С. Параджанов. Головних героїв зіграли Іван Миколайчук і Лариса Кадочникова

Кадр із фільму «Білий птах з чорною ознакою». Режисер Ю. Ілленко. Сценарій І. Миколайчука, Ю. Ілленка

У 1985 р. в Україні діяло 90 театрів, щорічно їх відвідувало близько 20 тис. осіб. Репертуар театрів перебував під жорстким компартійно-радянським контролем. Тому більшість репертуару становила радянська драматургія, а театр був засобом комуністичної пропаганди. Майже всі вистави йшли російською мовою. Так, у Києві серед семи театрів статус українського мав лише драматичний театр імені І. Франка.

Відомими акторами тогочасної театральної сцени були В. Дальський, В. Добровольський, О. Кусенко, А. Роговцева, Н. Ужвій. Серед майстрів оперного мистецтва відзначалися Д. Гнатюк, М. Кондратюк, Є. Мірошніченко, Д. Петриненко, А. Солов'яненко, М. Стеф'юк, Г. Ципола.

Зуміли зберегти й розвинути творчий потенціал відомі в Україні та за її межами професійні музичні колективи: Заслужена академічна хорова капела «ДУМКА», Заслужений ансамбль танцю імені П. Вірського, Заслужений державний хор імені Г. Верьовки, творче об'єднання «Трембіта», Київський камерний хор. Понад 200 митців об'єднувала в цей період Спілка композиторів України. Тогочасну українську музику збагатили симфоніями і кантатами А. Філіпенко, А. Штогаренко, операми — В. Губаренко, Г. Майборода, піснями і хоровою музикою — О. Білаш, Д. Лятошинський, С. Сабадаш, І. Шамо та інші. Однак їхня творчість також перебувала під наглядом компартійних ідеологів. Так, у 1971 р. керівника етнографічного хорового ансамблю «Гомін» Л. Яценка за виконання українських колядок і купальських пісень

Історичні персоналії

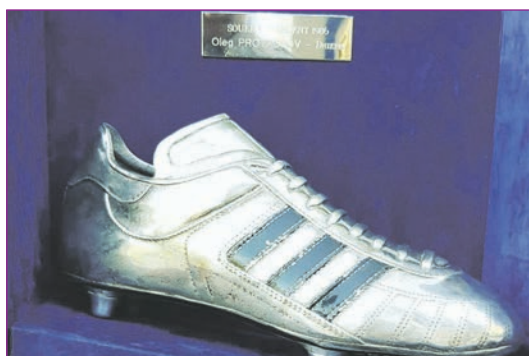
Серж Лифар — видатний танцівник ХХ ст. українського походження. У 1922 р. у віці 17 років він разом із сім'єю емігрував до Парижа, де прожив усе життя. Проте, за його словами, «навіть чудовий, блискучий Париж не зміг примусити мене, киянина, забути про мій широкий, величавий Дніпро». Одного разу він прийшов до театру «Гранд-Опера» у вишиванці й поділився мрією повернутися до України. Під час вручення С. Лифарю ордена Почесного легіону на запитання президента Франції Ш. де Голля, чи не збирається він нарешті отримати французьке громадянство, танцівник відповів, що він українець і батьківщина його Україна. До кінця життя С. Лифар залишався особою без громадянства.

Гопак у виконанні ансамблю танцю імені П. Вірського. Київ. 1981 р.

Обкладинка музичного альбому «Червона Рута. 40 років по тому» (пісні В. Івасюка у виконанні Н. Самсоної, В. Пителя, Н. Савка). 2008 р.

«Срібний бутс», яким нагородили гравця футбольної команди «Дніпро» Олега Протасова в 1986 р. як другого бомбардира європейських чемпіонатів, що забив у сезоні 35 м'ячів

звинуватили у спробах відродження «буржуазного націоналізму». Ансамбль було розпущено, а Л. Яценка виключили зі Спілки композиторів України.

Одним з основоположників української поп-музики став В. Івасюк. Він написав 107 пісень та 53 інструментальні твори. Відомою на весь світ стала створена ним у 1970 р. пісня «Червона рута». У 2009 р. він посмертно отримав звання Героя України.

Більшість українських живописців у цей період працювали на замовлення влади. Вони створювали цикли картин «ленініани», портрети передовиків соціалістичного змагання, сцени праці в колгоспах та на промислових підприємствах тощо. Переважна частина цих творів мала незначну художню цінність і була цікавою лише як свідчення історичної епохи. Однак у цей час в українському живописі з'явилися нові високохудожні твори М. Дерегуса, А. Ерделі, А. Горської, О. Заливахи, Т. Яблонської, В. Чеканюка, Ф. Манайла та інших.

Найбільших обмежень у творчій діяльності зазнали скульптори-монументалісти, твори яких розглядали переважно як частину пропаганди. Так, у період системної кризи режиму в УРСР з'явилося близько 500 нових скульптур В. Леніна.

Одним із найцікавіших митців цієї доби в Україні став скульптор і живописець І. Гончар. Він створив пам'ятники Т. Шевченку в Яготині та народній художниці К. Білокур у її рідному селі Богданівка на Київщині. Українські монументалісти здобули визнання й за межами батьківщини. Пам'ятники Т. Шевченку були споруджені в Торонто (Канада), Римі (Італія) і Нью-Йорку (США), Лесі Українці — у Саскатуні (Канада).

Леонід Жаботинський — важкоатлет, дворазовий олімпійський чемпіон. 1960-ті рр.

Майбутній король Великої Британії Чарльз III танцює гопак з українським ансамблем «Говерла», Місто Дербі (Англія). 1981 р.

6. Досягнення українських спортсменів

► Якими були основні досягнення тогочасного українського спорту?

Чимало українських спортсменів і спортсменок здобули світове визнання, виступаючи у складі збірних команд СРСР із різних видів спорту. Успішно розвивався Олімпійський рух. У складі олімпійської збірної СРСР українські спортсмени становили щонайменше 25 % у кожній команді. Неодноразово чемпіонами Європи, володарями Кубків світу і призерами Олімпійських ігор ставали важкоатлет Леонід Жаботинський, веслувальник Сергій Чухрай, гімнастки Ірина Дерюгіна, Олександра Тимошенко, Оксана Скалдін та інші.

Київське «Динамо», яке 13 разів ставало чемпіоном СРСР та завоювало перший серед радянських команд Суперкубок Європи

❗ Зверніть увагу

Футбольний клуб «Динамо» (Київ) був 13-разовим чемпіоном СРСР. У 1975 і 1986 рр. він здобув Кубок володарів кубків європейських країн, а в 1975 р. — Суперкубок Європи. Гравців «Динамо» Олега Блохіна та Ігоря Беланова було визнано найкращими футболістами Європи й нагороджено «Золотим м'ячем». Своїм успіхом команда «Динамо» (Київ) завдячувала її багаторічному наставнику Валерію Лобановському.

Гладіолуси. Художник Я. Гніздовський. 1976 р.

- За додатковими джерелами ознайомтеся з іншими творами Я. Гніздовського. Висловіть думку, чому його творчість набула визнання.

Наталія Полонська-Василенко. 1960-ті рр.

Гандболістки «Спартак» (Київ), якими керував ушавлений тренер Ігор Турчин, 12 разів ставали чемпіонками СРСР та 13 разів — володарками Кубка європейських чемпіонів. Значними були успіхи тренера й на рівні збірної СРСР: при ньому вона двічі вигравала чемпіонат світу та здобула дві золоті медалі на Олімпійських іграх. За видатні досягнення в спорті І. Турчин і його команда занесені до Книги рекордів Гіннеса. Призерками на чемпіонатах Європи й світу не раз ставали гандболістки Зінаїда Турчина та Лариса Карлова.

7. Здобутки культури української діаспори

- Якими були культурні здобутки української діаспори в цей період?

Як і в попередні періоди, українська діаспора розвивала та збагачувала національну культуру.

Поет і перекладач Святослав Гординський (більшу частину життя прожив у США) створив декілька поетичних збірок і переклад «Слова о полку Ігоревім». Йому належать переклади українською мовою віршів Овідія, Горація, В. Гюго, Ш. Бодлера, Дж. Байрона, Й. Гете, Ф. Шіллера та інших. Також С. Гординський написав статтю-роздум про Т. Шевченка як художника та український іконопис.

Письменник Улас Самчук у цей час видав роман про життя українських емігрантів у Канаді «На твердій землі». Відомою представницею модернізму в українській літературі цієї доби стала художниця, поетеса й письменниця Емма Андрієвська зі США. Її «Роман про людське призначення» розповідав про життя українців в еміграції.

Світове визнання здобула творчість українсько-го живописця зі США Якова Гніздовського (портрет М. Скрипника, картина «Селянський хліб» тощо).

Історичні персоналії

Наталія Полонська-Василенко — українська науковиця, архівістка, археологиня та історикиня. У 1943 р., рятуючись від комуністичного режиму, вона виїхала з України до Німеччини, де працювала до кінця життя. У 1945—1972 рр. вона обіймала посаду декана філософського факультету Українського вільного університету в Празі та Мюнхені.

- За додатковими джерелами складіть характеристику наукової діяльності Н. Полонської-Василенко.

Історики Р. Конквест і Дж. Мейс порушили тему Голодомору в Україні й донесли до світової громадськості факт геноциду українського народу

Значний внесок у розвиток музичної культури зробив Антон Рудницький, який жив у США. Він створив опери «Анна Ярославна», «Княгиня Ольга».

Із 1968 р. при Гарвардському університеті в США працював Український науковий інститут. Вирішальна роль у розвитку цього наукового закладу належала його директору, вченому, історико-енциклопедисту Омеляну Пріцаку.

Важливим здобутком української діаспори цієї доби залишалася діяльність відродженого Наукового товариства імені Т. Шевченка. У цей час воно видавало десятитомну «Енциклопедію українознавства» (до 1989 р.). У 1979 р. виник один із наймолодших наукових центрів української діаспори в Західній Європі — філіал Римського Українського католицького університету у Великій Британії. Українська діаспора докладала значних зусиль до збереження пам'яті й поширення інформації про трагедію Голодомору 1932—1933 рр. в Україні.

Історики Роберт Конквест і Джеймс Мейс у 1986 р. видали в США працю «Жнива скорботи: радянська колективізація і терор голодом». Чимало уваги вивченню історії України приділяв директор Українського наукового інституту Гарвардського університету Роман Шпорлюк.

СФОРМУЛЮЙТЕ СУДЖЕННЯ ПРО:

- здобутки і втрати культури України в умовах системної кризи СРСР.

✓ Цікаві факти

Українознавчі проєкти на Заході (як-от діяльність Українського наукового інституту Гарвардського університету та Канадського інституту українських досліджень, видання «Енциклопедії українознавства») з'явилися завдяки фінансуванню канадського мецената українського походження Петра Ячика. Загальна сума його пожертвувань на українські інституції в країнах Заходу перевищила 16 млн дол.

! Зверніть увагу

12 листопада 1967 р. в Нью-Йорку відбувся Конгрес Свободи — перша масова маніфестація української єдності в церковній, громадській і політичній сферах життя. Участь у цих зборах взяли понад 1 тис. осіб із 17 країн світу. Було прийнято рішення про створення Світового конгресу вільних українців, який після проголошення незалежності України був перейменований на Світовий конгрес українців. На сьогодні він об'єднує українців у 57 країнах. У 2018 р. Конгрес набув статусу учасника міжнародної неурядової організації в Раді Європи.

📅 Працюємо з хронологією

- 1968 р.** • Видання роману Олеся Гончара «Собор».
- Український футбольний клуб «Динамо» (Київ)
- 1975 р.** • здобув Кубок володарів кубків європейських країн і Суперкубок Європи.

Запитання і завдання

Знаємо і розуміємо

- За рішенням ЮНЕСКО 2019 р. був оголошений роком української народної художниці
А М. Примаченко Б А. Горської
В К. Білокур Г Т. Яблонської
- Коли відбулося перше видання роману Олеса Гончара «Собор»? Чому роман зазнавав критики з боку компартійного керівництва?
- Переставте літери у правильній послідовності та отримайте назву українського етнографічного хорового ансамблю, репресованого в 1971 р. за виконання українських колядок і купальських пісень.

М	Н	Г	І	О
---	---	---	---	---

Застосовуємо і аналізуємо

- Покажіть на карті світу місця, пов'язані з розвитком культури України цієї доби.
- Завдання з хронології.** 1) Скільки років минуло після здобуття футбольним клубом «Динамо» (Київ) Суперкубка Європи? 2) Складіть перелік найважливіших, на вашу думку, подій, які відбулися в Європі в рік видання роману Олеса Гончара «Собор». Поясніть, чому ви обрали саме їх.
- Чи погоджуєтеся ви з думкою, що в Україні СРСР свідомо витісняв з освітньої сфери українську мову.
- Спростуйте або підтвердьте думку, що комуністичний режим у цей період, як і раніше, негативно впливав на розвиток науки, літератури і мистецтва. Наведіть приклади.
- Працюємо в парах.** Складіть таблицю «Розвиток культури України в період системної кризи СРСР». Зробіть

узагальнений висновок про культурні здобутки країни в цей період.

Галузь культури	Основні здобутки	Видатні діячі

- За додатковими джерелами підготуйте повідомлення про видатних діячів і діячок культури України цього періоду (на вибір): І. Миколайчук, В. Лобановський, В. Івасюк, М. Амосов, О. Антонов, Олесь Гончар, М. Примаченко, С. Параджанов.

Узагальнюємо і оцінюємо

- Працюємо разом.** Обговоріть і визначте, у чому полягала суперечливість процесів розвитку освіти, науки, літератури та мистецтва України в період системної кризи СРСР.
- Оцініть місце й роль української діаспори в розвитку культури України.
- Працюємо в малих групах.** Обговоріть проблемне завдання. Керівництво комітету з кінематографії при Раді міністрів УРСР заборонило до прокату фільм Ю. Іллєнка «Криниця для спраглих», пояснивши це наявністю в ньому ідейних помилок і «формальних новацій». Голова комітету звинуватив творчу молодь у захопленні асоціативним і поетичним кінематографом на шкоду реалізму. На його думку, запозичення художніх прийомів М. Антоніоні або І. Бергмана недоцільне, оскільки народжені в західному світі ніколи «не розкривали духовний світ радянської людини». Яким є ваше ставлення до цієї критики? Чи була вона виправданою? Як це впливало на розвиток українського кінематографу?

rnk.com.ua/107013
Практичні заняття
за розділом III

rnk.com.ua/107014
Узагальнення знань
за розділом III

rnk.com.ua/107015
Тестові завдання для
підготовки до тематичного
контролю за розділом III

ДИСИДЕНТСЬКИЙ РУХ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ 1960 - ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ 1980-х рр.

ТЕЧІЇ ДИСИДЕНТСЬКОГО РУХУ

ЗА "СОЦІАЛІЗМ
ІЗ ЛЮДСЬКИМ
ОБЛИЧЧЯМ"

НАЦІОНАЛЬНО-
ВИЗВОЛЬНА

ДЕМОКРАТИЧНА
ПРАВОЗАХИСНА

РЕЛІГІЙНА

АКЦІЇ СОЛІДАРНОСТІ З ІНШИМИ
НАРОДАМИ, ЯКІ ЗАЗНАЛИ
УТИСКІВ З БОКУ ТОТАЛІТАРНОЇ
СИСТЕМИ; ПІДТРИМКА КРИМСЬКИХ
ТАТАР У ЇХНЬОМУ ПРАГНЕННІ
ПОВЕРНУТИСЯ НА БАТЬКІВЩИНУ,
ВІДСТОЮВАННЯ ІДЕЇ
РІВНОПРАВНОСТІ НАРОДІВ

ЛИСТИ-ПРОТЕСТИ ДО КЕРІВНИХ
ОРГАНІВ УРСР І СРСР,
ВІДКРИТІ ЛИСТИ, ЗВЕРНЕННЯ
НА АДРЕСУ МІЖНАРОДНИХ
ОРГАНІЗАЦІЙ ТА УРЯДІВ
ДЕМОКРАТИЧНИХ КРАЇН

ІНФОРМУВАННЯ СВІТОВОЇ
ГРОМАДСЬКОСТІ ПРО
ПОРУШЕННЯ ПРАВ
ЛЮДИНИ У СРСР, УРСР

МЕТОДИ БОРОТЬБИ ДИСИДЕНТІВ

ІНДИВІДУАЛЬНІ ПРОТЕСТИ,
ВИВІШУВАННЯ
СИНЬО-ЖОВТИХ ПРАПОРІВ
ТА ІНШОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ
СИМВОЛІКИ, САМОСПАЛЮВАННЯ
ТОЩО

ВИДАННЯ "САМВИДАВУ",
"ТАМВИДАВУ",
РОЗПОВСЮДЖЕННЯ ЛИСТІВОК

СТВОРЕННЯ ПРАВОЗАХИСНИХ
ОРГАНІЗАЦІЙ (УКРАЇНСЬКА
ГЕЛЬСІНСЬКА ГРУПА)

АРЕШТИ: УВ'ЯЗНЕННЯ, ЗАСЛАННЯ

- ПЕРША ХВИЛЯ АРЕШТІВ:
СЕРПЕНЬ-ВЕРЕСЕНЬ 1965 рр.
(ЗААРЕШТОВАНО 25 ОСІБ)

- ДРУГА ХВИЛЯ АРЕШТІВ
(ОПЕРАЦІЯ "БЛОК"):
1970-ті рр.
(ЗААРЕШТОВАНО ПОНАД
100 ОСІБ)

- ТРЕТЯ ХВИЛЯ АРЕШТІВ:
ПОЧАТОК 1980-х рр.
(ЗААРЕШТОВАНО
БЛИЗЬКО 60 ОСІБ)

ФОРМИ І МЕТОДИ БОРОТЬБИ ВЛАДИ З ДИСИДЕНТСЬКИМ РУХОМ

ІЗОЛЯЦІЯ В ПСИХІАТРИЧНИХ
ЛІКАРНЯХ.
ПРИМУСОВЕ ЛІКУВАННЯ

ПОЗАСУДОВІ ПЕРЕСЛІДУВАННЯ

- ЗВІЛЬНЕННЯ З РОБОТИ
- ЗАБОРОНИ НА ПРОФЕСІЙНУ
ДІЯЛЬНІСТЬ
- ВИКЛЮЧЕННЯ З ПАРТІЇ
(КПРС), ГРОМАДСЬКИХ,
ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИХ
ОРГАНІЗАЦІЙ, СПІЛОК
- ПОЗБАВЛЕННЯ
РАДЯНСЬКОГО ГРОМАДЯНСТВА
- ОРГАНІЗАЦІЯ ГРОМАДСЬКОГО
ОСУДУ

Розділ IV. ВІДНОВЛЕННЯ ДЕРЖАВНОЇ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ, ЇЇ РОЛЬ У РОЗПАДІ СОЮЗУ РАДЯНСЬКИХ СОЦІАЛІСТИЧНИХ РЕСПУБЛІК

§ 16. Початок «перебудови» в СРСР і УРСР

Додаткові матеріали
rnk.com.ua/109523

НАВЧАЛЬНА МЕТА: визначити причини, які спонукали партійно-радянське керівництво СРСР до проведення політики «перебудови», та результати політичних та економічних змін.

ПРИГАДАЙТЕ: 1. Який період історії СРСР називали «застоєм»? 2. У чому проявлялася криза радянської моделі розвитку в УРСР?

1. Передумови змін у владі СРСР

► Які зміни у владі СРСР відбулися в 1982—1984 рр.?

Після смерті Генерального секретаря ЦК КПРС Л. Брежнєва цю посаду обійняв колишній керівник КДБ СРСР Юрій Андропов (1982—1984 рр.). За 15 років його перебування на чолі відомства за політичними мотивами було заарештовано близько 2 тис. осіб. Саме він ініціював створення п'ятого управління КДБ для боротьби з дисидентами, введення радянських військ до Афганістану в 1979 р. та силове подолання кризи в Польщі в 1980 р. Нетривале керівництво Ю. Андропова запам'яталося жорсткою спробою відновити трудову дисципліну, посиленням контролю над виконанням планових показників, розгортанням «чисток» у партійному апараті й боротьби проти корупції, посиленням репресій проти інакодумців, значним обмеженням виїзду за кордон громадян СРСР, фактичною заборонаю виїзду євреїв до Ізраїлю, посиленням комуністичної пропаганди.

Після смерті Ю. Андропова його місце ненадовго посів Костянтин Черненко (1984—1985 рр.), який згорнув усі ініціативи попередника.

2. Початок «перебудови» в СРСР

► Чому можна вважати початок «перебудови» успішним?

У березні 1985 р. Генеральним секретарем ЦК КПРС став Михайло Горбачов. Він не хотів ліквідувати тоталітарний режим, але прагнув змін у ньому.

Вихід з кризи нове керівництво вбачало в «прискоренні» соціально-економічного розвитку, який планувалося досягти шляхом подвоєння економічного потенціалу й технічного переоснащення

✓ Цікаві факти

Серйозною проблемою для СРСР була війна в Афганістані, що забирала матеріальні й людські ресурси. У складі радянського контингенту військ в Афганістані в 1979—1989 рр. побувало 546 255 осіб (із них майже 30% з України). Загальні втрати СРСР склали 14 453 особи (із них четверта частина припала на жителів України). Середньодобові витрати СРСР на війну в 1984 р. становили 4,3 млн, а в 1987 р. зросли до 14,7 млн руб. Загалом утримання контингенту коштувало державі понад 30 млрд дол.

Демонстрація у Нью-Йорку на підтримку радянських євреїв, яким заборонили виїжджати із СРСР. 1984 р.

Агітація курсу на «перебудову». Напис на фотографії: «Демократизація. Перебудова. Гласність». 1985 р.

виробництва завдяки досягненням НТР. Також ішлося про викорінення негативних суспільних явищ (особливо пияцтва і розкрадання державного майна), оновлення складу партійно-державного апарату тощо.

Ці питання обговорювали на Пленумі ЦК КПРС у квітні 1985 р. Було проголошено курс на «**перебудову**». Під таким терміном тоді розуміли лише поліпшення управління господарським механізмом, але він швидко набув ширшого змісту.

У травні 1985 р. вийшла постанова про заходи щодо подолання пияцтва та алкоголізму, що мала налагодити трудову дисципліну. При всіх установах, організаціях, підприємствах створювали «товариства тверезості», продаж спиртних напоїв дозволяли лише в певні години та у визначених магазинах, забороняли публічні заходи з використанням спиртних напоїв.

У лютому 1986 р. відбувся XXVII з'їзд КПРС, що підтвердив курс на «прискорення». Було поставлено завдання за три наступні п'ятирічки створити виробничий потенціал на рівні поточного шляхом підвищення продуктивності праці та запровадження досягнень НТР. Крім того, влада мала намір розв'язати соціальні проблеми: забезпечення житлом, продовольством, предметами повсякденного вжитку тощо.

З'їзд також прийняв «нову редакцію» програми КПРС. У ній прибрали завдання побудови комунізму, натомість проголосили курс на вдосконалення соціалізму. Саме тоді М. Горбачов висунув два гасла «перебудови»: «**гласність**» та «**широка демократія**», які суттєво вплинули на подальший розвиток суспільних процесів. Для подолання продовольчої проблеми влада створила **Держагропром СРСР**, який мав контролювати виробництво, переробку й збереження

А-Я Словник

«Перебудова» — загальна назва політичних та економічних реформ в СРСР у 1985—1991 рр.

У внутрішній політиці вони передбачали «гласність» і «широку демократію», в економіці — запровадження елементів ринкових відносин, у зовнішній політиці — нормалізацію відносин із країнами Заходу.

«Гласність» — політика відкритості в діяльності державних установ і свободи інформації за часів «перебудови». Вона передбачала подання населенню ідеологічно спрямованої інформації про злочини в історії СРСР і невинних жертв цих злочинів. Також «гласність» мала створити уявлення про начебто відкритість функціонування партійно-державних органів влади, відновити довіру до них населення.

Марка СРСР, випущена як захід боротьби з пияцтвом. Напис: «Тверезість — норма життя». 1985 р.

Зруйнований 4-й енергоблок Чорнобильської АЕС унаслідок аварії. 1986 р.

- За допомогою додаткових джерел з'ясуйте, що зумовило цю катастрофу. Чи можна вважати її закономірною подією?

сільськогосподарської продукції колгоспами, радгоспами, державними переробними підприємствами.

У травні 1986 р. ЦК КПРС прийняла постанову про посилення боротьби з нетрудовими доходами. Це завдало серйозного удару по «тіньовій» економіці СРСР, що виробляла майже 10 % внутрішнього валового продукту (ВВП) та пом'якшувала проблему тотального дефіциту.

Таким чином, перші заходи з «перебудови» не виходили за межі методів командно-адміністративного управління. Відповідно сільське господарство продовжувало занепадати. Закупівля зерна за кордоном сягнула рекордних показників: понад 40 млн т на рік. Це коштувало СРСР понад 10 млрд дол. (більше, ніж тогочасний виторг за продаж нафти). Антиалкогольна кампанія призвела до величезних фінансових збитків та економічних проблем, зростання наркоманії, токсикоманії.

Усе це відбувалося на тлі стрімкого падіння ціни на нафту (протягом 1979—1986 рр. її вартість знизилася в 3 рази), від експорту якої СРСР отримував більше половини доходу.

Остаточні фінансові можливості держави підірвала Чорнобильська катастрофа. У 1986—1989 рр. загальна сума прямих збитків і витрат на подолання її наслідків становила понад 12,6 млрд дол.

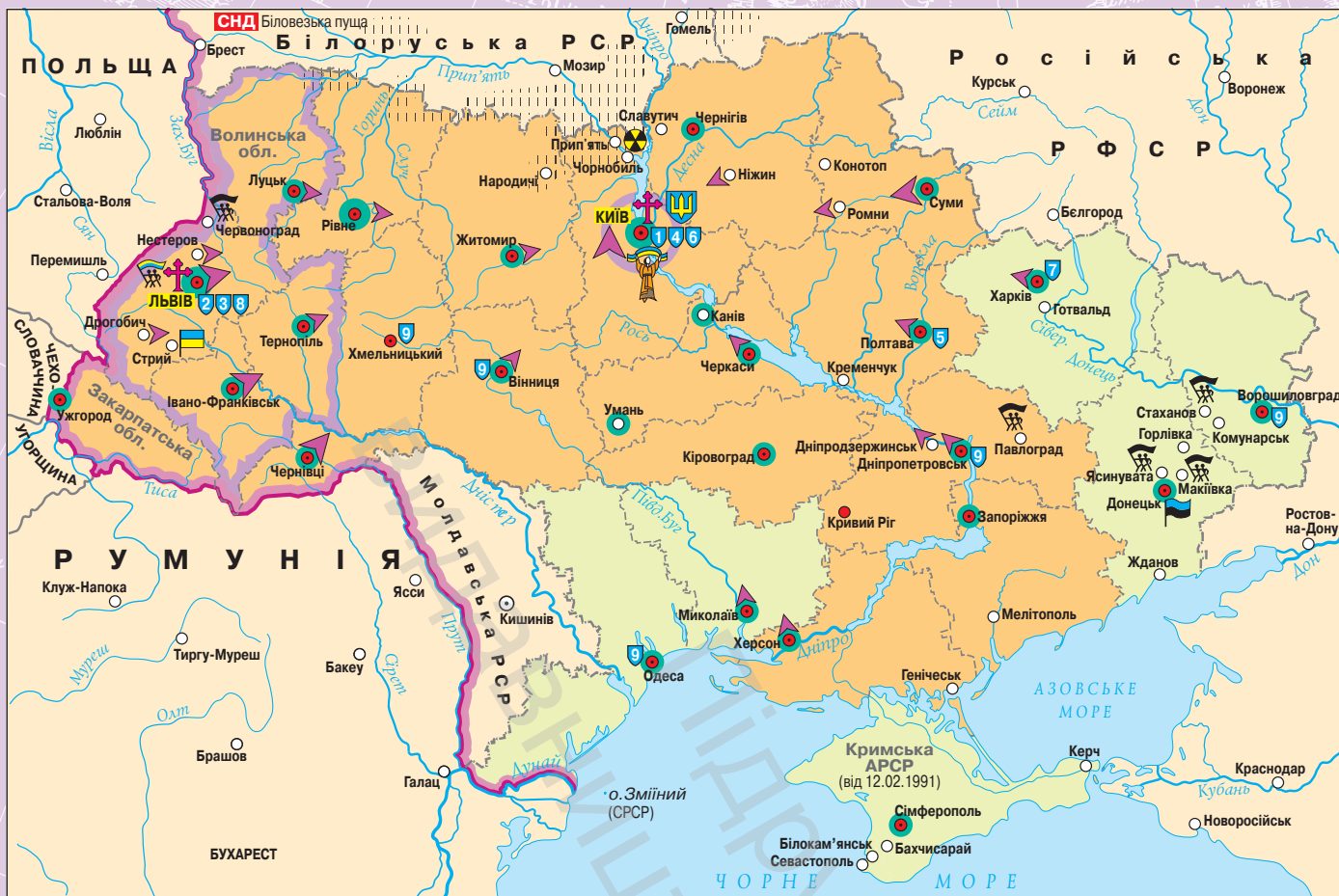
У 1988 р. дефіцит радянського бюджету дорівнював 25 %, його покривали завдяки зовнішнім запозиченням і продажу золота.

3. Екологічні проблеми. Чорнобильська катастрофа

- Якими були наслідки аварії на Чорнобильській АЕС? Результат роботи подайте у вигляді карти думок.

На початку 1980-х рр. в Україні загострилася і екологічна ситуація. Через хижацьке ставлення до видобутку нафти й природного газу від середини 1980-х рр. в УРСР видобуток природного газу зменшився вдвічі, нафти — втричі, хоча в 1970-х рр. республіка на 100 % забезпечувала себе природним газом і на 50 % — нафтою. УРСР тепер повністю залежала від постачання енергоносіїв із родовищ РРФСР. Крім того, із 1970-х рр. на теренах України будували одразу п'ять атомних електростанцій. Метою цього будівництва був подальший експорт електроенергії до Європи й вироблення плутонію для створення ядерної зброї. Проте кожна станція мала недосконале технологічне обладнання.

УКРАЇНА в 1985—1991 рр. БОРІТЬБА ЗА НЕЗАЛЕЖНІСТЬ

	Аварія на Чорнобильській АЕС (26 квітня 1986 р.); території, уражені радіацією		Мітинги влітку 1988 р.		Ухвалення Верховною Радою УРСР Декларації про державний суверенітет України (16 липня 1990 р.)
	Головні осередки національного відродження		Перший політичний страйк (березень 1989 р.)		Міста, з яких прибули учасники «революції на граніті» (Київ, жовтень 1990 р.)
	Неформальні громадські об'єднання 1987—1989 рр.:		Шахтарський страйк (15—30 липня 1989 р.)		Проголошення незалежності України (24 серпня 1991 р.)
1	Український культурологічний клуб		Регіональні організації, що взяли участь в Установчих зборах Народного руху України за перебудову (8—10 вересня 1989 р.)		Підтримка Акта про незалежність України на Всеукраїнському референдумі 1 грудня 1991 р.:
2	Журнал «Український вісник»		Відновлення Української греко-католицької церкви (Львів, 23 січня 1990 р.) і Української автокефальної церкви (Київ, 6 червня 1990 р.)		понад 90 % виборців
3	Товариство Лева		Місто Київ і області, де на виборах до Верховної Ради УРСР більшість здобули представники демократичних сил		54—90 % виборців
4	Українська Гельсінська спілка		Перше офіційне підняття синьо-жовтого прапора над державною установою (15 березня 1990 р.)		Лідери Росії, України та Білорусі ухвалюють угоду про створення Співдружності Незалежних Держав, припинення існування СРСР (8 грудня 1991 р.)
5	Товариство рідної мови імені Т. Шевченка		Перший з'їзд шахтарів СРСР (червень 1990 р.)		
6	Товариство «Меморіал»				
7	Спілка незалежної української молоді				
8	Наукове товариство імені Т. Шевченка				
9	Громадські організації на підтримку «перебудови»				

Цікаві факти

Від 1 листопада 1990 р. в готівковому обігу УРСР використовували картки споживача з відрізними купонами одноразового використання. Їх випускали до грудня 1991 р. й застосовували зі споживчою метою як додаток до радянського рубля. Покупець оплачував товари радянськими рублями й віддавав продавцеві необхідну кількість купонів. На короткий час ця система вгамувала підвищений попит.

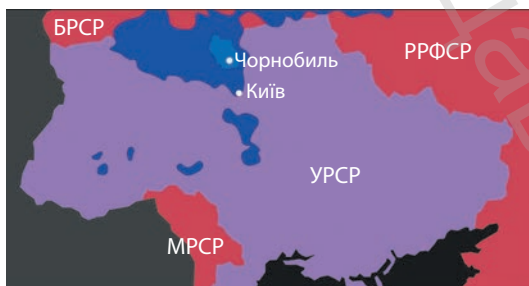
► Проаналізуйте карту та визначте, яку інформацію про розгортання руху боротьби за незалежність України можна отримати за нею.

Святкування на Хрещатику в Києві
1 травня 1986 р.

- Доповніть фотосвідчення подій кінця квітня — початку травня 1986 р. розповіддю про них.

ПЛОЩА РАДІАЦІЙНОГО ЗАБРУДНЕННЯ В УКРАЇНІ

— території радіаційного забруднення

Арка безпеки над 4-м енергоблоком.
2016 р.

Евакуація дітей із Києва. Кінець квітня — початок травня 1986 р.

Нерозважливість у сільському господарстві вела до руйнування природного середовища. Орні землі в Україні становили 81 % (за умов збитковості аграрного сектору). Потужні металургійні підприємства, гірничодобувні та хімічні комбінати споруджували за застарілими технологіями. Їхня експлуатація значно забруднювала довкілля. Особливо загрозливою екологічна ситуація була на сході України.

Серйозної шкоди довкіллю завдала аварія на Чорнобильській АЕС, що сталася в ніч проти **26 квітня 1986 р.** Спочатку влада намагалася приховати ці події. У Києві 1 травня 1986 р. було проведено щорічну святкову демонстрацію, наче нічого не сталося. Проте масштаби трагедії неможливо було зберегти в таємниці.

За наслідками забруднення аварія на Чорнобильській АЕС стала світовою катастрофою. Особливо негативно вона позначилася на країнах Європи. Довкола Чорнобильської АЕС була створена 30-кілометрова зона відчуження, із якої переселили всіх людей.

За офіційними даними, в Україні до забруднених територій належать 16 областей, у тому числі столиця місто Київ.

Одним із наслідків Чорнобильської катастрофи стало розгортання в Україні анти тоталітарних рухів (екологічного, національно-визвольного).

15 грудня 2000 р. Чорнобильську АЕС було закрито.

4. Початок політичних реформ

- Чи передбачали політичні реформи ліквідацію тоталітарної системи в СРСР? Підтвердьте свою думку фактами.

Поступово керівництво країни розуміло, що зміни не будуть реалізовані без політичних реформ.

Тому на Пленумі ЦК КПРС у січні 1987 р. було висунуто такі завдання: відновлення ролі рад як органів політичної влади; розвиток «внутрішньопартійної демократії»; демократизація економічного управління; забезпечення законності, захист суспільства від зловживань влади; підвищення соціальної активності народу та рівня участі громадян у житті суспільства; перетворення профспілок на захисників інтересів робітництва тощо. Щоправда, поняття «демократія» в радянському розумінні відрізнялося від загальноновживаного значення.

Такий курс активізував політику «гласності». Художньо-публіцистичні видання («Літературна Україна», «Жовтень», «Україна» тощо) почали розповідати суспільству правду про трагічне минуле країни.

Відбулася стрімка політизація суспільства, пробудився інтерес до історичного минулого, зросла національна самосвідомість. Розпочалися активна діяльність і розвиток неформальних організацій, які не тільки критикували владу, а й пропонували інші шляхи розвитку (докладніше ви дізнаєтеся в § 18—19).

Залишили посади декілька перших секретарів обкомів. Проте партійно-державне керівництво УРСР на чолі з В. Щербицьким зберегло свій вплив і було переважно негативно налаштоване до процесів «перебудови».

5. Початок економічних реформ

- » Які нормативні документи дозволили приватну власність у СРСР?

Коли стало зрозуміло, що командно-адміністративна система не здатна подолати економічні негаразди, влада вирішила змінити концепцію «прискорення» та впровадити елементи ринкової економіки. Першим несміливим кроком у цьому напрямі став Закон «Про індивідуальну трудову діяльність» (листопад 1986 р.), що легалізував діяльність так званих «цеховиків».

У червні 1987 р. на Пленумі ЦК КПРС прийняли постанову «Про докорінну перебудову управління економікою». Було розширено самостійність підприємств, виходячи з принципів самоокупності та **самофінансування**; значно збільшили права трудових колективів підприємств і організацій; заохочували приватну ініціативу в деяких сферах.

Також планували поступово відмовитися від монополії зовнішньої торгівлі й відкрити радянський ринок

СВОБОДУ ПОЛІТВ'ЯЗНЯМ
КОНЦТАБІР ВС 389/35
ст. ВСЕСВЯТСКАЯ ЧУССОВСКОГО р. на ПЕРМСКОМ обл. УРАЛ.
ІВАН КАНДИБА
ІВАН СОКУЛЬСЬКИЙ
ВАСИЛЬ ОВСІЄНКО
БОГДАН КЛИМЧАК

Плакат, із яким члени Українського культурологічного клубу вийшли на демонстрацію, присвячену другій річниці аварії на Чорнобильській АЕС. 1988 р.

Працюємо із джерелом

Закон «Про кооперацію в СРСР» (1988 р.)

...Стаття 10. Втручання в господарську або іншу діяльність кооперативів із боку державних органів не допускається...

...Стаття 25. Кооператив самостійно визначає форми і системи оплати праці членів кооперативу...

- » **Працюємо разом.** Обговоріть і визначте, у чому полягала революційність для СРСР зазначених положень закону.

А-Я Словник

«Цеховик» — підпільний підприємець у СРСР, який організовував виробництво дефіцитних товарів широкого споживання. Сировину для виробництва брали з неврахованих ресурсів державних підприємств, готову продукцію реалізовували через ринки або державну систему торгівлі за підробними документами.

Самофінансування — спосіб забезпечення фінансовими ресурсами потреб підприємства власними коштами від реалізації продукції.

Полиці кафе та магазину. Написи на фотографії праворуч: «Шкарпеток немає», «Взуття немає». Кінець 1980 — початок 1990-х рр.

►► Що спричинило зображену ситуацію?

для іноземних інвестицій. Приватний сектор, іноземні капіталовкладення, більша інтеграція у світовий ринок мали стати стимулом розвитку й підвищити конкурентоспроможність радянських підприємств.

Нова концепція була сформульована в Законі «Про державне підприємство» від 30 червня 1987 р., який розширював самостійність державних підприємств на основі госпрозрахунку і самофінансування. Підприємство отримало свободу планувати свою діяльність на основі контрактів із поставальниками й споживачами за обмеженого рівня централізованих інвестицій. Продовжувала діяти система **держприймання** продукції.

26 травня 1988 р. було ухвалено закон «Про кооперацію в СРСР». Фактично це повністю легалізувало приватну власність.

Для нормального функціонування підприємств за таких умов потрібно було також реформувати систему ціноутворення, матеріального забезпечення тощо. Проте кооперативи одразу обклали величезними податками, і їхні власники почали приховувати прибутки. До того ж держава залишалася головним замовником у промисловості, що обмежувало можливості для комерційної діяльності. Держава також зберігала за собою право визначати перелік продукції для виробництва, встановлювала ціни й розмір податків.

Появу приватного сектору супроводжувало встановлення надвисоких цін на його послуги й товари. У більшості випадків приватний сектор почав «відмивати» гроші «тіньової» економіки (легалізовувати незаконні доходи) і «вимивати» ресурси (привласнювати прибутки) з державних підприємств.

У 1988 р. було офіційно визнано оренду землі на тривалий (до 50 років) термін за умови, що

А-Я Словник

Держприймання — система контролю якості продукції на державних підприємствах із метою покращення її якості, зменшення браку та подолання дефіциту. Проте зрештою витрати на неї перевищили вигоди, які вона давала.

✓ Цікаві факти

До початку 1989 р. в УРСР налічувалося 47 тис. кооперативів, що становило більше половини від зареєстрованих у СРСР. У 1990 р. їхня кількість зросла до 50 тис., але в 1991 р. різко зменшилася. Кооперативи діяли у 20 галузях економіки. Проте більшість із них або жили коштом державних підприємств, або займалися перепродажем і переведенням грошей у готівку.

орендар самостійно розпоряджатиметься всією виробленою продукцією. Колгоспам надали право визначати площу індивідуальних ділянок і поголів'я худоби в особистому господарстві. Проте колгоспи залишилися під опікою районної влади, яка продовжувала планувати їхнє виробництво й поставки державі. Крім того, селянство позбавили техніки та необхідної економічної інфраструктури. Люди, які бажали взяти землю в оренду, наражалися на опір місцевої партійно-державної влади.

Такі зміни лише призвели до розбалансування радянської економічної моделі. Дефіцит поширився майже на всі товари, попит мав ажіотажний характер. Із продажу зникли групи найнеобхідніших товарів: пральний порошок, зубна паста, мило, масло, цукор тощо.

Найбільшим викликом на шляху до ринкової економіки стало ціноутворення. Раніше ціни встановлювало політичне керівництво, не враховуючи реальних умов господарської діяльності. Якби за основу брали собівартість продукції, то зросли б роздрібні ціни, а рівень життя впав. Влада прагнула зберегти авторитет серед населення, тому відкладала реформу. Проте згодом це мало катастрофічні наслідки.

Запитання і завдання

Знаємо і розуміємо

1. Коли та з якою метою розпочали «перебудову» в СРСР?
2. Коли й чому сталася аварія на Чорнобильській АЕС?
3. Що передбачав Закон «Про державне підприємство» 1987 р.?
4. Якою була мета політики «гласності»?

Застосовуємо і аналізуємо

5. Покажіть на карті (с. 133): 1) територію, яка була забруднена внаслідок аварії на Чорнобильській АЕС; 2) регіони, які найбільше постраждали від заходів антиалкогольної кампанії.
6. **Завдання з хронології.** 1) Скільки років у СРСР легально існувала приватна власність? 2) Скільки років знадобилося, щоб закрити Чорнобильську АЕС?

СФОРМУЛЮЙТЕ СУДЖЕННЯ ПРО:

- передумови і причини «перебудови» в СРСР, легалізацію приватної власності в СРСР і наслідки цього для командно-адміністративної системи.

Працюємо з хронологією

Квітень 1985 р.	Початок «перебудови» в СРСР.
26 квітня 1986 р.	Чорнобильська катастрофа.
1987—1988 рр.	Легалізація в СРСР приватної власності.

7. Що спонукало владу до зміни концепції «прискорення» на впровадження елементів ринкової економіки?
8. Чому спроби економічних реформ лише погіршили економічне становище в СРСР?
9. Визначте основні чинники, що вплинули на розвиток процесів «перебудови».
10. **Працюємо в парах.** Створіть структурно-логічну схему «Початок “перебудови” в СРСР».

Узагальнюємо і оцінюємо

11. **Працюємо в малих групах.** Обговоріть і визначте, який вплив мала політика «гласності» на процеси «перебудови».
12. **Працюємо разом.** Чи можна стверджувати, що дії керівництва СРСР не відповідали ситуації, у якій перебувала країна? Обговоріть та обґрунтуйте свою думку.

§ 17. Поглиблення кризових явищ в економіці. Шахтарський страйк 1989 р. Політичні реформи

Додаткові матеріали
rnk.com.ua/109524

НАВЧАЛЬНА МЕТА: визначити суть економічних проблем кінця 1980 — початку 1990-х рр. у СРСР; охарактеризувати основні політичні зміни, які призвели до руйнування радянської моделі розвитку.

ПРИГАДАЙТЕ: 1. Якою була мета економічних змін, декларованих на початку «перебудови»? 2. Чому стратегія «прискорення» соціально-економічного життя себе не виправдала? 3. Які чинники негативно вплинули на економічний розвиток СРСР у 1985—1987 рр.?

Радянська карикатура. Напис на прилавку: «Продаж за договірними цінами». 1990 р.

- Розтлумачте карикатуру.
Що намагався показати художник?

1. Стрімке погіршення соціально-економічного становища

- У чому проявлялася криза радянської економіки наприкінці 1980-х рр.?

Від 1988 р. обсяги виробництва в СРСР стрімко падали (в УРСР це розпочалося в 1990 р.). Не врятувало ситуацію й те, що законодавчо було закріплено модель регульованої ринкової економіки (червень 1990 р.). Рівень життя людей погіршився. У 1988—1989 рр. помітно скоротилося сільськогосподарське виробництво, що позначилося на забезпеченні продовольством. Приріст промислового виробництва зупинився. У 1990 р. в СРСР стався обвал економіки.

Продуктивність праці значно відставала від темпів зростання заробітної плати. Якщо в 1987 р. на 1 % зростання продуктивності праці в промисловості України припадало майже 0,5 % росту заробітної плати, то в 1988 р. — 1,5 %, а в 1989 р. — 2,2 %.

Прагнучи зменшити грошову масу, керівництво СРСР у січні—квітні 1991 р. зважилося на нову грабіжницьку грошову реформу: обмін купюр 100 та 50 руб. на нові в обмежені терміни (три дні) і за певних умов (до 1000 руб. на одну особу). Гроші, що не були обмінені, знецінювалися: 50 руб. перетворилися на 50 коп., а 100 руб. — на 1 руб. Одночасно зросли ціни у 2—10 разів.

До літа 1991 р. інфляція різко підскочила й наприкінці року досягла зростання 25 % на тиждень. Відбувалося й падіння курсу рубля: так, на початку 1991 р. 1 дол. США коштував 10 руб., а наприкінці року — 110—120 руб. Підвищення цін уже не могло змінити економічну ситуацію на краще, та ще й на тлі розпаду СРСР.

Спад виробництва, неконтрольована грошова емісія і як наслідок інфляція посилювали соціальну напруженість у суспільстві, його майнове розшарування. Населення почало скуповувати іноземну валюту.

Відбувався перерозподіл власності. Так частка підприємств союзного і союзно-республіканського

підпорядкування у випуску промислової продукції України зменшилася із 70 до 56 %. Окремі регіони, союзні й автономні республіки вживали різних заходів, що обмежували вивезення ресурсів за їхні межі. Було запроваджено систему карткового розподілу основних продовольчих і промислових товарів.

2. Шахтарський страйк 1989 р.

- Якими були головні вимоги учасників шахтарського страйку 1989 р.?

Погіршення соціально-економічного становища призвело до масових страйків робітництва. Започаткували їх шахтарі. Хвиля страйків поширилася на всі вугледобувні регіони СРСР.

В УРСР страйк стихійно розпочався **15 липня 1989 р.** на шахті Ясинівська-Глибока в Макіївці (Донецька область). А вже 25 липня страйкувала більшість шахт України, на яких працювали близько 500 тис. гірників. Виступ очолили страйкові комітети (страйккоми). Було створено робітничі дружини для підтримки порядку, пікетування шахт.

Крім соціально-економічних вимог (збільшити зарплати, погасити борги та скоротити управлінський апарат шахт), гірники висували й політичні: скасування статті 6 Конституції СРСР про керівну роль КПРС та створення не залежних від партійного контролю профспілок.

Розуміючи серйозність становища, партійно-державне керівництво СРСР та УРСР пішло на поступки й погодилося з більшістю вимог. 30 липня 1989 р. страйк було припинено. Одним із його наслідків стало створення страйккомами альтернативних профспілок. Відбулася масова зміна партійного та офіційного профспілкового керівництва. В УРСР з'явилася суспільна сила, яка без насильства підірвала владу комуністів і розхитала основи тоталітарної системи.

3. Конституційні реформи СРСР

- Коли відбувся I З'їзд народних депутатів СРСР? Коли було конституційно скасовано монополію комуністів на владу?

Розпочаті в процесі «перебудови» політичні перетворення поєднувалися з бажанням М. Горбачова зберегти СРСР і політичну систему на чолі з КПРС. Проте ці зміни були кроками до розвалу СРСР.

Виступ активіста на загальних зборах працівників шахти Донецька. 1991 р.

! Зверніть увагу

Громадяни СРСР, які мали можливість виїхати за кордон, масово скуповували там і завозили товари, які не виробляли в СРСР (вживані автомобілі, меблі, відео- та аудіотехніку). Популярними маршрутами були Югославія, НДР, Польща, Румунія, Туреччина, Китай. Так поступово формувався прошарок підприємців, які вирішували проблеми дефіциту в СРСР.

Шахтарський страйк. 1989 р. Причинами страйку були незадовільні умови праці, зменшення реальної заробітної плати, зловживання партійно-профспілкового керівництва, перебої із забезпеченням харчовими продуктами регіонів

- Висловіть припущення, чому шахтарські страйки були організованими й масовими.

I З'їзд народних депутатів СРСР. 1989 р.

Мітинг із вимогою про вилучення з Конституції СРСР статті 6 про КПРС як «керівну і спрямовуючу силу». Напис на плакаті: «Геть ст. 6 Конституції!». Лютий 1990 р.

► Чим було важливе вилучення цієї статті з Конституції СРСР?

СФОРМУЛЮЙТЕ СУДЖЕННЯ ПРО:

- наслідки впровадження ринкових механізмів економічного регулювання і приватної власності в СРСР;
- спроби реалізації політичних реформ у СРСР та їхні наслідки.

На XIX Всесоюзній конференції КПРС у **червні-липні 1988 р.** уперше за роки радянської влади постало питання про необхідність глибокого реформування політичної системи. Офіційно проголосили курс на створення правової держави, парламентаризм, розподіл влади. Було ухвалено конституційну реформу, яка встановлювала дворівневу представницьку систему — З'їзд народних депутатів СРСР та Верховної Ради СРСР, а потім і посаду президента СРСР. З'їзд мав провести конституційні, політичні, економічні й соціальні реформи, а також разом із Верховною Радою обрати президента країни.

Вибори до нових органів влади відбулися в **березні 1989 р.**

Створена структура влади мала для України (як і для інших республік) нову негативну рису. У вищому представницькому органі СРСР значно зменшилося представництво УРСР. Це свідчило про подальше ігнорування національних прав, обмеження прав республік і централізацію влади в СРСР.

I З'їзд народних депутатів СРСР відбувся у **травні-червні 1989 р.** Навесні 1990 р. М. Горбачов висунув нову мету політичних реформ: створення правової держави, яка здатна забезпечити перехід до ринкової економіки та демократичного суспільства. Серед першочергових завдань реформування політичної системи були зміцнення президентської влади в СРСР і перехід до багатопартійності. **15 березня 1990 р.** М. Горбачов був обраний президентом СРСР (як згодом виявилось, першим і останнім). Запровадження нової посади і формування президентської вертикалі означало згортання, а надалі й ліквідацію партійно-радянської влади.

У **березні 1990 р.** III З'їзд народних депутатів СРСР змінив редакцію статті 6 Конституції СРСР 1977 р., вилучивши з неї положення про КПРС як «керівну і спрямовуючу силу радянського суспільства, ядро його політичної системи». Таким чином, політичні зміни не обмежилися лише перерозподілом владних повноважень, а зруйнували монополію КПРС на владу, призвели до появи парламентської опозиції та багатопартійності. 24 жовтня 1990 р. Верховна Рада УРСР також скасувала статтю 6 Конституції УРСР.

Так було зруйновано головну владну вертикаль, яка з Москви контролювала УРСР. Фактично це відкрило шлях до незалежності України.

Мітинг із закликом до виходу України зі складу СРСР. Київ. 30 вересня 1990 р.

Працюємо з хронологією

Березень 1989 р.	Перші альтернативні вибори в СРСР.
Травень-червень 1989 р.	I З'їзд народних депутатів СРСР.
Липень 1989 р.	Страйк шахтарів.
Березень 1990 р.	III З'їзд народних депутатів СРСР, що вилучив статтю 6 Конституції СРСР про КПРС як «керівну і спрямовуючу силу».
15 березня 1990 р.	Обрання М. Горбачова президентом СРСР.
1991 р.	Грошова реформа в СРСР.

Запитання і завдання

Знаємо і розуміємо

1. Коли розпочався обвал економіки СРСР? Чи можна стверджувати, що він був несподіваним для влади і населення?
2. Які вимоги переважно висували шахтарі під час страйку 1989 р.: економічні чи політичні?
3. Коли було скасовано статтю 6 Конституції СРСР про КПРС та обрано президентом СРСР М. Горбачова? Які це мало наслідки?

Застосовуємо і аналізуємо

4. Якими були причини швидкого падіння економіки СРСР?
5. Чи можна вибори в СРСР 1989 р. назвати вільними? Поясніть, чому після конституційної реформи представництво українців в органах влади СРСР зменшилося.
6. Що зумовило запровадження президентської вертикалі влади в СРСР?
7. **Працюємо в малих групах.** Чому в роки «перебудови» не вдалося подолати проблему дефіциту товарів?
8. Покажіть на карті (с. 133) регіони, які стали центрами страйкового руху в СРСР.
9. **Завдання з хронології.** 1) На якому році існування СРСР відбувся страйк шахтарів? 2) Через скільки років після початку «перебудови» М. Горбачова було обрано президентом СРСР?
10. За допомогою додаткових джерел підготуйте презентацію про шахтарський страйк 1989 р.

Узагальнюємо і оцінюємо

11. **Працюємо в парах.** Підтвердьте фактами взаємозалежність між подіями в економіці СРСР та падінням життєвого рівня населення.
12. **Працюємо в малих групах.** Обговоріть, чому реформування радянської моделі розвитку призвело до її розвалу.

§ 18–19. Зростання громадської активності українського суспільства. Проголошення Декларації про державний суверенітет України

Додаткові матеріали
rnk.com.ua/109525

НАВЧАЛЬНА МЕТА: охарактеризувати вплив «перебудови» на зростання громадської активності українського суспільства; визначити особливості національно-визвольного руху напередодні проголошення незалежності України.

ПРИГАДАЙТЕ: 1. Що таке «гласність»?
2. Які політичні зміни відбулися в СРСР і УРСР у цей період?

Карикатура на «гласність». 1980-ті рр.

► Які сили чинили опір процесам «перебудови»?

1. Вплив «гласності» на українське суспільство

► Які питання історичного минулого українського суспільства викликали суспільний резонанс?

У роки «перебудови» «гласність» стала поштовхом до боротьби за свободу, демократію і незалежність. Спілка письменників України та її центральний орган — газета «Літературна Україна» — першими стали на захист української культури, навколишнього середовища й почали висвітлювати «білі плями» в історії країни. Широкий розголос мали виступи Олеся Гончара, Р. Братуня, І. Дзюби, І. Драча, В. Дрозда. Почали друкувати твори представників «розстріляного відродження», історичні праці М. Грушевського, М. Костомарова та інших, заборонені твори І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?», М. Брайчевського «Приєднання чи возз'єднання?», твори репресованих у роки «застою» В. Стуса, Є. Сверстюка, Ігоря та Ірини Калинців та інших. Повернувся з еміграції письменник М. Руденко.

Поступово відкривалася правда про такі сторінки української історії ХХ ст., як Українська революція 1917—1921 рр., масовий штучний голод 1921—1923 рр., Голодомор 1932—1933 рр., насильницька колективізація, сталінські репресії, діяльність ОУН та збройна боротьба УПА тощо.

«Гласність» сприяла новій хвилі деєсталінізації. У 1988 р. реабілітували 59 тис. осіб. До України повернулися 300 політв'язнів. Зрештою була скасована цензура.

28 вересня 1989 р. було звільнено з посади першого секретаря і члена Політбюро ЦК КПУ В. Щербицького, а на його місце обрано Володимира Івашка.

28 жовтня 1989 р. завдяки зусиллям патріотичної української громадськості було прийнято Закон «Про мови в Українській РСР», який надав українській мові статус державної. Він закріпив позиції, які на той час вибороли українська інтелігенція та національний рух.

Демонстрація, присвячена Чорнобильській катастрофі. 26 квітня 1988 р.

Учасниці зібрання Товариства Лева на Великдень. 10 квітня 1988 р.

2. Неформальні організації. Формування передумов багатопартійності

- 1. Які чинники сприяли формуванню багатопартійності в Україні? 2. Які сили об'єднав Народний рух України за перебудову?

«Гласність» і послаблення партійно-державного контролю над суспільством сприяли появі громадських неформальних об'єднань. Неформальними їх називали на протигагу формальним, що були створені або діяли під керівництвом КПРС. Одне з перших неформальних об'єднань виникло в Києві в **серпні 1987 р.** — це **Український культурологічний клуб (УКК)**. Серед його членів було чимало дисидентів і колишніх політ'язнів. Розкриття «білих плям» історії ставило членів УКК в опозицію до режиму. Зрештою під тиском влади він припинив роботу.

У жовтні 1987 р. у Львові було засноване **Товариство Лева**. Тоді ж І. Калинець, М. Осадчий, М. Руденко, Є. Сверстюк, І. Світличний стали ініціаторами створення Української асоціації незалежної творчої інтелігенції. Навесні 1988 р. в Київському університеті імені Т. Шевченка виникла студентська організація «Громада».

У березні 1988 р. постала перша неформальна організація республіканського масштабу — **Українська Гельсінська спілка (УГС)**. Її лідером був Л. Лук'яненко. У 1987 р. відновили видання першого в Україні легального незалежного громадсько-політичного журналу «Український вісник» за редакцією В. Чорновола. УГС стала основою створення Української республіканської партії (першої української партії).

Навчальний фільм

rnk.com.ua/109556

Перегляньте відеоролик «Війна за незалежність України. Реальна історія УНР» і виконайте завдання до нього.

Цікаві факти

26 квітня 1988 р. на майдані Незалежності (тоді площа Жовтневої революції) відбулася перша в УРСР не санкціонована владою демонстрація. Близько 100 тис. осіб вийшли на вулиці, щоб висловити занепокоєння наслідками Чорнобильської катастрофи. Ця подія стала одним із перших масових протестів в УРСР.

13 червня 1988 р. у Львові перед пам'ятником Івану Франку відбулося масове нелегальне громадсько-політичне віче. На ньому близько 5 тис. осіб прагнули висловити політичні та економічні вимоги. Ця подія стала одним із перших несанкціонованих мітингів в Україні. Його результатом було створення Товариства рідної мови імені Тараса Шевченка.

- Що стало приводом до протестів в Україні?

Учасники УГС та Українського культурологічного клубу агітують за кандидатів від некомуністичної опозиції. Кінець 1980-х рр.

Громадсько-політичне віче у Львові 13 червня 1988 р.

АЯ Словник

«Мітингова демократія» — 1) назва періоду в історії боротьби за незалежність України; 2) явище, яке стало виявом активності суспільства, реакцією на складне соціально-економічне становище, політичну нестабільність.

Навчальний фільм

rnk.com.ua/109557

Перегляньте відеоролик «Реальна історія ЗУНР» і виконайте завдання до нього.

Серед неформальних організацій слід відзначити створену в 1989 р. у Києві **Українську студентську спілку (УСС)**. У практичній діяльності поряд із вимогами поліпшення життя і побуту молоді УСС висувала й політичні вимоги. Також у різних містах України виникли **Спілки незалежної української молоді (СНУМ)**, що ставили собі за мету виховувати молодь у дусі відданості справі побудови незалежної демократичної України.

У травні 1989 р. відбувся установчий з'їзд Українського історико-просвітницького товариства «**Меморіал**». Він проголосив своєю метою викриття злочинів комуністичного режиму, правозахисну діяльність, поновлення прав політв'язнів тощо.

Уже в червні 1989 р. в Україні діяло понад 47 тис. неформальних об'єднань. Наприкінці 1988 — на початку 1989 р. їхніми зусиллями було проведено 1200 мітингів, у яких узяли участь понад 13 млн осіб. Так, «**Мітингова демократія**» стала реальною силою впливу на рішення влади, дієвим механізмом, що мав вплив у суспільстві.

Було створено **Народний рух України за перебудову**. Він мав об'єднати зусилля неформальних організацій у спільній боротьбі за демократизацію суспільства та права українського народу.

Установчий з'їзд Народного руху України за перебудову відбувся у вересні 1989 р. в Києві. Його делегати представляли майже 280 тис. громадян України. Представники поміркованої течії (В. Яворівський, І. Драч, Д. Павличко) виступали за незалежну суверенну Україну в межах реформованої союзної федерації, лібералізацію КПРС. Натомість радикали (В. Чорновіл, Л. Лук'яненко, М. Горинь) наполягали на виході України зі складу СРСР,

Установчий з'їзд Народного руху України за перебудову. Київ. Вересень 1989 р.

Мітинг на стадіоні «Спартак». Житомир.
21 січня 1990 р.

Перший фестиваль української сучасної пісні
«Червона рута». Чернівці. 1989 р.

здобутті незалежності, утвердженні в суспільстві багатопартійності.

Попри розбіжності Народний рух України об'єднав національно-демократичні сили в боротьбі проти влади комуністів. Також він одразу заявив про толерантність щодо національних меншин.

3. Фестиваль «Червона рута»

- У чому полягала роль фестивалю «Червона рута» для популяризації української музики?

Активізація суспільно-політичного життя позначилася й на музиці. У 1989 р. у Чернівцях відбувся перший фестиваль національної молодіжної музики «Червона рута». Він здійснив революцію в українській культурі.

А-Я Словник

«Відплив умів» — процес масової міграції, під час якої з країни або регіону від'їздять фахівці, вчені й кваліфіковані робітники через політичні, економічні, релігійні або інші причини.

- Розгляньте схему. Підготуйте презентацію про зазначені тенденції культурного життя.

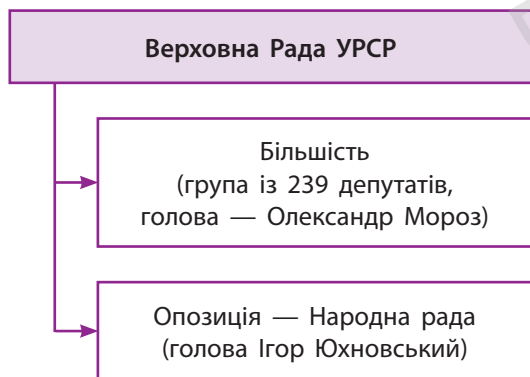
Живий ланцюг «Українська хвиля», або «Хвиля єднання». 21 січня 1990 р.

Концерт «Братів Гадюкіних» в Івано-Франківську. 1990 р.

► Про що свідчила ця акція?

ВИБОРИ ДО ВЕРХОВНОЇ РАДИ УРСР НА АЛЬТЕРНАТИВНІЙ ОСНОВІ (березень 1990 р.)

Банер із протестом проти «групи 239». 1990 р.

Нова музична хвиля здобула нечувану популярність в УРСР та серед української діаспори. Багато пісень, виконаних уперше на фестивалі, одразу стали хітами: пісні «Братів Гадюкіних», Сестрички Віки, Андрія Миколайчука, Олександра Тищенка, гурту «Воплі Відоплясова», Ірини Білик, Марії Бурмаки, Тризубого Стаса та інших.

4. Вибори до Верховної Ради УРСР у 1990 р.

► Яка політична сила сформувала більшість у Верховній Раді УРСР за підсумками виборів 1990 р.?

Відчутний поштовх політичному життю в Україні надало відзначення річниці Акта Злуки УНР і ЗУНР. **21 січня 1990 р.** Народний рух України організував **Живий ланцюг «Українська хвиля»,** або «Хвиля єднання». Він простягнувся від Києва до Львова та Івано-Франківська. За різними даними, в акції взяли участь від 450 тис. до 5 млн осіб. Цей захід засвідчив значну підтримку в суспільстві ідеї суверенітету України.

Проте центральною подією були вибори в **березні 1990 р.** до Верховної Ради УРСР та місцевих Рад народних депутатів. Вибори вперше за радянських часів були альтернативними (на 450 мандатів претендувало майже 3 тис. кандидатів). У західних областях і Києві опозиційно налаштовані кандидати здобули значну підтримку. Вперше в історії України Верховна Рада УРСР **15 травня 1990 р.** почала працювати в **парламентському режимі** (сесія тривала не один-два дні, як раніше, а 60 робочих днів).

У Верховній Раді УРСР утворилися парламентська комуністична більшість («група 239») та парламентська опозиція — **Народна рада** (125 депутатів), яка об'єднала національно-демократичні

Верховна Рада УРСР I скликання. 1990 р.

В. Чорновіл на надзвичайному позачерговому засіданні Верховної Ради УРСР. 24 серпня 1991 р.

- Що незвичного й нового можна побачити на засіданні Верховної Ради УРСР порівняно з попередніми?

сили (головою Народної ради був Ігор Юхновський). Першим головою українського парламенту було обрано лідера українських комуністів В. Івашка.

5. Декларація про державний суверенітет України

- Визначте основні положення Декларації про державний суверенітет України.

16 липня 1990 р. Верховна Рада УРСР прийняла Декларацію про державний суверенітет України, якою було проголошено намір народу України самостійно вирішувати свою долю («за» проголосувало 355 депутатів). Декларація містила такі основні положення:

- народ України становлять громадяни республіки всіх національностей;
- закріплено державний, народний, національний суверенітет, повноту й неподільність влади республіки в межах її території, незалежність і рівноправність у зовнішніх відносинах; поділ державної влади на законодавчу, виконавчу, судову;
- виняткове право народу України володіти, користуватися і розпоряджатися національним багатством;
- самостійність України у вирішенні питань економіки, екології, культурного розвитку, зовнішньої і внутрішньої безпеки, міжнародних відносин;
- миролюбна зовнішня політика, постійний нейтралітет, без'ядерний статус;
- визнання верховенства загальнолюдських цінностей над класовими;
- гарантія права на вільний національно-культурний розвиток усіх національностей, що проживають на території України;
- необхідність піклуватися про задоволення національно-культурних потреб українців за межами республіки.

Історичні персоналії

В'ячеслав Чорновіл — лідер антикомуністичної опозиції. Він був засуджений чотири рази, провів близько десяти років у радянських в'язницях і таборах. До України В. Чорновіл повернувся в 1985 р., після початку «перебудови». Він став одним із провідників національно-визвольного руху, ініціатором та ідейним натхненником створення Української Гельсінської спілки (УГС). В. Чорновіл був співзасновником Народного руху України, організатором Живого ланцюга 1990 р. Його тричі обирали до Верховної Ради України (1990, 1994, 1998 рр.). Він був серед ініціаторів проголошення Декларації про державний суверенітет України й Акта проголошення незалежності України.

Навчальний фільм

rnk.com.ua/109558

Перегляньте відеоролик «Реальна історія розкуркулення» і виконайте завдання до нього.

Демонтаж пам'ятника В. Леніну у Львові.
14 вересня 1990 р.

Колишні політв'язні, депутати Верховної Ради після прийняття Декларації про державний суверенітет України.
16 липня 1990 р.

► Чому для зображених депутатів подія, у якій вони брали участь, була такою важливою?

Титульний аркуш Декларації про державний суверенітет України з автографами учасників прийняття документа. 16 липня 1990 р.

► Якою є історична цінність цього документа?

30 липня 1990 р. народні депутати прийняли рішення повернути в Україну для продовження служби всіх солдатів радянської армії, призваних із її території, санкціонували укладення двосторонніх угод України з іншими республіками СРСР, затвердили внесення до Конституції УРСР статті про верховенство законів України над законами СРСР. Головою Верховної Ради УРСР обрали **Леоніда Кравчука**.

3 серпня 1990 р. було ухвалено Закон «Про економічну самостійність УРСР». Він закріпив право України самостійно визначати стратегію соціально-економічного розвитку, структуру господарства, пріоритетні напрями, методи господарської діяльності. Закон передбачав різноманітність і рівноправність форм власності, свободу підприємництва всіх юридичних і фізичних осіб, самостійне регулювання грошового обігу та захищеність внутрішнього ринку.

6. Політична конфронтація восени 1990 р. «Революція на граніті»

► Якими були вимоги студентів, які брали участь у голодуванні 2—17 жовтня 1990 р.?

У червні 1990 р. в Донецьку відбувся перший з'їзд шахтарів СРСР (58 % делегатів — представники України). На ньому головною причиною «застою» в економіці визнали систему господарювання та управління на чолі з КПРС. Рішення з'їзду підтримав односторонній попереджувальний страйк 11 липня 1990 р., у якому взяли участь 256 підприємств УРСР. На мітингах висували вимоги щодо відставки чинного уряду та створення уряду національної довіри, деполітизації правоохоронних органів, виведення партійних комітетів із підприємств, націоналізації майна КПРС.

Посилення громадської активності відбувалося на тлі руйнівних процесів усередині самої Комуністичної партії. За 1990 р. її кількісний склад зменшився на 10 %.

Наметове містечко в центрі Києва під час «революції на граніті». Жовтень 1990 р.

► Висловіть думку, чому влада не наважилася на розгін акції.

На початку 1990 р. в КПУ виникли осередки Демократичної платформи. Перша конференція її прихильників відбулася 1 березня 1990 р. в Києві. Основну мету нове об'єднання вбачало в «демократизації КПУ зсередини» (перетворення КПУ на парламентську партію тощо). Проте усвідомлюючи неможливість демократизації Комуністичної партії, прихильники Демократичної платформи вийшли з неї. Частина з них у грудні 1990 р. утворила Партію демократичного відродження України (ПДВУ).

Протистояння політичних сил в УРСР наростало. **2—17 жовтня 1990 р.** в Києві на площі Жовтневої революції (зараз Майдан Незалежності) тривало **голодування 158 студентів** із 24 міст України, яке дістало назву «**революція на граніті**». Її лідерами були Маркіян Іващишин, Ігор Коцюруб, Олег Барков, Олесь Доній та інші. Студенти вимагали відставки уряду, надання Декларації про державний суверенітет України конституційної сили, оголошення нових виборів до Верховної Ради на багатопартійній основі, заборони відбування військової служби громадянами України за її межами, націоналізації майна КПСР на території УРСР. Студенти домоглися відставки голови уряду України В. Масола, після чого голодування було припинене.

На II З'їзді Народного руху України (жовтень 1990 р.) гасло організації замінили на радикальніше «Від Народного руху за перебудову — до Народного руху за відродження суверенітету України».

Молебень на Володимирській гірці з нагоди святкування 1000-річчя хрещення Русі. Київ. 1988 р.

► Чому комуністична влада пішла на широке відзначення річниці хрещення Русі?

7. Релігійне відродження

► Коли було легалізовано УГКЦ?

Ключовою подією у зміні ставлення держави до церкви й релігії стало відзначення **1000-річного ювілею хрещення Русі (1988 р.)**.

Відновлення релігійного життя поставило на порядок денний питання про статус **Української греко-католицької церкви (УГКЦ)**. На початку 1989 р. проблема УГКЦ опинилася в центрі уваги. Її обговорювали на рівні ООН, Наради з безпеки та співробітництва в Європі тощо. Громадяни в СРСР, які раніше навіть не були знайомі з проблемою, почали підтримувати легалізацію УГКЦ.

Голова греко-католиків кардинал **Мирослав Любачівський** із Рима звернувся до вірян із закликом підтримати акцію на захист релігійної свободи. На цей заклик відгукнулося близько 150 тис. осіб.

Напередодні зустрічі М. Горбачова і Папи Римського у Ватикані 28 листопада 1989 р. Рада у справах релігій при Раді міністрів УРСР оприлюднила заяву про те, що греко-католики східного обряду можуть утворювати власні релігійні громади. **23 січня 1990 р.** в Преображенській церкві у Львові відбувся Собор УГКЦ, що був офіційно проголошений «актом легалізації».

Собор заявив про неканонічність Львівського собору 1946 р. і висунув вимогу про повернення майна. У цей час близько 1,5 тис. православних парафій повернулися до греко-католицизму. Навесні 1990 р. УГКЦ за рішенням Львівської міської ради отримала свою головну святиню — собор Святого Юра. У березні 1991 р. з еміграції повернувся кардинал Мирослав Любачівський.

Успішна боротьба УГКЦ за легалізацію надихнула **Українську автокефальну православну церкву (УАПЦ)**, що також була знищена радянською владою.

У серпні священник і віряни церкви Святих Петра і Павла у Львові відмовилися від підпорядкування РПЦ і стали першою автокефальною громадою в Україні. У листопаді 1989 р. у Львові на зібранні священників УАПЦ було проголошено відродження цієї церкви. У січні 1990 р. в УРСР уже налічувалося понад 200 громад УАПЦ. У червні **1990 р.** на всеукраїнському Соборі було затверджено відродження УАПЦ. Собор обрав Патріархом митрополита **Мстислава** (світське ім'я Степан Скрипник).

Щоб зберегти свій вплив в Україні, Собор РПЦ в січні 1990 р. об'єднав православні громади й монастирі на теренах України в окремий **екзархат** Московського патріархату, який дістав назву Українська православна церква. Московський патріарх і Священний Синод РПЦ зберегли за собою всі владні повноваження в екзархаті.

Релігійне відродження охопило також мусульманські громади (найбільше їх було на сході України та в Криму), юдеїв. З'явилися прихильники різноманітних релігій Сходу.

Кардинал Мирослав Любачівський.
1990-ті рр.

Митрополит Мстислав.
1990-ті рр.

А:Я Словник

Український екзархат РПЦ — церковна адміністративна одиниця Московського патріархату на теренах України.

Історичні персоналії

Квітка Цісик — американська співачка українського походження, яка народилася в 1950-х рр. у сім'ї українських емігрантів. У США вона записала альбоми українських пісень «Квітка» (1980 р.) і «Два кольори» (1989 р.). Її пісні «Я люблю свою Україну» і «Одна Україна» в 1990 р. були номіновані на премію «Греммі». Квітка Цісик приїздила в Україну лише один раз, у 1983 р. Свою мрію проїхати з концертним туром у незалежній Україні вона не змогла здійснити через тяжку хворобу. Також співачка не встигла записати третій альбом (із колисковими).

Квітка Цісик. 1980—1990-ті рр.

8. Внесок української діаспори у відновлення державної незалежності України

- Яку допомогу та підтримку надала українська діаспора в боротьбі за незалежність України?

Розгортання боротьби за державну незалежність активізувала діяльність української діаспори. Найактивнішими були діаспори в США й Канаді. Її представники в 1980-ті рр. продовжували традиційні демонстрації біля будівель посольства СРСР із вимогою звільнити українських дисидентів. Вони поширювали інформацію про політичні переслідування та утиски в СРСР, збирали кошти на підтримку демократичних сил в Україні та допомогу постраждалим від репресій.

Важливими завданнями української діаспори було збереження за межами батьківщини національної культури, розвиток освіти та науки. Зокрема, напрацювання Українського наукового інституту при Гарвардському університеті стали вагомим внеском до національного відродження України в 1990-х рр.

Із розгортанням процесів «перебудови» в СРСР українська діаспора надавала значну інформаційну підтримку визвольній боротьбі. У різних країнах світу організовували інформаційні кампанії, щоб розповісти світові про прагнення України здобути незалежність. Важливу роль у цьому відігравали українські служби «Голосу Америки» та «Радіо Свобода».

Українська діаспора представляла інтереси України перед урядами своїх країн. Також в умовах погіршення економічних умов вона організовувала постачання гуманітарної допомоги до України, підтримку української науки і мистецтва.

Навчальний фільм

rnk.com.ua/109559

Перегляньте відеоролик «Голодомор» і виконайте завдання до нього.

Зверніть увагу

За сприяння української діаспори уряд Канади один із перших визнав незалежність України. За сприяння пресекретаря Дж. Буша Романа Попадюка 27 листопада 1991 р. відбулася історична зустріч політичного проводу української діаспори на чолі з керівником УККА А. Лозинським із президентом США Дж. Бушем, який досить обережно ставився до ідеї незалежності України. Це стало одним із вирішальних чинників визнання США незалежності України 26 грудня 1991 р.

Навчальний фільм

rnk.com.ua/109560

Перегляньте відеоролик «Реальна історія "розстріляного відродження"» і виконайте завдання до нього.

Цікаві факти

Українська діаспора ініціювала особисте вручення президента Р. Рейгана у справу звільнення українських політ'язнів, зокрема Л. Лук'яненка та Ю. Шухевича в 1988 р. Успішними були й акції за легалізацію переслідуваних у СРСР УГКЦ та УАПЦ.

СФОРМУЛЮЙТЕ СУДЖЕННЯ ПРО:

- діяльність українських національно-патріотичних сил у 1989—1990 рр.;
- вплив «перебудови» на культурні процеси;
- релігійне відродження в Україні та легалізацію УГКЦ;
- внесок української діаспори у відновлення державної незалежності України.

Працюємо з хронологією

Березень 1988 р.	Створення Української Гельсінської спілки (УГС).
1989 р.	Перший фестиваль національної молодіжної музики «Червона рута».
Вересень 1989 р.	Установчий з'їзд Народного руху України за перебудову.
28 жовтня 1989 р.	Прийняття Закону УРСР «Про мови в Українській РСР».
1990 р.	Легалізація УГКЦ.
21 січня 1990 р.	Живий ланцюг.
16 липня 1990 р.	Декларація про державний суверенітет України.
2—17 жовтня 1990 р.	«Революція на граніті».

Запитання і завдання

Знаємо і розуміємо

1. Якими були результати виборів до Верховної Ради УРСР 1990 р.? Що таке «група 239»?
2. Як називали події голодування студентів на площі Жовтневої революції? Якого результату було досягнуто?
3. Які церкви домоглися легалізації в 1989—1990 рр.?

Застосовуємо і аналізуємо

4. Покажіть на карті (с. 133): 1) міста, якими проходив Живий ланцюг 1990 р.; 2) області, у яких на виборах

до Верховної Ради 1990 р. перемогли демократичні сили.

5. **Завдання з хронології.** Складіть хронологічну таблицю подій національно-визвольного руху 1987—1991 рр. Визначте ключові моменти боротьби за незалежність.
6. Поясніть зв'язок між політикою «гласності» і наростанням політичної активності суспільства.
7. Чому Верховна Рада УРСР із 1990 р. почала працювати в парламентському режимі?
8. **Працюємо в малих групах.** Обговоріть і висловіть думку щодо питання (на вибір). 1) У чому полягала відмінність «гласності» від свободи слова? 2) Чим була зумовлена поміркованість Народного руху України порівняно з діяльністю аналогічних рухів в інших республіках СРСР? Чому Народний рух України не повторив успіху подібних організацій, що діяли в країнах Балтії та Грузії? 3) Як «перебудова» вплинула на розвиток культурного життя суспільства?

Узагальнюємо і оцінюємо

9. Напишіть есе за темою «Чому комуністична більшість підтримала суверенітет України?».
10. Підготуйте мінідослідження «Фестиваль “Червона рута” як прояв піднесення національного життя».
11. Якою була роль неформальних об'єднань в активізації політичного життя суспільства? Чому вони сприяли становленню багатопартійності?
12. **Працюємо в парах.** Обговоріть і визначте причини прийняття, зміст та історичне значення Декларації про державний суверенітет України.
13. **Працюємо разом.** Проведіть дискусію, чим було зумовлене загострення політичної боротьби восени 1990 р. У чому це проявлялося?
14. Дайте оцінку ролі української діаспори в боротьбі за незалежність України. Відповідь подайте у вигляді тез.

1. Провал спроб збереження СРСР

- Як в Україні було нейтралізовано результати референдуму 17 березня 1991 р. про збереження СРСР?

Влада шукала можливості зберегти СРСР. 23 листопада 1990 р. був представлений проект Союзного договору, який обмежував права республік, передбачав формування органів влади СРСР зі значними повноваженнями у сфері міжнародних відносин і фінансів. Також він закріплював пріоритет союзних законів над республіканськими. Ухвалити проект договору намагалися через всесоюзний референдум. На референдум було винесене розлоге питання з нечітким формулюванням: «Чи вважаєте Ви необхідним збереження СРСР як оновленої федерації рівноправних суверенних республік, у якій повною мірою гарантуватимуться права і свободи людини будь-якої національності?».

Тоді Голова Верховної Ради УРСР Л. Кравчук запропонував одночасно із Всесоюзним референдумом провести в Україні опитування населення. Верховна Рада УРСР затвердила додаткове запитання: «Чи згодні Ви з тим, що Україна має бути у складі Союзу радянських суверенних держав на засадах Декларації про державний суверенітет України?».

У Всесоюзному референдумі 17 березня 1991 р. взяли участь 83,5 % осіб. Народ України відповів позитивно як на перше, так і на друге (додаткове) запитання (відповідно 70,2 і 80,2 %). У такий спосіб Верховна Рада УРСР здобула підтримку народу, домігшись схвалення Декларації про державний суверенітет.

Після референдуму розпочався так званий «Новоогарьовський процес» — переговори керівників дев'яти республік, у тому числі УРСР, із президентом СРСР М. Горбачовим про підписання Союзного договору. В останньому варіанті договору передбачалося, що союзні відомства поступляться значною кількістю повноважень, але СРСР має залишитися федерацією республік, а не співдружністю суверенних держав конфедеративного типу.

НАВЧАЛЬНА МЕТА: визначити причини розпаду СРСР; пояснити, із якою метою Крим здобув статус автономії; розповісти про події, що сприяли проголошенню незалежності України.

ПРИГАДАЙТЕ: 1. Яких успіхів досяг український національний рух на початок 1991 р.? 2. Чим улаився М. Джемільєв?

Стаття в газеті «Урядовий вісник» «Яким він буде, наш Союз? Рівноправне партнерство» (оприлюднені точки зору юристів та економістів). Вересень 1990 р.

- Чому «Новоогарьовський процес» завершився провалом попри зусилля влади?

Мітинги на підтримку та проти підписання Союзного договору. 1990 р. Напис на транспаранті ліворуч: «Союзу — так! Розвалу — ні!»

- Які аргументи, на вашу думку, висловлювала кожна зі сторін на підтримку своїх гасел?

Акція кримських татар у Москві. СРСР. 1987 р.

- Що спонукало кримських татар до проведення акції?

2. Початок повернення кримських татар на батьківщину. Створення Автономної Республіки Крим

- Як Крим став автономією у складі УРСР?

Процеси «перебудови» в СРСР сприяли активності кримськотатарського національного руху.

У липні 1987 р. в Москві було проведено мирну демонстрацію з вимогами відновлення прав кримських татар. Проте влада не збиралася йти на поступки. Тому сотні сімей, долаючи труднощі, із міст заслання самостійно переїздили до Криму. Керівництво Криму опиралося поверненню кримських татар: провокувало міжнаціональні конфлікти, поширювало неправдиву інформацію, чинило перешкоди. Так, населенню рекомендували не продавати в Криму житло, не брати кримських татар на роботу, не надавати їм земельних ділянок тощо. Зрештою влада роздала некримськотатарському населенню 150 тис. земельних ділянок для будівництва. Попри це до квітня 1989 р. у Криму вже проживало близько 40 тис. кримських татар. Цього ж року кримські татари створили **Організацію кримськотатарського національного руху (ОКНД)**, яку очолив **Рефат Чубаров**. Через дії влади ОКНД почала підтримувати самозахоплення земельних ділянок, що дало можливість переселити в Крим десятки тисяч сімей кримських татар.

У листопаді 1990 р. кримський обком КПРС порушив питання про відновлення Кримської АРСР. Цим кроком в умовах розпаду СРСР кримські комуністи намагалися зберегти вплив і владу, не допустити перетворення Криму на національну автономію кримських татар, які активно поверталися на півострів. Референдум **20 січня 1991 р.**

у Криму став першим плебісцитом в історії СРСР. На загальне голосування було винесене питання «Ви за відтворення Кримської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки як суб'єкта СРСР і учасника Союзного договору?». У референдумі взяли участь 81,37 % осіб від загальної кількості виборців, із них 93,26 % підтримали ідею автономії.

12 лютого 1991 р. Верховна Рада УРСР ухвалила Закон «Про відновлення Кримської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки».

Реакцією кримських татар на ці події стало проведення другого в історії Криму Курултаю. Він почав свою роботу **26 червня 1991 р.** Курултай прийняв заяву про незаконність заснованої всупереч волі кримськотатарського народу територіальної автономії в Криму та «Декларацію про національний суверенітет кримськотатарського народу». Шляхом таємного голосування було обрано **Меджліс кримськотатарського народу** — найвищий представницький орган кримських татар, подібний до парламенту. Його очолив **Мустафа Джемільєв**. 30 червня Меджліс ухвалив постанову про національний прапор і гімн («Я поклявся», автор Номан Челебіджихан).

3. Спроба державного перевороту в СРСР. Здобуття Україною незалежності

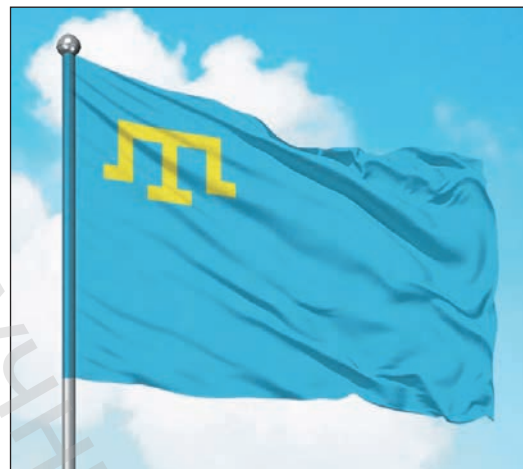
- 1. Якою була реакція в Україні на спробу державного перевороту в Москві? 2. Коли було проголошено незалежність України?

19 серпня 1991 р. комуністи здійснили спробу державного перевороту з метою не допустити розпаду СРСР. Група вищих посадовців оголосила про

Демонстрація у Криму. Напис на плакаті: «Відновлення політичних прав кримських татар — шлях до ліквідації наслідків геноциду». 1990 р.

- Чому навіть після повернення до Криму кримським татарам доводилося виборювати свої права?

Національний прапор кримських татар

Історичні персоналії

Мустафа Джемільєв — політичний і громадський діяч СРСР та України кримськотатарського походження, один із провідників кримськотатарського національного руху, правозахисник, учасник дисидентського руху, політв'язень. Уперше він був засуджений у травні 1966 р. за відмову служити в радянській армії. У 1969 р. він був серед засновників першої в СРСР незалежної громадянської асоціації «Ініціативна група із захисту прав людини в СРСР», що діяла відкрито. Основною формою її діяльності були звернення до ООН, радянської влади та громадян СРСР. Проте невдовзі більшість членів групи було заарештовано. До 2013 р. М. Джемільєв керував Меджлісом кримськотатарського народу, зараз є депутатом Верховної Ради України.

Мустафа Джемільєв.
2000-ні рр.

Громадяни України виступають за незалежність на Всеукраїнському референдумі. 1 грудня 1991 р.

Учасники мітингу біля стін Верховної Ради підкидають догори Л. Лук'яненка після прийняття Акта проголошення незалежності України. 24 серпня 1991 р.

створення Державного комітету з надзвичайного стану (ДКНС). Однак його дії не знайшли підтримки в керівництва УРСР та інших союзних республік. Так, деякі місцеві ради, особливо в західних областях України, засудили заколот. Харківська міська рада кваліфікувала дії ДКНС як найтяжчий злочин.

У ніч проти 21 серпня 1991 р. залучені ДКНС війська готувалися здійснити штурм Білого дому в Москві. Проте заколот зазнав поразки.

Скориставшись ситуацією, позачергова сесія Верховної Ради України **24 серпня 1991 р.** прийняла історичний документ — **Акт проголошення незалежності України**. Зокрема, у ньому йшлося: «Територія України є неподільною і недоторканною. Віднині на території України мають чинність виключно Конституція і закони України».

Через причетність КПУ до спроби державного перевороту Верховна Рада України заборонила її діяльність.

4 вересня 1991 р. над будівлею Верховної Ради України підняли національний синьо-жовтий прапор, який **28 січня 1992 р.** був затверджений як Державний Прапор України.

Восени 1991 р. відбулися перші офіційні візити Голови Верховної Ради України Л. Кравчука до США, Канади та Франції.

4. Референдум 1 грудня 1991 р. та вибори Президента України

► Як населення підтримало проголошення незалежності України? Хто став першим Президентом України?

1 грудня 1991 р. було проведено **Всеукраїнський референдум на підтвердження Акта проголошення незалежності України**. На ньому 90,32 % громадян проголосували за підтвердження незалежності України.

1 грудня 1991 р. також проходили **вибори Президента України**. Із результатом 61,6 % голосів першим Президентом України став Голова Верховної Ради України Л. Кравчук.

8 грудня 1991 р. президенти України Л. Кравчук, Росії Б. Єльцин, Голова Верховної Ради Білорусі С. Шушкевич підписали угоду про створення **Співдружності Незалежних Держав (СНД)**. Україна увійшла до складу СНД на правах **асоційованого членства**.

АЯ Словник

Асоційоване членство — гнучкий варіант участі в певній організації, що дає змогу лише обмежено користуватися правами та обов'язками учасника й водночас не нести зобов'язань.

Історичні персоналії

Леонід Кравчук народився на Рівненщині, навчався в Рівненському кооперативному технікумі, а згодом у Київському університеті. Він мав ступінь кандидата економічних наук, працював викладачем. За часів СРСР Л. Кравчук входив до складу КПУ та обіймав у ній керівні посади. У 1990—1991 рр. він очолював Верховну Раду України, у 1991—1994 рр. був Президентом України, у 1994—2006 рр. — народним депутатом України.

25 грудня 1991 р. М. Горбачов підписав указ про зняття із себе повноважень президента СРСР. Так припинив існування СРСР.

5. Міжнародне визнання незалежності України

► Яка подія дала поштовх міжнародному визнанню України?

Першою незалежність України визнала Польща 2 грудня 1991 р., а потім Канада. В останні дні 1991 р. Україну визнали всі держави «**Великої сімки**» (G7).

10 грудня 1991 р., у День прав людини, було прийнято Закон «Про дію міжнародних договорів на території України». У ньому йшлося про те, що Україна розглядає укладені й ратифіковані нею міжнародні договори як частину національного законодавства.

Визнання відбувалося й на рівні міжнародних організацій. 30 січня 1992 р. Україна стала членом Ради з безпеки та співробітництва в Європі (зараз Організація з безпеки та співробітництва в Європі), а 10 березня 1992 р. приєдналася до Північноатлантичної ради зі співробітництва (із 1998 р. — Рада євроатлантичного партнерства).

Загалом Україна уклала 35 двосторонніх міждержавних договорів і 88 міжурядових угод.

Широкому визнанню незалежності України сприяла її виважена внутрішня й зовнішня політика. Вона ґрунтувалася на принципах демократії, гуманізму, забезпеченні прав людини, миролюбності, була спрямована на розвиток міжнародної співпраці в усіх сферах. **1 листопада 1991 р.** Верховна Рада прийняла Декларацію прав національностей України, яка урочисто гарантувала всім народам, національним групам і громадянам, які проживають на її території, рівні політичні, економічні, соціальні й культурні права та свободу релігійних переконань.

Л. Кравчук на сесії Верховної Ради приймає присягу на вірність Україні. 5 грудня 1991 р. Так було закладено традицію під час присяги використовувати Конституцію, Акт проголошення незалежності України та Пересопницьке Євангеліє

✓ Цікаві факти

Історичною заслугою Л. Кравчука було те, що в боротьбі за незалежність України йому вдалося уникнути заворушень на початковому етапі державотворення. Проте він так і не зміг вивести економіку країни з кризи й забезпечити стабільний розвиток.

А-Я Словник

«**Велика сімка**» (G7) — міжнародний клуб урядів семи високорозвинених країн світу (США, Японія, Німеччина, Велика Британія, Франція, Італія, Канада). Лідери цих країн регулярно зустрічаються для обговорення спільних економічних проблем і намагаються узгоджувати свою політику. Єврокомісія має у G7 статус спостерігача.

5 грудня 1991 р. Верховна Рада виступила зі Зверненням до парламентів і народів світу, у якому зазначалося, що Україна дотримуватиметься норм міжнародного права, керуючись Загальною декларацією прав людини, міжнародними пактами про права людини й іншими відповідними міжнародними документами.

СФОРМУЛЮЙТЕ СУДЖЕННЯ ПРО:

- спроби зберегти СРСР і протидія цьому владі УРСР;
- процеси, які сприяли проголошенню незалежності України.

Працюємо з хронологією

24 серпня 1991 р. ● Акт проголошення незалежності України.

1 грудня 1991 р. ● Всеукраїнський референдум і вибори Президента України.
● Обрання Л. Кравчука Президентом України.

Запитання і завдання

Знаємо і розуміємо

1. Що таке «Новоогарьовський процес»? Чи мав він завершення?
2. Які сили підтримали спробу державного перевороту в СРСР?
3. Які держави першими визнали незалежність України?

Застосовуємо і аналізуємо

4. Покажіть на карті атласу: 1) кордони незалежної України; 2) держави, з якими межує Україна.

5. **Завдання з хронології.** 1) Скільки років минуло від ухвалення IV Універсалу УНР до прийняття Акта проголошення незалежності України? 2) Скільки років минуло від часу, коли Україна стала членом ООН, до її визнання незалежною державою?

6. Чому заколотники ДКНС не здобули підтримки населення? Чи можна стверджувати, що заколот наблизив проголошення незалежності України?

7. Із якою метою було проведено референдум 1 грудня 1991 р.? Яким був його результат?

8. **Працюємо в малих групах.** Визначте, із якою метою було створено Співдружність Незалежних Держав (СНД). Хто був зацікавлений в існуванні цього міждержавного об'єднання? Чому Україна відмовилася стати його повноправним членом?

9. Доберіть експонати до експозиції віртуального музею «Проголошення незалежності України».

Узагальнюємо і оцінюємо

10. Як можна оцінити результати Всесоюзного референдуму і Всеукраїнського опитування 17 березня 1991 р.?

11. **Працюємо в парах.** Обговоріть і визначте причини розпаду СРСР і роль у цьому України.

12. **Працюємо разом.** Згадуючи про події проголошення незалежності України, громадсько-політичний діяч В. Яворівський зазначав: «Ситуація була дуже гострою. Суспільство було налаштоване проти них [комуністів], тож багато комуністів проголосували за незалежність саме через страх». Чи згодні ви з такою думкою? Поясніть чому.

rnk.com.ua/107016
Практичні заняття
за розділом IV

rnk.com.ua/107017
Узагальнення знань
за розділом IV

rnk.com.ua/107018
Тестові завдання для
підготовки до тематичного
контролю за розділом IV

Розділ V. РОЗВИТОК УКРАЇНИ ЯК НЕЗАЛЕЖНОЇ ДЕРЖАВИ

§ 21. Державотворчий процес у перші роки незалежності

Додаткові матеріали
rnk.com.ua/109527

НАВЧАЛЬНА МЕТА: охарактеризувати державотворчий процес у перші роки незалежності; визначити зміни у виконавчій, законодавчій і судовій владі.

ПРИГАДАЙТЕ: 1. Коли було проголошено незалежність України? 2. Якими були основні положення Декларації про державний суверенітет України і Акта проголошення незалежності України?

А-Я Словник

Європейська інтеграція (євроінтеграція) — процес входження держави до європейських структур, уніфікація внутрішнього життя, законодавства, стандартів відповідно до норм у країнах Європейського Союзу (ЄС).

Державотворчий процес — формування і становлення основних інститутів влади, їхнє конституційне оформлення, визначення національних інтересів.

1. Формування законодавчої гілки влади

► Із яких етапів складався державотворчий процес?

Після розпаду СРСР та проголошення незалежності України перед українським народом постали такі завдання:

- формування власної суверенної держави;
- ліквідація тоталітарних політичних структур і розбудова правової демократичної держави;
- перетворення централізованої державної економіки на ринкову, орієнтовану на потреби людей;
- національне відродження, покращення міжнародних відносин;
- встановлення рівноправних зв'язків з іншими державами, долучення до європейської інтеграції та євроатлантичної інтеграції;
- реалізація міжнародного права.

Головним завданням перших років державотворчого процесу стало формування трьох основних гілок влади — законодавчої, виконавчої та судової, створення української армії та інших силових структур. Поряд із цим необхідно було створити управлінські структури на місцях, налагодити ефективну взаємодію місцевої та центральної влади.

Єдиним законодавчим органом влади стала Верховна Рада України. Її склад у кількості 450 осіб

Особливості державотворчого процесу в Україні

Становлення держави відбувалося одночасно з формуванням української політичної нації

Через складне соціально-економічне становище населення розчарувалося в ідеї суверенності

У внутрішні справи України втручалася Росія, яка чинила опір державотворчому процесу

Сесійна зала Верховної Ради України

було обрано в 1990 р. Депутатську більшість становили члени розпущеної в 1991 р. КПУ. Усе це негативно позначилося на державотворчому процесі. У грудні 1991 р. Головою Верховної Ради став Іван Плющ. У перші місяці діяльності Верховна Рада України ухвалила майже 400 законів та понад 1,1 тис. постанов і рішень. Проте її ефективній роботі перешкоджали гостре політичне протистояння, відсутність злагодженої роботи гілок влади.

2. Президент України і виконавча влада

- 1. Які головні повноваження мав Президент України в 1991—1996 рр.? 2. Який Прем'єр-міністр України отримав право видавати декрети?

Відповідно до чинної Конституції Президент України був главою держави (вищою посадовою особою) і главою виконавчої влади. До його обов'язків, зокрема, належало: гарантування прав і свобод громадян, запровадження в життя Конституції і Законів України через органи державної виконавчої влади, представництво України на міжнародному рівні.

Проте Верховна Рада України не врегулювала питання взаємодії та розподілу повноважень між гілками влади, що спричинило тривалу боротьбу між представниками законодавчої та виконавчої влади.

Виконавчу владу в Україні представляв Кабінет Міністрів України, який очолював Прем'єр-міністр. У квітні 1991 р. Прем'єр-міністром України став Вітольд Фокін. 27 жовтня 1992 р. Верховна Рада України затвердила склад нового Кабінету Міністрів на чолі з народним депутатом **Леонідом Кучмою**. Однак діяльність

Прапор (штандарт) Президента України

! Зверніть увагу

Із 2000 р. було запроваджено нову систему відліку скликань Верховної Ради. Так, Верховну Раду України XII скликання (1990—1994 рр.) почали вважати Верховною Радою I скликання. Також на будівлі Верховної Ради радянську символіку було замінено на національну.

М. Плав'юк передає прапор УНР Президенту України Л. Кравчуку. Фотографія Національного музею історії України

Шахтарі на майдані Незалежності в Києві. Приводом до масового страйку стало чергове підвищення цін на продукти. 1992 р.

- Висловіть думку, у чому полягала важливість зображеної події.

цього уряду, як і попереднього, виявилася неефективною.

Помітним стало втручання в економічні справи Президента України Л. Кравчука. Він прагнув перебрати на себе всю виконавчу владу, зокрема безпосереднє керівництво Кабінетом Міністрів. Спалахнув черговий конфлікт у владі. У вересні 1993 р. уряд Л. Кучми пішов у відставку. Реалізацію всього обсягу виконавчої влади Верховна Рада України передала Президентові України Л. Кравчуку, а виконувати обов'язки Прем'єр-міністра призначили народного депутата Юхима Звягільського.

3. Створення української армії та військово-морських сил

- Коли було ухвалено закон про створення Збройних Сил України?

24 серпня 1991 р. парламент прийняв постанову «Про військові формування в Україні», за якою всі війська на території нашої держави переходили в підпорядкування Верховної Ради. Також було створене Міністерство оборони України (першим міністром оборони став генерал-полковник Костянтин Морозов). У жовтні 1991 р. затвердили Концепцію оборони й розбудови Збройних Сил України. Вона проголошувала прагнення України стати нейтральною, без'ядерною, позаблоковою державою.

6 грудня 1991 р. було прийнято Закон «Про Збройні Сили України». 19 жовтня 1993 р. Верховна

Зверніть увагу

24 серпня 1991 р. Президент Української Народної Республіки в екзилі Микола Плав'юк передав Президенту України Л. Кравчуку акт про припинення діяльності еміграційного уряду у зв'язку з відновленням державної незалежності, прапор уряду УНР в екзилі, печатку президента УНР в екзилі та президентський клейнод. Це означало, що проголошена Українська незалежна держава стала правонаступником УНР. М. Плав'юк був першою особою, якій Президент України надав українське громадянство.

Навчальний фільм

rnk.com.ua/109561

Перегляньте відеоролик «Хто віддав нашу ядерну зброю» і виконайте завдання до нього.

Підписання угоди між Україною і Росією про поділ Чорноморського флоту. 28 травня 1997 р.

► Чому Росія пішла на підписання цієї угоди?

Корабель U-132 Чорноморського флоту (раніше мав бортовий номер СКР-112), який у 1992 р. увійшов до складу ВМС України

Рада прийняла Военну доктрину України. Вона базувалася на тому, що Україна не вважає жодну державу своїм потенційним противником.

Щоб забезпечити перехід від Збройних Сил СРСР до Збройних Сил України, було створено **Національну гвардію України**, яка проіснувала до 1999 р. У 2014 р. її відновили.

Складною проблемою стала доля Чорноморського флоту, на який претендували Україна та Росія. **3 серпня 1992 р.** держави підписали угоду про принципи формування Військово-Морських сил (ВМС) України і Військово-морського флоту (ВМФ) Росії на базі Чорноморського флоту СРСР.

Після переговорів 9 червня 1995 р. держави поділили флот у такий спосіб: 18,3% кораблів переходили під контроль України, а 81,7% — Росії. Військово-морські бази в Ізмаїлі, Одесі, Очакові, Керчі, Донузлаві, Балаклаві та ще десять баз морської авіації отримала Україна. Чорноморський флот на території України міг мати 338 кораблів, а також 22 військові літаки. Кількість особового складу встановлювали до 25 тис. осіб. У використанні Росії залишилося 16 командних пунктів (із 80), 11 об'єктів зв'язку (із 39), п'ять об'єктів забезпечення ракетно-артилерійською та мінно-торпедною зброєю.

Конституція України 1996 р. забороняла базування на території держави будь-яких іноземних військових формувань. Проте **28 травня 1997 р.** Україна і Росія узгодили умови перебування російського Чорноморського флоту в Севастополі терміном на 20 років.

Перший міністр оборони України генерал-полковник Костянтин Морозов. 1990-ті рр.

✓ Цікаві факти

3 вересня 1993 р. між Україною та Росією було укладено чотири угоди, які врегульовували питання вивезення та утилізації ядерної зброї з України. В обмін Україна отримувала ядерне паливо для електростанцій.

🎬 Навчальний фільм

rnk.com.ua/109562

Перегляньте відеоролик «Ось чому в нас немає Чорноморського флоту» і виконайте завдання до нього.

Будівля Конституційного Суду України в Києві. Сучасний вигляд

Спеціальне пленарне засідання Конституційного Суду України

- Якою була головна мета створення Конституційного суду України? Які функції він виконує?

4. Розбудова судової системи й правоохоронних органів

- Висловіть припущення, чому судова і правоохоронна системи формувалися зі значними труднощами.

Розбудова судової системи відбувалася повільно. Упродовж 1992—1996 рр. парламент так і не ухвалив концепцію судово-правової реформи, не був сформований і Конституційний Суд України.

Виникла потреба в перегляді й підготовці Цивільного, Трудового, Адміністративного та інших кодексів України. Однак через розбіжності у Верховній Раді тривалий час у державі використовували кодекси радянських часів.

Важливим заходом у захисті інтересів держави стало створення 20 вересня 1991 р. правоохоронного органу — Служби національної безпеки України (згодом — **Служба безпеки України, СБУ**). У своїй роботі СБУ керується конституційними нормами та Законом «Про оперативно-розшукову діяльність». Вона підпорядкована Президенту України й підконтрольна Верховній Раді.

Відбувалося формування інших правоохоронних органів: прокуратури, міліції, нотаріату, адвокатури, митної служби, податкової служби тощо.

5. Визначення громадянства й кордонів України

- Коли було запроваджено громадянство України? Хто отримав його після проголошення незалежності України?

8 жовтня 1991 р. Верховна Рада України прийняла Закон «Про громадянство України», що визначав громадянство як невід’ємне право людини. Громадянство отримали всі особи, які проживали на території України та не були громадянами інших держав.

У країні проголосили єдине громадянство, тобто громадянин України не міг бути громадянином іншої держави. Із 1997 р. радянські паспорти почали обмінювати на українські.

Декларація прав національностей України від 1 листопада 1991 р. забезпечувала дотримання права національних меншин.

7 листопада 1991 р. Верховна Рада прийняла Закон «Про державний кордон України», який проголошував недоторканність кордонів держави, визначав порядок їх охорони та правила переходу. Були створені Прикордонні війська України.

Державний кордон України проходив відповідно до адміністративних меж УРСР

Інсталяція у вигляді двох гігантських риб на кордоні України та Польщі, що символізує відсутність штучних бар'єрів між країнами. Художник Ярослав Козяра. 2011 р.

у складі СРСР. Ділянки колишнього радянського західного кордону з Румунією, Угорщиною, Чехословаччиною (згодом Словаччиною), Польщею стали кордоном України. 11 грудня 1991 р. для гарантування економічної безпеки держави Президент підписав Указ «Про утворення Державного митного комітету України».

6. Утвердження Кримської територіальної автономії

- Який характер мала автономія Криму згідно з Конституцією 1996 р.?

На початку 1990-х рр. в Україні виникли рухи, які пропагували ідею створення автономних або навіть самостійних територіально-політичних одиниць.

Найбільш небезпечні для територіальної цілісності України події розгорнулися в 1991—1994 рр. у Криму, де були розміщені важливі військові об'єкти Чорноморського флоту.

Навесні 1992 р. між Верховною Радою України та Верховною Радою Криму виникла незгода. Верховна Рада Криму прийняла Конституцію, у якій ішлося про право Республіки Крим на самостійну зовнішню політику, власні правоохоронні органи та володіння всіма ресурсами на її території. При цьому Крим нібито залишався у складі України, але з певними умовами. Остаточного нову Конституцію мав схвалити референдум.

Працюємо із джерелом

Л. Кравчук про дії української влади щодо відновлення національних прав кримських татар (кінець 1991 р.)

Ми маємо створити для кримськотатарського народу умови, й економічні також, для його переселення на історичну батьківщину. Це перше й найголовніше нині... Сьогодні потрібно вирішувати питання таким чином, щоб кримськотатарський народ, який перебуває в Криму і є сьогодні меншиною відносно населення Криму, зайняв з урахуванням історичного аналізу відповідне місце в державних владних структурах, які є сьогодні в Криму... Говорити про перетворення територіальної Кримської Автономної Республіки на національно-територіальну немає достатніх підстав.

- Поміркуйте, яке значення мали слова Л. Кравчука.

Акція кримських татар у Києві. 1992 р.

Пам'ятник Т. Шевченку у Львові, відкритий на першу річницю незалежності України. Ліворуч від фігури поета стоїть 12-метрова символічна стела «Хвиля національного відродження». 24 серпня 1992 р.

▶ Навчальний фільм

rnk.com.ua/109905

Перегляньте відеоролик «Як Київ звільнив Крим у 1995 р.» і виконайте завдання до нього.

✓ Цікаві факти

У XIX ст. українці не мали власного гімну та замість нього співали «Многая літа», «Заповіт» Т. Шевченка тощо. У 1863 р. у львівському журналі «Мета» було надруковано вірш П. Чубинського «Ще не вмерла Україна», композитор М. Вербицький написав до нього музику. Пісня швидко поширилася на українських землях і за кордоном, а в 1917 р. стала гімном Української держави. За радянської доби цей гімн заборонили як націоналістичний. Тільки за часів незалежності пісню офіційно затвердили як Державний Гімн України.

У цей самий час уряд Російської Федерації видав постанову, що визнавала неконституційним Акт передання Кримської області зі складу РРФСР до складу УРСР, а Севастополь проголошувала російським містом. Своєю чергою, Верховна Рада України заявила про неконституційність цих дій. За результатами переговорів удалося накласти мораторій (заборону) на референдум і внести зміни до Конституції Криму. Проте у вересні 1993 р. Верховна Рада Криму запровадила посаду президента Криму. Ним став лідер блоку «Росія» Юрій Мешков. У квітні 1994 р. було проведено вибори і до парламенту Криму, де перемогу також здобули прихильники Росії. Під час виборів під виглядом опитування було проведено референдум і відновлено перший варіант Конституції. Ю. Мешков підпорядкував силові відомства Криму, створив президентську гвардію тощо.

У відповідь Київ надіслав на півострів підрозділи Національної гвардії України; було створено паралельні, підпорядковані Києву силові відомства. Верховна Рада України вимагала узгодження законодавства півострова з українським.

Тим часом спалахнув конфлікт між Ю. Мешковим і парламентом. Відбувся розкол у блоку «Росія». Поміркована частина кримських політиків пішла на переговори з Києвом. Вона підтримала Л. Кучму під час виборів Президента України. Верховна Рада Криму скасувала посаду президента, а виконавчу владу в Криму передали голові уряду автономії А. Франчуку. На початку 1995 р. Верховна Рада України ухвалила Закон «Про Автономну Республіку Крим».

Після прийняття у 1996 р. Конституції України було остаточно закріплено територіальний характер автономії Криму.

7. Державна символіка

► Які державні символи затвердили в 1991—1992 рр.?

28 січня 1992 р. Верховна Рада України затвердила Державний Прапор — стяг із двох рівновеликих горизонтальних смуг синього і жовтого кольорів.

19 лютого 1992 р. Верховна Рада України визнала тризуб малим Державним Гербом України. Ескіз великого Державного Герба було розроблено, але досі не затверджено.

15 січня 1992 р. Верховна Рада України визначила як Державний Гімн України музику на вірш «Ще не вмерла Україна», а 6 березня 2003 р. було

прийнято Закон «Про Державний Гімн України». Згідно з ним, Державним Гімном України є національний гімн на музику М. Вербицького зі словами першого куплета та приспіву твору П. Чубинського з незначними змінами.

▶ Навчальний фільм

rnk.com.ua/109563

Перегляньте відеоролик «Реальна історія українського прапора» і виконайте завдання до нього.

Державний Прапор України
та малий Державний Герб України

СФОРМУЛЮЙТЕ СУДЖЕННЯ ПРО:

- державотворчий процес в Україні;
- проблеми, що виникли в перші роки незалежності.

🕒 Працюємо з хронологією

7 листопада 1991 р.	Прийняття Закону «Про державний кордон України».
6 грудня 1991 р.	Прийняття Закону «Про Збройні Сили України».
1992 р.	Затвердження державних символів України: Прапора, Герба, Гімну.

Запитання і завдання

Знаємо і розуміємо

1. Що таке державотворчий процес? Яку дату можна вважати ключовою в ньому?
2. Які атрибути державності запровадила Верховна Рада після проголошення незалежності України?

Застосовуємо і аналізуємо

3. Покажіть на карті атласу ділянки кордону України, які не були остаточно врегульовані в перші роки незалежності.

4. Складіть розгорнутий план за темою «Державотворчий процес в Україні в першій половині 1990-х рр.».
5. Які зміни на початку розбудови незалежної України відбулися в судовій владі та правоохоронних органах?
6. Чим був зумовлений сплеск сепаратистських рухів в Україні на початку 1990-х рр.? У якому регіоні України сепаратистський рух був особливо небезпечним для становлення держави?

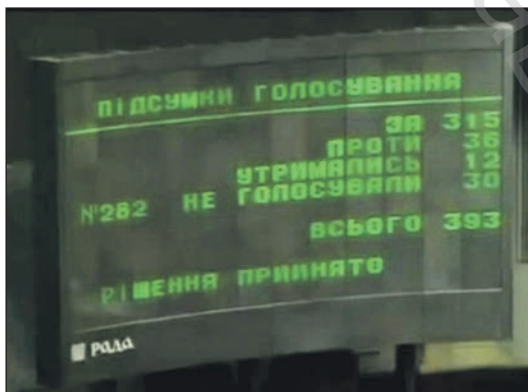
Узагальнюємо і оцінюємо

7. **Працюємо в малих групах.** Як пов'язані між собою державотворчий процес та економічна криза в перші роки незалежності України?
8. **Працюємо в парах.** За допомогою додаткових джерел підготуйте презентацію про етапи державотворчого процесу в перші роки незалежності.
9. Сформулюйте оцінне судження про здобутки та помилки державотворчого процесу перших років незалежності.
10. **Працюємо разом.** Проведіть дискусію. Визначте, у чому полягала проблема вибору форми державного устрою, що постала перед Україною. Яка форма державного устрою, на вашу думку, є оптимальною для України?

НАВЧАЛЬНА МЕТА: охарактеризувати політичний розвиток України в 1994–1999 рр.; визначити, які зміни відбулися в політичному житті після прийняття Конституції.

ПРИГАДАЙТЕ: 1. Зі створення якої політичної партії в Україні почала формуватися багатопартійна система? 2. Коли було скасовано статтю 6 Конституції СРСР про монополію КПРС на владу?

Результати голосування за нову Конституцію України. 28 червня 1996 р.

❗ Зверніть увагу

У перші роки незалежності України всі ліві партії обстоювали пріоритет державних форм господарювання, із застереженням ставилися до приватної власності, засуджували соціальне розшарування суспільства, виступали за ліквідацію безробіття тощо.

1. Перегрупування партійно-політичних сил

► Які політичні сили сформувалися в Україні в перші роки незалежності?

На час проголошення незалежності в Україні діяли понад 20 політичних партій. Після подій серпня 1991 р. та заборони Комуністичної партії України (КПУ) у політичному житті України переважали партії та рухи національно-демократичного спрямування. Проте вони не сформували більшості у Верховній Раді.

Праве крило політичних сил представляли партії національного і націоналістичного напрямів. До цих партій належали Народний рух України (НРУ), Демократична партія України (ДПУ), Українська республіканська партія (УРП), Конгрес українських націоналістів (КУН), Християнсько-демократична партія України (ХДПУ), Українська національна асамблея (УНА). Також до України повернулася Організація українських націоналістів (ОУН), яка раніше функціонувала за кордоном.

Найвпливовішим серед партій правої орієнтації був НРУ. Він пройшов шлях від громадського об'єднання до політичної партії, яка сформувалася в 1992 р.

На виборах до Верховної Ради 1994 р. представники правих партій отримали лише 47 депутатських мандатів.

Погіршення соціально-економічного становища стало підґрунтям для відновлення впливу лівих сил. Їх активізація була пов'язана зі створенням Соціалістичної партії України (СПУ) на чолі з О. Морозом. До партії увійшла більшість членів забороненої КПУ. До лівих партій належала й Селянська партія України (СелПУ), що виступала за відродження селянства як основи зміцнення держави. У зовнішньополітичних справах ліві партії виступали за зміцнення зв'язків із країнами СНД, насамперед із Росією.

У жовтні 1993 р. після тривалих дебатів у парламенті та пресі КПУ відновила діяльність.

На виборах до Верховної Ради України 1994 р. ліві партії здобули 123 мандати.

Упродовж 1991—1993 рр. майже 28 політичних партій заявили про центристську позицію. Проте всі вони були нечисленними. Серед цих партій виділялися Ліберальна партія України (ЛПУ), Партія праці України (ППУ), Соціал-демократична партія України (СДПУ) і Соціал-демократична партія України (об'єднана) (СДПУ(о)). Вони виголошували захист демократичних свобод, розвиток соціально орієнтованої ринкової економіки.

Отже, усі партії виступили за розбудову незалежної держави, але пріоритети їхньої політики різнилися. Президентський курс підтримували партії центристського спрямування. Ліві й праві сили фактично були в опозиції до президентської влади.

2. Дострокові вибори до Верховної Ради та вибори Президента України 1994 р.

► Хто здобув перемогу на дострокових президентських виборах?

27 березня 1994 р. відбулися дострокові вибори до Верховної Ради України. Було обрано 338 народних депутатів, половина з яких належали до лівих політичних партій. Найбільше місць отримала КПУ — 96 (до них слід додати ще п'ять членів Компартії Криму), СелПУ — 18, СПУ — 14, НРУ — 20. Інші партії спромоглися провести у Верховну Раду від одного до дев'яти представників. 18 травня 1994 р. Головою Верховної Ради було обрано О. Мороза. Прем'єр-міністром став В. Масол.

Процес зміни політичної влади в Україні завершили президентські вибори, що відбулися в **червні-липні 1994 р.** Перемогу здобув Л. Кучма. Його переважно підтримали виборці у східних і південних областях та Автономній Республіці Крим.

Вибори 1994 р. підтвердили демократичний шлях розвитку України. Вона стала першою країною СНД, де зміна влади відбулася мирним, демократичним шляхом.

3. Конституційний процес. Конституція 1996 р.

► Як і коли було прийнято Конституцію України?

Конституційний процес в Україні, що передбачав підготовку нової Конституції України, розпочався з прийняття Декларації про державний суверенітет України 16 липня 1990 р.

Після проголошення незалежності в нашій державі певний час мала чинність Конституція УРСР 1978 р. в частині, що не суперечила законам України. Після внесення змін і доповнень 17 вересня 1991 р. Верховна Рада перейменувала її на Конституцію України.

Конституція України потребувала значного доопрацювання, але єдності в цьому питанні у владі не було. Із метою розв'язання суперечок 8 червня 1995 р. Верховна Рада та Президент України підписали Конституційний договір «Про основні засади, організацію та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України».

Емблема Народного руху України

Емблема Конгресу українських націоналістів

**СОЦІАЛІСТИЧНА
ПАРТІЯ УКРАЇНИ**

Прапор Соціалістичної партії України

Емблема Прогресивної соціалістичної партії України

Емблема Ліберальної партії України

Церемонія зміни влади в Україні.
Л. Кравчук (праворуч) передає владу
Л. Кучмі (ліворуч). 1994 р.

Президент України Л. Кучма і Голова Верховної Ради
О. Мороз підписують Конституційний договір. 1995 р.

► Чому конституційний процес в Україні був тривалим і супроводжувався гострою політичною боротьбою?

Історичні персоналії

Леонід Кучма народився на Чернігівщині, вищу освіту здобув у Дніпропетровському університеті. Кандидат технічних наук, професор. Після закінчення університету Л. Кучма працював у Конструкторському бюро «Південне», де пройшов шлях від інженера до першого заступника генерального директора. Потім він тривалий час обіймав посаду технічного керівника космодрому Байконур. Його обирали секретарем партійного комітету заводу. У 1986—1991 рр. Л. Кучма був генеральним директором Виробничого об'єднання «Південмаш», у 1990 р. — депутатом Верховної Ради УРСР, у 1992—1993 рр. — Прем'єр-міністром України, у 1993—1994 рр. — президентом Української спілки промисловців і підприємців, у 1994—2004 рр. — Президентом України.

Проте це лише продовжило протистояння між гілками влади на рік. Лише навесні 1996 р. було ухвалено проект Конституції та створено Тимчасову спеціальну комісію з доопрацювання проекту Конституції, до складу якої увійшли представники всіх депутатських фракцій і груп.

Після завершення роботи комісії в червні 1996 р. Верховна Рада України розпочала тривале обговорення доопрацьованого проекту Конституції. Щоб прискорити процес, Президент України призначив на вересень 1996 р. Всеукраїнський референдум із питань затвердження нової Конституції.

Нарешті **28 червня 1996 р.** Верховна Рада України прийняла Конституцію України. Україна отримала Основний Закон, ухвалення якого стало компромісом між різними політичними силами і гілками влади.

Конституція України як Основний Закон держави має найвищу юридичну силу, є основою для прийняття інших нормативних актів.

4. Вибори до Верховної Ради України 1998 р.

► Коли була запроваджена змішана система виборів до Верховної Ради України?

Особливістю виборів до Верховної Ради України **1998 р.** стало те, що одну половину депутатів обирали за пропорційною системою, іншу — за мажоритарною. Запровадження **змішаної системи виборів** передбачало зміцнення партійної системи й чіткішу політичну структурування парламенту.

За результатами виборів 29 березня 1998 р. ліві партії отримали 174 місця, центристські — 108, праві — 53, інші позиціювали себе як безпартійні. Жодна політична партія не здобула явної переваги.

12 травня 1998 р. розпочала роботу Верховна Рада III скликання. Головою Верховної Ради було обрано представника блоку СПУ і СелПУ Олександра Ткаченка. Як і попередня, новообрана Верховна Рада стала в опозицію до Президента.

СФОРМУЛЮЙТЕ СУДЖЕННЯ ПРО:

- переформування політичних сил після проголошення незалежності України;
- тривалий конституційний процес;
- особливості виборів до Верховної Ради України 1998 р.

Працюємо з хронологією

Липень 1994 р.	● Обрання Л. Кучми Президентом України.
28 червня 1996 р.	● Ухвалення Конституції України.
1998 р.	● Вибори до Верховної Ради України.

Запитання і завдання

Знаємо і розуміємо

1. Коли відбулися перші дострокові вибори Верховної Ради і Президента України? Хто став другим Президентом України?
2. Коли і як було прийнято Конституцію України?
3. За якою виборчою системою відбувалися вибори до Верховної Ради України 1998 р.?

Застосовуємо і аналізуємо

4. Завдання з хронології. Визначте етапи конституційного процесу та охарактеризуйте їх.

5. **Працюємо разом.** За допомогою методу «ПРЕС» обговоріть позитивні й негативні прояви політичної боротьби в 1994—1998 рр.
6. Визначте чинники, які сприяли створенню багатопартійності в Україні після проголошення незалежності.
7. За допомогою додаткових джерел підготуйте віртуальну музейну експозицію, що ілюструє конституційний процес в Україні.
8. Висловіть свою думку про причини тривалого конституційного процесу в Україні.
9. **Працюємо в малих групах.** Якими були підсумки парламентських виборів 1994 і 1998 рр.?
10. **Працюємо в парах.** Наведіть факти, які підтверджують або спростовують судження, що Конституція України була компромісом між Президентом і Верховною Радою України.

Узагальнюємо і оцінюємо

11. Оцініть, чим вирізнялася політична ситуація в Україні і як вона змінювалася впродовж 1990-х рр.
12. Охарактеризуйте і дайте оцінку процесу перегрупування партійно-політичних сил після проголошення незалежності України. Які політичні течії з'явилися на політичній арені? Сформулюйте їхні політичні цілі.
13. **Працюємо разом.** Проведіть дискусію, якими були здобутки і прорахунки державотворчих процесів у 1994—1999 рр.

Додаткові матеріали
rnk.com.ua/109529

§ 23. Політичні процеси в Україні в 1999—2005 рр. «Помаранчева революція»

НАВЧАЛЬНА МЕТА: охарактеризувати політичний розвиток України в 1999—2005 рр.; визначити зміст і наслідки подій, пов'язаних із президентськими виборами 2004 р.

ПРИГАДАЙТЕ: 1. Коли відбулися перші позачергові вибори Президента та Верховної Ради України? 2. У якому році прийняли Конституцію України?

Комуністів серп і молот,
принесе нам смерть і голод
Всі на
антикомуністичний
мітинг!
Всенародну підтримку
Леоніду Кучмі!

Передвиборча листівка виборів
Президента України 1999 р.

- Висловіть припущення, чому комуністи зберігали сильні позиції.

1. Президентські вибори 1999 р. Формування більшості у Верховній Раді

- 1. Хто здобув перемогу на президентських виборах у 1999 р.? 2. Коли вперше була сформована пропрезидентська більшість у Верховній Раді України? Які політичні сили її утворили?

31 жовтня 1999 р. Україна знову обирала Президента. На цю посаду претендували 13 осіб, але перший тур не визначив переможця. До другого туру вийшли чинний Президент Л. Кучма та лідер КПУ Петро Симоненко. За результатами голосування Л. Кучма здобув підтримку 56 % виборців і вдруге став Президентом України.

Прем'єр-міністром України призначили голову Національного банку України (НБУ) **Віктора Ющенка**. Під його керівництвом до квітня 2001 р. в житті країни відбулися значні зміни. Після десяти років спаду з 2000 р. економіка нарешті почала зростати.

Прискоренню реформ сприяло формування пропрезидентської парламентської більшості з 237 депутатів. Це призвело й до зміни Голови Верховної Ради України: цю посаду обійняв І. Плющ. Було прийнято низку важливих законів, зокрема нові Кримінальний і Земельний кодекси. Земельний кодекс закріпив право приватної власності на землю та змінив процес приватизації.

Із метою зміцнення президентської влади Л. Кучма ініціював проведення Всеукраїнського референдуму. Громадяни мали висловити свою думку з приводу реформи системи державного управління. **16 квітня 2000 р.** понад 80 % виборців підтримали такі зміни: створення двопалатного парламенту, скорочення кількості депутатів із 450 до 300, скасування депутатської недоторканності та надання Президенту права достроково розпускати Верховну Раду.

Упровадження цих рішень потребувало змін до Конституції і виборчого закону, але з різних причин цього не сталося. Реалізація результатів

референдуму стала шляхом до зміцнення одноосібної влади Л. Кучми та встановлення авторитарного режиму в державі.

2. Політична криза (зима-весна 2001 р.)

► Як було розв'язано політичну кризу 2001 р.?

Узимку-навесні 2001 р. Україна опинилася в стані політичної кризи, яка була пов'язана з убивством опозиційного журналіста **Георгія Гонгадзе**. Під час розслідування справи проявилися негативні явища у владі. Були оприлюднені записи, начебто зроблені співробітником СБУ в президентському кабінеті, що свідчили про причетність вищих посадових осіб до цього та інших резонансних злочинів. Поточні події дістали назву «**касетний скандал**». Опозиція (націоналістичні й ліві партії) організувала масові демонстрації та акції протесту під гаслом «**Україна без Кучми!**», але вони не досягли мети.

У квітні 2001 р. Верховна Рада України висловила недовіру уряду В. Ющенка, і його було звільнено з посади. Прем'єр-міністром став Анатолій Кінах. До кінця весни активність опозиції пішла на спад.

3. Вибори до Верховної Ради України 2002 р. та їхні наслідки

► Яка політична сила здобула перемогу на виборах 2002 р.?

У 2000—2001 рр. відбулося перегрупування політичних сил, формувалися нові передвиборчі блоки.

Вибори 2002 р. засвідчили перемогу опозиційних сил. Проте завдяки політичним махінаціям і залученню мажоритарних депутатів було утворено пропрезидентську більшість. Головою Верховної Ради України обрали Володимира Литвина (очолював пропрезидентський блок «За єдину Україну!»).

Також пропрезидентська більшість утворила перший в Україні коаліційний уряд, який очолив **Віктор Янукович** (грудень 2002 р.).

У 2002—2004 рр. Л. Кучма намагався реалізувати політичну реформу, що передбачала перерозподіл владних повноважень між Президентом, Прем'єр-міністром, Верховною Радою України. Пропрезидентські сили та опозиція вели гостру політичну боротьбу.

Інавгурація Президента України Л. Кучми. 30 листопада 1999 р. Л. Кучма присягав удруге в Національному палаці мистецтв «Україна». Президент уперше отримав булаву, гербову печатку і нагрудний ланцюг. Захід відбувався у присутності понад десяти іноземних делегацій

Плакат із вимогами знайти вбивць журналіста Г. Гонгадзе. 2001 р.

► Чому вбивство опозиційного журналіста призвело до гострої політичної кризи? Висловіть припущення, хто отримав політичний зиск із цього.

Мітинг учасників акції «Повстань, Україно!» у центрі Києва.
16 вересня 2002 р.

- Які сили брали участь у мітингу? Що допомогло вам це визначити?

Політична реклама, спрямована на міжрегіональний розкол України.
2004 р.

- Яка партія та з якою метою запустила таку політичну рекламу?

Виступ опозиції оформився в масштабну акцію протесту «Повстань, Україно!» (кінець 2002 — початок 2003 р.). Її організаторами були Соціалістична партія України, Комуністична партія і Блок Юлії Тимошенко (БЮТ). Пізніше до них приєднався блок В. Ющенка «Наша Україна». Акція сприяла консолідації опозиції в очікуванні президентських виборів.

4. Вибори Президента України 2004 р. «Помаранчева революція»

- Які події назвали «помаранчевою революцією»?

На виборах Президента України 2004 р. свою кандидатуру висунув чинний Прем'єр-міністр України В. Янукович. Використовуючи службове становище, він вдався до низки **популістських** заходів. Зокрема, щоб здобути прихильність населення, він підвищив розмір середньої заробітної плати та пенсії за віком. Опозиційні сили згурпувалися навколо В. Ющенка.

Президентські вибори відбулися **31 жовтня 2004 р.** Голоси виборців розподілилися таким чином: В. Ющенко — 39,26% голосів, В. Янукович — 39,11%, О. Мороз — 5,82%, П. Симоненко — 4,97%, Н. Вітренко — 1,53%, А. Кінах — 0,93%. Оскільки жоден кандидат не набрав необхідного мінімуму голосів, Україна готувалася до другого туру.

Другий тур виборів відбувся 21 листопада 2004 р. Центральна виборча комісія (ЦВК) оприлюднила результати, за якими більшість голосів набрав В. Янукович. Проте дані **екзит-полів** засвідчили беззаперечну перемогу В. Ющенка. Водночас було зафіксовано значні фальсифікації під час голосування на користь кандидата від влади. Увечері **21 листопада** обурені цією ситуацією люди зібралися на мітинг на центральній площі Києва Майдані Незалежності, щоб захистити свій вибір. Наступного дня мітинг переріс у масову мирну акцію протесту, яка тривала до **8 грудня 2004 р.** Прибічники В. Ющенка використовували помаранчевий колір для позначення своєї участі в акції (прапори, стрічки, шарфи тощо), тому за нею закріпилася назва «**помаранчева революція**».

На вимогу частини депутатів відбулося позачергове засідання Верховної Ради України. Проурядові фракції та комуністи відмовилися взяти в ньому участь. На засіданні В. Ющенко ще до офіційного оголошення результатів виборів прийняв присягу Президента України. Проте 24 листопада ЦВК оголосила переможцем у виборах В. Януковича.

Лідери опозиції заявили про створення Комітету національного порятунку і проведення Всеукраїнського політичного страйку. Почалася розбудова наметового містечка на вулиці Хрещатик і Майдані

Майдан Незалежності в Києві під час «помаранчевої революції». У різні дні в акції протесту взяли участь від 500 тис. до 1,5 млн осіб. 21 листопада — 8 грудня 2004 р.

А-Я Словник

Популізм — політична стратегія, що обіцяє швидке й легке розв'язання складних проблем.

Екзит-пол — опитування виборців на виході з виборчих дільниць із метою порівняння цих даних з офіційними результатами голосування.

Навчальний фільм

rnk.com.ua/109899

Перегляньте відеоролик «Хто поділив Україну на три сорти» і виконайте завдання до нього.

«ПОМАРАНЧЕВА РЕВОЛЮЦІЯ»

► Поміркуйте та поясніть ситуацію, що склалася на виборах Президента України 2004 р.

Віктор Ющенко. 2000-ні рр.

Зверніть увагу

Напередодні виборів (у вересні 2004 р.) ще на кандидата на посаду Президента України Віктора Ющенка було здійснено замах. Мала місце невдала спроба отруєння діоксином. Хімічна сполука була додана до його їжі.

Згідно з розсекреченим меморандумом розвідки США, причетними до цього були спецслужби Росії. Меморандум також зазначає про інші подібні випадки в різних країнах світу, які мали місце у 2000-ні рр.

Перші теледебати претендентів на посаду Президента України
В. Ющенка і В. Януковича. 2004 р.

Незалежності. Київська міська влада та жителі міста надавали допомогу протестувальникам.

Того ж дня до Києва почали з'їжджатися і прибічники В. Януковича (загалом близько 20 тис. осіб), які влаштували наметове містечко навпроти будівлі Кабінету Міністрів України.

27 листопада відбулося засідання Верховної Ради України, яка визнала факт фальсифікації виборів і фактично скасувала рішення ЦВК.

Було висловлено недовіру ЦВК і засуджено застосування сили проти учасників акції протесту громадян.

3 грудня 2004 р. Верховний Суд України визнав недійсними результати другого туру президентських виборів, оголошені ЦВК, і призначив переголосування на 26 грудня 2004 р.

Для запобігання фальсифікаціям під час переголосування було розроблено зміни до Закону «Про вибори Президента України». Ці пропозиції були поставлені на голосування у Верховній Раді України в пакеті зі змінами й доповненнями до Конституції України (політична реформа). Вони передбачали перерозподіл владних повноважень між Верховною Радою України, Президентом України і Прем'єр-міністром із вересня 2005 р. Також на голосування було подано проект про реформування системи місцевого самоврядування. 8 грудня 2004 р. за політичні зміни проголосувала більшість депутатів. Одразу в сесійній залі ці документи підписав Президент України Л. Кучма. Верховна Рада затвердила й новий склад ЦВК.

Після цього масові акції на Майдані Незалежності в Києві припинилися. До переголосування команда В. Януковича підійшла

Колона свободи. Пам'ятник «помаранчевій революції»
в місті Дрогобич (Львівська область)

Співачка Руслана під час «помаранчевої революції». Листопад 2004 р.

в новому складі та з новими гаслами. В. Янукович заявив про опозиційність до Л. Кучми.

Переголосування 26 грудня 2004 р. дало такі результати: В. Ющенко набрав 51,99 % і переміг на виборах, В. Янукович отримав 44,21 %. Інавгурація Президента України В. Ющенка відбулася 23 січня 2005 р. Прем'єр-міністром країни стала Юлія Тимошенко.

СФОРМУЛЮЙТЕ СУДЖЕННЯ ПРО:

- другий термін президентства Л. Кучми;
- роль «помаранчевої революції» в демократизації України.

Працюємо з хронологією

1999 р.

2000 р.

Листопад-грудень 2004 р. | Повторне обрання на посаду Президента України Л. Кучми.

Всеукраїнський референдум за народною ініціативою.

«Помаранчева революція», обрання В. Ющенка Президентом України. |
|---|--|

Запитання і завдання

Знаємо і розуміємо

1. Укажіть головних претендентів на посаду Президента України на виборах 1999 р.
2. Які питання були винесені на Всеукраїнський референдум за народною ініціативою 2000 р.? Яким був результат референдуму?
3. Які події призвели до внесення перших змін до Конституції України? Якими були ці зміни?

Застосовуємо і аналізуємо

4. Покажіть на карті (с. 176) регіони, які підтримали на виборах 2004 р. В. Ющенка та В. Януковича.
5. **Завдання з хронології.** Складіть хронологію подій від президентських виборів 1999 р. до «помаранчевої революції». Зробіть висновок про перегрупування політичних сил в Україні.
6. Висловіть аргументоване судження, чому на виборах 1999 р. національно-демократичні сили підтримали Л. Кучму.
7. Назвіть причини політичної кризи зими-весни 2001 р. Як вдалося її подолати? Які наслідки це мало?
8. **Працюємо в малих групах.** Визначте, як зміна виборчої системи позначилася на складі Верховної Ради України.

Узагальнюємо і оцінюємо

9. За допомогою додаткових джерел підготуйте презентацію за темою «Президентство Л. Кучми: здобутки і прорахунки».
10. **Працюємо в парах.** Визначте основні причини й наслідки «помаранчевої революції», дайте їм оцінку.
11. **Працюємо разом.** Проведіть дискусію, чи була «помаранчева революція» революцією.

1. Початок економічних перетворень

- Чому започаткування ринкових реформ в Україні призвело до поглиблення кризових явищ?

На початку 1990-х рр. Україну охопила економічна криза, яка затяглася до 1999 р. Її тривалість була зумовлена низкою чинників. Так, український уряд обрав шлях поступових ринкових реформ, відкидаючи радикальні економічні заходи. У 1992 р. було введено в обіг **купоно-карбованець**, проголошено **лібералізацію цін** і ринкової торгівлі, за винятком цін на деякі товари. Проте уряд майже нічого не зробив для проведення приватизації і створення механізмів ринкової економіки.

Збереження державного контролю лише поглиблювало кризу, спричиняло подальше падіння виробництва. За відсутності конкуренції ціни значно зростали, а отже, погіршився життєвий рівень більшості населення. У квітні 1992 р. Україна приєдналася до **Міжнародного валютного фонду (МВФ)**, але це не вплинуло на ситуацію. Україна швидко набирала борги.

У листопаді 1992 р. Прем'єр-міністром було призначено Л. Кучму. Його уряд розробив такі заходи: обмеження пільгових кредитів, скорочення субсидій, контроль НБУ за витратами, розгортання широкої приватизації, жорстка економія енергоносіїв тощо.

У межах земельної реформи протягом 1992—1995 рр. було приватизоване майно колективних господарств (колгоспів). Відбулося паювання 8,8 тис. колгоспів (94 % від загальної кількості), тобто їх поділили на земельні частки (паї). Власники паїв дістали право розпоряджатися ними на власний розсуд.

Після розпаду колгоспної системи почалося формування фермерських господарств. Проте вони не змогли стати головними виробниками сільськогосподарської продукції. Цю функцію здебільшого перебрали на себе великі сільськогосподарські компанії.

Для здійснення закупівель сільськогосподарської продукції перейшли до державно-контрактної

НАВЧАЛЬНА МЕТА: охарактеризувати стан та розвиток економіки України в 1992—2005 рр.; визначити наслідки економічних реформ.

ПРИГАДАЙТЕ: 1. Коли почалося економічне падіння в Україні? 2. Які реформи були проведені в УРСР у роки «перестройки»?

А-Я Словник

Лібералізація цін — процес переходу від державного регулювання цін до вільного ціноутворення, що формується на ринку під дією попиту та пропозиції.

Зверніть увагу

Головною проблемою в розвитку фермерства в 1990-х рр. була відсутність матеріальних і фінансових ресурсів, недостатня підтримка з боку держави, а також нездатність багатьох людей вести самостійне господарство.

✓ Цікаві факти

Громадяни України мали можливість реалізувати своє право на приватизацію частки державного майна за допомогою приватизаційних майнових сертифікатів. Отримати їх можна було через сертифікатні аукціони, на яких виставляли на продаж підприємства (або їхню частку).

Сертифікатну приватизацію було завершено на початку 1999 р. Проте реальну вигоду від неї дістала лише незначна частина населення. Грошова приватизація не мала результатів для більшості людей через загальне зубожіння населення.

Приватизаційний майновий сертифікат. 1995 р.

- Поміркуйте, яку функцію в приватизації виконував зображений документ.

АЯ Словник

Бартер — прямий обмін товарами або послугами без використання грошей.

Гіперінфляція — неконтрольоване зростання цін, що супроводжується знеціненням грошової одиниці. Зазвичай гіперінфляцією вважають місячний рівень інфляції понад 50 %.

і біржової систем (тобто відповідно до укладених контрактів за цінами на ринку).

Однак усі ці заходи на той час не рятували економічну ситуацію, управління фактично здійснювали не економічними, а адміністративними методами. Директивно встановлювали 80 % цін на товари; підприємства, що працювали на зовнішньому ринку, мали здавати 50 % валютного виторгу за фіксованим курсом, який був у 6 разів меншим за ринковий. Приватизація майже не здійснювалася (було приватизовано лише декілька сотень підприємств). Державні підприємства здебільшого припинили роботу в умовах інфляції, неплатежів, розриву економічних зв'язків і відсутності налагодженої системи збуту.

У 1990—1994 рр. валовий національний продукт скоротився на 44 %, обсяг промислової продукції — на 41 %, національний дохід — на 54 %.

Проте саме в цей час були закладені основи для накопичення значних капіталів в окремих осіб. Більшість із них формувалася за рахунок кредитів, субсидій і дотацій; використання **бартеру**; перепродажу енергоносіїв, закуплених під державні гарантії в Росії і Туркменістані, до країн Європи тощо.

2. Економічний розвиток України в 1994–1999 рр.

- Коли Україна переживала гіперінфляцію?

У 1994 р. Президентом України став Л. Кучма. Верховна Рада, де переважали ліві сили, схвалила 144-трильйонну емісію (випуск в обіг нових грошових знаків), яка не мала ні товарного, ні валютного забезпечення. Унаслідок цього вдвічі зріс курс долара й відповідно ціни. Населення зіткнулося з явищем **гіперінфляції**. За короткий час за межею бідності опинилися мільйони людей.

Через проблеми з розрахунками за енергоносії ускладнилися відносини України з Росією та Туркменістаном. Були створені приватні фірми, які завдяки бартерним схемам виправили ситуацію з постачанням природного газу. Крім того, українські товари стрімко втрачали російський ринок. Відповідно скорочувалися державні доходи, тому що збільшення поставок на інші ринки через неконкурентоспроможність більшості українських товарів не компенсувало втрати.

Гіперінфляція: ціни зростали щодня. 1990-ті рр.

Для подолання кризи Л. Кучма вирішив відновити зв'язки з Росією та країнами СНД. Також він окреслив такі заходи: децентралізація управління, широка приватизація; зовнішні та внутрішні запозичення; залучення іноземних інвестицій; земельна реформа; розвиток експортних галузей. Однак вони могли дати результати в далекій перспективі, а діяти треба було негайно.

Поряд із падінням виробництва й ВВП, реальної заробітної плати рівень інфляції був найвищим у світі (понад 10155 %).

Становище дещо стабілізувалося в 1995 р. Рівень інфляції в Україні вдалося знизити до 181,7 % за рік. Було вповільнено спад виробництва (12,2 проти 22,9 % у 1994 р.), поживавився процес приватизації. Для приватизації держава використовувала **приватизаційні майнові сертифікати**.

Як результат за 3,5 року частка державної власності в Україні скоротилася з 96 до 62 %. Уже в середині 1995 р. на недержавних підприємствах України виробляли понад 40 % промислової продукції. Приватизація активно тривала і в 1996 р.

Також цього року було зупинено тенденцію до зниження життєвого рівня населення. Зростання номінальної заробітної плати почало випереджати зростання цін на споживчі товари.

Опанування ситуації дало змогу провести грошову реформу. У **вересні 1996 р.** було введено повноцінну національну грошову одиницю України — **гривню**. Обмін відбувався в такому співвідношенні: 1 гривня за 100 000 купоно-карбованців.

Зверніть увагу

Національний дохід України за 1992 р. порівняно з попереднім роком становив 85 %, виробництво промислової продукції — 91 %, виробництво продукції сільського господарства — 89 %. Майже всі галузі важкої промисловості охопила криза. Найбільше падіння відбулося в транспортному й сільськогосподарському машинобудуванні, хімічній промисловості через нестачу матеріалів, що надходили з колишніх радянських республік. Стрімко знижувався видобуток вугілля, нафти та природного газу. Здійснена в 1992 р. лібералізація цін за відсутності конкуренції призвела до їх зростання у 20 разів (рівень інфляції становив 2000 %).

Пам'ятник підприємцю 1990-х рр. із так званою «кравчучкою» (візком). Слов'янськ (Донецька область). 2006 р.

- Поясніть символізм пам'ятника. Чому візок із вантажем називали «кравчучка»?

Стандартні марки України через гіперінфляцію випускали без номіналу. Літера означала поштовий тариф. 1994 р.

► Поясніть, чому поштова марка не мала номіналу.

Реформа, на відміну від радянських часів, була неконфіскаційна.

До кінця 1997 р. валютний курс гривні залишався майже незмінним. Гроші відновили одну зі своїх функцій — засобу нагромадження. Однак для стабілізації грошової одиниці довелося заплатити певну ціну. Так, зросла заборгованість із виплати заробітних плат, пенсій, стипендій і зовнішніх запозичень (якщо до 1993 р. Україна не мала зовнішнього боргу, то на 1999 р. його обсяг перевищив 10 млрд дол.). Спад в економіці тривав.

У вересні 1998 р. до України докотилася світова фінансова криза. Почалося стрімке падіння курсу гривні. Зрештою курс зупинився на співвідношенні 1 дол. = 5 грн.

3. Економічні процеси у 2000–2005 рр.

► Якими були здобутки економічного зростання у 2000–2005 рр.?

У 2000 р. почалося зростання економіки України. У 2001–2005 рр. приріст офіційного ВВП був найвищим серед країн СНД.

Позитивні зрушення були зумовлені виваженою бюджетною та монетарною (цілеспрямованою грошово-кредитною) політикою, розширенням внутрішнього ринку, збільшенням інвестицій.

У 2000–2001 рр. завдяки заходам уряду В. Ющенка вдалося подолати заборгованість держави з виплати пенсій.

Для стимулювання малого бізнесу в 1998 р. було запроваджено спрощену систему оподаткування. Дрібні підприємці почали сплачувати єдиний фіксований податок. Ця система забезпечила значне зростання бюджетних надходжень.

До 2004 р. було приватизовано більшість привабливих для бізнесу підприємств. У країні сформувалися великі фінансово-промислові групи.

У цей період українська економіка зміцнила позиції на світовому ринку та стала значно відкритішою. Майже вдвічі зріс український експорт товарів і послуг (у 2004 р. він становив 72,3 % ВВП). Зберігалось додатне сальдо зовнішньої торгівлі.

У 2002 р. було прийнято Земельний кодекс, який закріпив приватну власність на землю. Однак до 2021 р. діяв мораторій на продаж землі сільськогосподарського призначення. Незважаючи на це, різними шляхами було приватизовано мільйони гектарів землі.

Особливістю розвитку сільського господарства в Україні в цей період було створення великих господарств, які виробляли продукцію на експорт (переважно зернові й технічні культури). Україна посіла вагоме місце на світовому ринку продовольства.

Банкнота номіналом 1 гривня. 1992 р.

СФОРМУЛЮЙТЕ СУДЖЕННЯ ПРО:

- особливості здійснення ринкових реформ в Україні;
- становлення грошової системи незалежної України;
- падіння і піднесення економіки України.

Працюємо з хронологією

1995—1999 рр. Вересень 1996 р. 2002 р.	● Сертифікатна приватизація. ● Запровадження національної грошової одиниці — гривні. ● Прийняття Земельного кодексу, що закріпив приватну власність на землю.

Запитання і завдання

Знаємо і розуміємо

1. Який уряд започаткував у країні ринкові реформи?
2. Як називається національна грошова одиниця України? Коли вона була запроваджена?
3. Коли в Україні закріпили приватну власність на землю?

Застосовуємо і аналізуємо

4. Покажіть на карті атласу держави, які були ключовими економічними партнерами України в 1990 — на початку 2000-х рр.
5. Завдання з хронології. Складіть хронологію основних змін в економіці

України від лібералізації цін до початку економічного зростання у 2000 р.

6. Чому після проголошення незалежності сталося стрімке падіння економіки України? Якими були основні підсумки економічного розвитку України в 1991—1999 рр.?
7. Охарактеризуйте політику України у сфері земельних відносин на початку 1990-х рр. та розкрийте її наслідки.
8. Чому, на ваш погляд, у перші роки незалежності економічні зміни значно відставали від політичних?
9. Працюємо в малих групах. Як була реалізована стратегія розвитку економіки, запропонована Л. Кучмою в 1994 р.? Чи було досягнуто мети реформ? Чи ефективними виявилися засоби досягнення? Відповідь подайте у вигляді таблиці.

Узагальнюємо і оцінюємо

10. За допомогою додаткових джерел підготуйте презентацію про становлення грошово-фінансової системи незалежної України. Дайте оцінку підсумкам цього процесу.
11. Працюємо в парах. З'ясуйте за додатковими джерелами походження основних фінансово-промислових груп тогочасної України. Чому вони впливали не тільки на економічне, а і на політичне життя держави? Оцініть їхній вплив.
12. Працюємо разом. Обговоріть проблемне питання, чи можна вважати ефективними економічні реформи, проведені в 1990-ті — на початку 2000-х рр.

НАВЧАЛЬНА МЕТА: охарактеризувати та порівняти періоди президентства В. Ющенка та В. Януковича; показати процес наростання опору антидемократичним процесам в Україні.

ПРИГАДАЙТЕ: 1. Коли В. Ющенка було обрано Президентом України? 2. Які політичні сили називали «помаранчевими»?

АЯ Словник

Реприватизація — процес, зворотний приватизації, що полягає в повторній приватизації після повернення в державну власність раніше приватизованого об'єкта.

Нафтотрейдер — особа або компанія, що займається гуртовою торгівлею нафтою.

✓ Цікаві факти

24 жовтня 2005 р. пройшла єдина акція з програми реприватизації — аукціон із перепродажу комбінату «Криворіжсталь», який виграла індійська компанія «Міттал Стіл». Його вартість була в 6 разів більшою за ціну, сплачену попереднім власником. За комбінат «Криворіжсталь» державний бюджет отримав 24,2 млрд грн, що на 6,6 млрд грн (38%) перевищило надходження від приватизації власності за попередні 14 років.

1. Початок перебування при владі «помаранчевих» політичних сил

► Яким було суспільно-політичне та економічне життя в Україні в цей час?

Після призначення Прем'єр-міністром Ю. Тимошенко уряд розпочав реалізацію таких заходів:

- наповнення державного бюджету шляхом ліквідації пільг в оподаткуванні, тінювих схем отримання доходів, припинення контрабанди;
- підвищення доходів громадян завдяки збільшенню заробітної плати, розширенню соціальних виплат тощо;
- **реприватизація** незаконно приватизованої власності;
- адміністративна реформа.

Відбулися заміна понад 13 тис. посадовців різних рівнів та арешти окремих осіб, звинувачених у корупції та інших злочинах.

Однак ці дії спричинили опір сил, інтереси яких зачіпали перетворення. Навесні 2005 р. стрімко зросли ціни на м'ясо. Поштовхом до цього стали програма уряду, спрямована на боротьбу з контрабандою, і зростання попиту після збільшення доходів громадян. Потім подорожчали нафтопродукти внаслідок стрімкого зростання світових цін на нафту й змови російських **нафтотрейдерів**, які монопольно володіли українським ринком. Виросли ціни на цукор, що призвело до наростання інфляції. Для подолання цих проблем уряд пішов на адміністративне втручання, тим самим заперечуючи проголошені принципи вільного ринку. Іноземних інвесторів відштовхнуло від України питання реприватизації.

Невдоволення політикою уряду почали висловлювати середні та дрібні підприємці, які найбільше підтримували «помаранчеву революцію». Загострилося протистояння між Ю. Тимошенко та керівником Ради національної безпеки і оборони (РНБО) України Петром Порошенком. Зрештою Президент відправив їх у відставку. На парламентські вибори колишні «помаранчеві» сили пішли різними командами.

2. Зростання популярності опозиційних сил. Вибори до Верховної Ради України 2006, 2007 рр.

► Що зумовило дострокові вибори до Верховної Ради?

На тлі негараздів зросла популярність «анти-помаранчевих» (фактично проросійських) сил: Партії регіонів, КПУ та інших, які використовували помилки влади. До того ж В. Ющенко в обмін на підтримку в парламенті кандидатури Ю. Єханурова на посаду Прем'єр-міністра фактично зняв з Партії регіонів звинувачення в причетності до фальсифікації виборів 2004 р.

Ще одним чинником звинувачень «помаранчевої» влади стали результати переговорів з Росією щодо природного газу. Ціна на нього зросла майже вдвічі, а схема постачання була заплутаною та непрозорою.

У парламентських виборах **2006 р.**, що вперше відбулися за **пропорційною системою**, взяли участь 45 партій і блоків. Найбільше голосів набрали Партія регіонів (32,14%), Блок Юлії Тимошенко (22,29%), «Наша Україна» (14%), СПУ (5,6%), КПУ (3,6%).

Парламентська кампанія фактично стала продовженням президентських виборів 2004 р., а перемогу Партії регіонів розглядали як реванш за попередню поразку. Проте набраної кількості голосів Партії регіонів було недостатньо для формування самостійної парламентської більшості.

На бік «антипомаранчевих» сил перейшла СПУ. **6 липня 2006 р.** її лідера О. Мороза було обрано Головою Верховної Ради України. До того ж набули

Скасування депутатської недоторканності — головне гасло блоку «Наша Україна — Народна Самооборона» на виборах до Верховної Ради України у 2007 р.

! Зверніть увагу

У передвиборчій кампанії 2006 р. Партія регіонів виступала суто як опозиція, а у 2007 р. просувала себе як партія, що відповідає за уряд. Вона повторювала тези про єдність із Росією та відмову від зближення з НАТО. Політична сила на чолі з Ю. Тимошенко теж підтримувала ці ідеї.

► Визначте за даними діаграми, які зміни депутатського складу Верховної Ради України відбулися під час виборів 2006—2007 рр. Чому вибори 2007 р. найменше змінили її склад?

Передвиборча агітація різних партій та блоків на виборах 2007 р.

чинності поправки до Конституції України, які значно обмежили обсяг повноважень Президента України.

У такій ситуації Президент України В. Ющенко 2 квітня 2007 р. видав Указ «Про дострокове припинення повноважень Верховної Ради України і призначення дострокових виборів на 27 травня 2007 р.», але більшість депутатів Верховної Ради, Прем'єр-міністр В. Янукович і Кабінет Міністрів не визнали його.

Було призначено **позачергові вибори** на 30 вересня 2007 р. За результатами голосування, 3%-й бар'єр подолали п'ять партій і блоків: Партія регіонів (34,37 %), БЮТ (30,71 %), «Наша Україна — Народна Самооборона» (14,15 %), КПУ (5,39 %), Блок Литвина (3,96 %). СПУ набрала 2,86 % і до парламенту не потрапила.

У новому складі Верховної Ради України БЮТ і блок «Наша Україна — Народна Самооборона» утворили парламентську більшість у складі 227 депутатів. Головою Верховної Ради України було обрано А. Яценюка, а Прем'єр-міністром України — Ю. Тимошенко. Однак через постійні конфлікти Президента В. Ющенка та Ю. Тимошенко у вересні 2008 р. коаліція «Наша Україна — Народна самооборона» і БЮТ розпалася. У грудні Головою Верховної Ради України було обрано В. Литвина, який також не знайшов спільної мови з Президентом.

3. Вступ України до СОТ. Економічна криза 2008–2009 рр.

► Коли Україна стала учасником світової економіки?

У 2008 р. Україна стала членом **Світової організації торгівлі (СОТ)**. Проте одразу відчуті позитивні результати від цього важливого кроку не вдалося. Україну наздогнали наслідки світової економічної кризи 2008–2009 рр. Особливо постраждала банківська система. Україна була під загрозою **дефолту**. Провідні банки опинилися на межі банкрутства через неповернення валютних кредитів і були націоналізовані. Інші банки отримали чималі фінансові впливання (111 млрд грн за вересень—грудень 2008 р.) і використали їх для купівлі іноземної валюти, а не для розрахунків із боргами. Стабільність гривні вдалося утримати на рівні 1 дол. = 7–8 грн лише завдяки фінансовій допомозі МВФ. Натомість удвічі зріс зовнішній борг України.

Фінансові негаразди й зменшення експорту призвели до скорочення обсягів виробництва в усіх

секторах економіки, крім сільського господарства (завдяки рекордному врожаю 2008 р.). Загальний спад виробництва у 2009 р. становив 27 %, а ВВП — 14,5 %. Це було найбільше зниження показників серед країн Європи.

Падіння української економіки у 2009 р. показало її залежність від світового ринку.

4. Президентські вибори 2010 р. Початок президентства В. Януковича

- Як можна охарактеризувати економічний розвиток України у 2010—2013 рр.: спад чи зростання?

На тлі фінансової та економічної кризи розпочалася передвиборча президентська кампанія. Вибори були призначені на **17 січня 2010 р.** Перший тур голосування не виявив переможця. У другому турі з мінімальною перевагою перемогу здобув В. Янукович (48,95 % проти 45,47 % у Ю. Тимошенко). Обрання нового Президента призвело до чергових змін у Верховній Раді. Із порушенням Конституції було створено нову пропрезидентську коаліцію кількістю 235 депутатів у складі фракцій Партії регіонів, КПУ, Блоку Литвина, позафракційних депутатів і депутатів, що погодилися увійти до коаліції на основі індивідуального членства. Коаліція сформувала уряд на чолі з Миколою Азаровим. Новий уряд та Президент змінили зовнішньополітичний курс і внутрішню політику держави.

Після приходу до влади В. Янукович та уряд М. Азарова оголосили про заходи для подолання наслідків світової економічної кризи 2008—2009 рр.: проведення податкової, пенсійної, судової та інших реформ, скорочення бюрократичного апарату, просування в бік європейської інтеграції. Наочним втіленням активної діяльності нової команди мала бути підготовка до проведення чемпіонату Європи з футболу «Євро-2012». Економіка України за 2010 р. показала зростання (близько 4 %).

Однак уже перші кроки нової влади стали підставою для невдоволення в суспільстві. Україна уклала з Росією Харківські угоди, які на 25 років продовжували базування Чорноморського флоту Росії в Криму. Натомість Україна отримувала знижку на природний газ. В. Янукович заявив про реалізацію курсу на європейську інтеграцію, почалася підготовка до підписання Угоди про асоціацію з ЄС. У той самий час було ухвалено рішення про

А-Я Словник

Світова організація торгівлі (СОТ) — провідна міжнародна економічна організація, створена в 1948 р. До її складу станом на 2024 р. належать 164 країни. На їхню частку припадає понад 96 % обсягів світової торгівлі. Функціями цієї організації є встановлення правил міжнародної системи торгівлі й розв'язання суперечливих питань між країнами-членами.

Дефолт — неспроможність юридичної особи або держави повністю або частково виконати боргові зобов'язання.

Мітинги проти ратифікації Харківських угод. 2010 р.

- Чому Харківські угоди викликали акції протесту?

Арена Львів — футбольний стадіон, побудований для проведення футбольних матчів під час «Євро-2012». 2011 р.

! Зверніть увагу

Із грудня 2010 р. тривали судові переслідування лідерки опозиції Ю. Тимошенко. 5 серпня 2011 р. її було заарештовано, а 11 жовтня суд визнав діячку винною в перевищенні службових повноважень і завданні матеріальних збитків компанії «Нафтогаз України» у розмірі 189,5 млн дол. Її засудили до семи років ув'язнення й зобов'язали виплатити збитки. 27 лютого 2012 р. після тривалого утримання у слідчому ізоляторі було засуджено й лідера опозиційної партії «Народна самооборона», колишнього міністра внутрішніх справ Юрія Луценка до чотирьох років ув'язнення з конфіскацією майна, позбавлено права обіймати вищі посади.

позаблоковий статус України. Такі заходи свідчили про повернення до багатовекторної зовнішньої політики часів президентства Л. Кучми.

У внутрішній політиці відбувалося поступове обмеження демократичних свобод і придушення опозиції. Із новою силою розгорнулися процеси переділу власності та корупція у владі. Фактично доходи країни були поділені між декількома фінансово-промисловими групами й вищими посадовцями. 30 вересня 2010 р. Конституційний Суд України визнав неконституційним Закон України «Про внесення змін до Конституції України» 2004 р., що закріплював перехід від президентсько-парламентської до парламентсько-президентської республіки, «у зв'язку з порушенням конституційної процедури його розгляду та прийняття». Таким чином, без рішення Верховної Ради України В. Янукович повернув собі повноваження, які Президент України мав до «помаранчевої революції».

Щоб відвернути увагу суспільства від антидемократичних змін, було анонсовано скорочення бюрократичного апарату на 10 %, але насправді в наступні роки він лише зріс.

5. Податковий Майдан. «Євро-2012»

► Хто з лідерів опозиції був ув'язнений у 2011—2012 рр.?

Як спротив політиці влади відбувся **Податковий Майдан**. 22 листопада 2010 р. близько 20 тис. представників малого й середнього бізнесу зібралися

Донбас Арена — стадіон, побудований до «Євро-2012». Донецьк. 2009 р.

Символіка чемпіонату Європи з футболу 2012 р.

в Києві на Майдані Незалежності, вимагаючи від В. Януковича не ухвалювати (ветувати) новий Податковий кодекс. Почали влаштовувати наметове містечко. 30 листопада Президент наклав вето на частину статей, але люди відмовилися залишити Майдан, вимагаючи повного його відхилення. У ніч проти **3 грудня 2010 р.** представники силових і комунальних служб під приводом розчищення території для встановлення новорічної ялинки знесли наметове містечко.

У серпні-вересні 2011 р. було впроваджено пенсійну реформу, яка значно погіршила умови виходу на пенсію.

8 червня — 1 липня 2012 р. в Україні та Польщі відбувся чемпіонат Європи з футболу «Євро-2012». Захід було проведено на високому рівні.

6. Мовний Майдан. Вибори до Верховної Ради України 2012 р.

► Що спровокувало Мовний Майдан?

На початку липня 2012 р. Верховна Рада України ухвалила Закон «Про засади державної мовної політики», який розширював сферу офіційного вживання російської мови. Це спричинило невдоволення в суспільстві. У відповідь люди зібралися на **Мовний Майдан (3 липня — 8 серпня 2012 р.)**.

Незважаючи на численні акції протесту, В. Янукович підписав закон, який передбачав можливість

Податковий Майдан. Київ. 2010 р.

офіційної двомовності в регіонах із часткою носіїв іншої мови понад 10 %.

Опозиція не змогла реально протистояти владі, і за місяць акція зійшла нанівець. Проте ці дії влади активізували радикальні опозиційні сили напередодні виборів до Верховної Ради 2012 р.

Чергові вибори до Верховної Ради України відбулися **28 жовтня 2012 р.** Їх проводили за змішаною виборчою системою (половину депутатів обирали за пропорційною системою, за партійними списками, іншу половину — у мажоритарних округах). Головними суперниками на виборах були Партія регіонів, до якої

приєдналася партія «Сильна Україна», та об'єднана опозиція. Попри значний інформаційний тиск, Партія регіонів за партійними списками набрала лише 30 % голосів, їхній союзник КПУ — 13,18 %. Результати опозиції були такими: ВО «Батьківщина» — 25,54 %, «УДАР» — 13,96 %, «Свобода» — 10,44 %.

У Верховній Раді різними способами поступово утворили фракцію Партії регіонів із 207 осіб. Частково до неї увійшли особи, що спочатку на виборах представляли опозиційні партії. У союзі з КПУ це давало фракції змогу просувати потрібні рішення.

СФОРМУЛЮЙТЕ СУДЖЕННЯ ПРО:

- причини поразки «помаранчевих» сил і вплив цих подій на розвиток України;
- антидемократичні процеси в Україні за часів президентства В. Януковича та опір населення.

Працюємо з хронологією

2008 р.	Вступ України до Світової організації торгівлі.
Лютий 2010 р.	Обрання В. Януковича Президентом України.
22 листопада — 3 грудня 2010 р.	Податковий Майдан.
3 липня — 8 серпня 2012 р.	Мовний Майдан.
28 жовтня 2012 р.	Вибори до Верховної Ради України.

Запитання і завдання

Знаємо і розуміємо

1. Які реформи передбачала передвиборча програма Президента В. Ющенка? Чи були вони втілені в життя?
2. Якими були підсумки виборів до Верховної Ради 2006, 2007 рр.?
3. Із якого виду спорту в Україні та Польщі відбувся чемпіонат «Євро-2012»?

Застосовуємо і аналізуємо

4. Завдання з хронології. Скільки років проіснував режим В. Януковича?
5. Наведіть приклади, як В. Янукович поступався інтересами України на користь Росії.
6. Про що свідчили результати виборів до Верховної Ради України у 2012 р.?
7. Чому стався розкол «помаранчевих» сил?
8. **Працюємо в малих групах.** Чому Податковий і Мовний Майдани не досягли мети?
9. Складіть таблицю «Президентство В. Ющенка: здобутки та прорахунки». Дайте узагальнену оцінку його діяльності на посаді Президента України.
10. **Працюємо в парах.** Складіть структурно-логічну схему перегрупування політичних сил в Україні у 2005—2010 рр.

Узагальнюємо і оцінюємо

11. **Працюємо разом.** Проведіть дискусію, якою була головна причина політичної нестабільності в Україні у 2005—2010 рр.
12. Підготуйте мініпроект про політичну агітацію в Україні у 2005—2010 рр.
13. Дайте оцінку перебування при владі В. Януковича.

1. Зміни у складі населення України. Соціальні проблеми

- Що найбільше вплинуло на скорочення кількості населення України за роки незалежності?

Глибока економічна криза 1990—1999 рр. спричинила серйозні зрушення у складі населення України й загострення соціальних проблем. Життєвий рівень стрімко знизився, зросла кількість малозабезпечених сімей, безробітних та інших категорій населення, що потребували державної підтримки. Розміри зарплат, пенсійних виплат суттєво відставали від темпів зростання цін. Якщо до 1992 р. середня пенсія за віком дещо перевищувала розмір мінімальної заробітної плати, то в грудні 1997 р. вона становила до 40—50 % від цього показника. Із покращенням економічної ситуації розмір пенсій було збільшено, але вони все одно ледь покривали прожитковий мінімум.

Проблеми настали і в галузі охорони здоров'я. Зріс рівень серцево-судинних, онкологічних та інших захворювань. Знову набули загрозливого масштабу хвороби, які були майже викорінені (зокрема туберкульоз).

Припинення державного будівництва посилило житлову проблему. Розвал житлово-комунального господарства призвів до зростання кількості аварійного житла. Близько 13 % людей мешкали в гуртожитках, майже 3 млн сімей потребували поліпшення житлових умов. Від 1998 р. в Україні було запроваджено програму довгострокового фінансування житла. Населення отримало можливість брати кредити. Проте економічна криза 2008—2009 рр. фактично зупинила житлове будівництво. Обсяг боргів населення за кредитами перевищив державний бюджет України в декілька разів.

Усі соціальні негаразди негативно вплинули на природний приріст населення України. У 1990—2013 рр. кількість населення України скоротилася з 52 до 45 млн осіб.

Різке зниження народжуваності означало гостру кризу сім'ї як соціального інституту. Кількість

НАВЧАЛЬНА МЕТА: охарактеризувати етносоціальні процеси в Україні; визначити основні соціальні проблеми й наслідки економічної кризи 1990-х рр.

ПРИГАДАЙТЕ: Напрями яких соціальних змін було окреслено в Україні в роки «перебудови»?

Ощадна книжка. Особисті заощадження громадян, зроблені за часів СРСР, були знецінені. До того ж усі ці фінансові ресурси в останні місяці існування СРСР перевели до Росії. Станом на 2014 р. сума заборгованості перед 12 млн вкладників становила 130 млрд грн

Частка людей старшої вікової групи в Україні на початку 2000-х рр. збільшувалася

- Що впливає на збільшення частки людей старшої вікової групи в суспільстві та які це має наслідки?

✓ Цікаві факти

За результатами Всеукраїнського перепису населення в грудні 2001 р. загальна кількість населення держави становила 48,42 млн осіб. Населення міст налічувало 67% від загальної кількості (його частка дещо скоротилася порівняно з 1989 р.). Перепис засвідчив значне зниження кількості окремих національних меншин: євреїв, німців, угорців, росіян. Натомість зросла кількість кримських татар, вірмен, грузинів тощо.

розлучень стала більшою за кількість шлюбів. В Україні стало помітним старіння нації, тобто збільшення частки населення старшої вікової групи. Так, у цей період вона становила 23% (у сільській місцевості — 29%). У той самий час стрімко знизилися показники середньої тривалості життя (для чоловіків — менше пенсійного віку).

На ситуацію у складі населення в цей період вплинули міграційні процеси. Україна стала відкритою в межах права для в'їзду, перебування і пересування через її територію іноземних громадян.

У перші роки незалежності до України почали повертатися колишні військовослужбовці радянської армії, репресовані радянським тоталітарним режимом люди, депортовані народи. У 1991—1996 рр. Україна прийняла 1,2 млн осіб з колишніх республік СРСР. Значна частина міграційних потоків прибула з країн, де відбувалися збройні конфлікти.

Проте водночас зросла кількість людей, що виїздили з України. Переважно вони стали трудовими мігрантами (найбільше їх було в Росії, Польщі, Італії, Іспанії, Чехії, Греції, Португалії тощо).

Економічна криза призвела й до зміни структури зайнятості населення. Упродовж 1992—2010 рр. в Україні значно зменшилася кількість населення, зайнятого у сфері матеріального виробництва (промисловість, сільське господарство). Проте це відбулося не завдяки розширенню сфери послуг, а через спад економіки.

2. Загальна характеристика соціальних змін в українському суспільстві

- Які нові прошарки суспільства сформувалися в роки незалежності?

Перехід до ринкової економічної системи, реформування соціальної політики спричинили зміни в соціальній структурі українського суспільства. Помітним стало значне майнове розшарування (розрив між середніми доходами громадян).

Повсякденним явищем стало безробіття, хоча офіційна статистика показувала невисокі показники. Насправді ж поширювалося приховане безробіття: люди числилися працівниками на підприємствах, але через простой виробництва не отримували реальної заробітної плати. За даними

СОЦІАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ В УКРАЇНІ

Основні наслідки

Поглиблення розриву між багатими і бідними

Зростання бідності

Збільшення безробіття і незареєстрованої зайнятості

Кримськотатарське село Ходжа-Сала. 1990-ті рр.

Українські заробітчани в Італії. 1990-ті рр.

про доходи, витрати й реальне споживання більшість населення в цей період споживала набагато більше, ніж заробляла. Це свідчило про зростання незареєстрованої зайнятості. Для багатьох людей неофіційна робота стала єдиним джерелом доходів і засобом виживання.

3. Міжнаціональні відносини в Україні. Повернення кримських татар на історичну батьківщину

- 1. Чи можна говорити про відсутність міжнаціональних конфліктів в Україні за роки незалежності? 2. Коли було створено Меджліс кримськотатарського народу?

Загалом в Україні проживає близько 130 національностей, народностей та інших етнічних груп.

У листопаді 1991 р. Верховна Рада прийняла Декларацію прав національностей України.

Згідно із цим документом, держава гарантує всім народам, національним групам, громадянам, що проживають на території України, рівні політичні, економічні, соціальні й культурні права, збереження їх традиційного розселення. Держава бере на себе обов'язок створювати належні умови для розвитку всіх національних мов і культур, забороняє дискримінацію громадян за національною ознакою.

Помітну роль у розвитку міжнаціональних відносин в Україні відіграють національно-культурні товариства. Із їхньої ініціативи було створено національні культурні центри, театри, музеї, школи, факультативи з вивчення рідної мови та історії тощо.

✓ Цікаві факти

У 1999 р. було ухвалене політичне рішення про своєрідну легалізацію Меджлісу: створення при Президентові України Ради представників кримськотатарського народу. До її складу увійшли всі члени Меджлісу. Основними завданнями Ради було визначено участь у реалізації заходів щодо розв'язання політико-правових, соціально-економічних, культурних та інших проблем, пов'язаних із поверненням кримських татар на батьківщину.

До України змогли повернутися депортовані в сталінські часи народи: болгари, вірмени, греки. Проте найбільш масовим було повернення на історичну батьківщину корінного населення Кримського півострова — кримських татар. Із 1992 р. процес облаштування кримських татар фінансували коштом державного бюджету України.

За часів президентства Л. Кучми політика щодо кримських татар переважно обмежувалася розв'язанням соціально-економічних проблем і частковим задоволенням культурних потреб. Натомість більшість політико-правових питань часто залишала-ся поза увагою.

СФОРМУЛЮЙТЕ СУДЖЕННЯ ПРО:

- чинники, що визначали рівень життя населення;
- етносоціальні процеси в роки незалежності України;
- повернення кримських татар на батьківщину.

Працюємо з хронологією

Листопад 1991 р. | Прийняття Декларації прав національностей України.

Запитання і завдання

Знаємо і розуміємо

1. Назвіть найгостріші, на вашу думку, соціальні проблеми в Україні 1990-х рр.
2. Що найбільше вплинуло на зміну кількості населення України в 1990-ті рр.?
3. Який регіон України зазнав найбільших етнічних змін?

Застосовуємо і аналізуємо

4. Покажіть на карті атласу результати перепису населення України 2001 р.:
1) які області були найбільш населені;
2) у яких регіонах проживали численні громади національних меншин;

3) у яких областях порівняно з попереднім переписом відбулася значна зміна кількості населення.

5. Охарактеризуйте динаміку демографічних процесів в Україні.
6. Поясніть вплив на соціальне становище населення України економічних реформ і тривалої економічної кризи.
7. Які зміни відбулися в динаміці міграційних процесів за часів незалежності України? Укажіть чинники, які найбільше вплинули на цей процес.
8. Які соціальні явища свідчать про соціальне розшарування українського суспільства? Назвіть його причини. До яких соціально-політичних наслідків призводить соціальне розшарування?
9. **Працюємо в парах.** Складіть схему соціальної структури українського суспільства.

Узагальнюємо і оцінюємо

10. За додатковими джерелами підготуйте презентацію про повернення кримських татар на історичну батьківщину. Зазначте проблеми, із якими їм довелося зіткнутися. Дайте оцінку політиці влади щодо кримських татар.
11. **Працюємо в малих групах.** Обговоріть, яке значення для розвитку міжнаціональних відносин мало прийняття Декларації прав національностей. Які ще кроки здійснила влада для покращення міжнаціональних відносин? Як ви вважаєте, чому в Україні в 1990—2000-х рр. не відбулося значних міжетнічних конфліктів? Охарактеризуйте національну структуру населення України. Які зміни в ній відбулися в період незалежності?
12. **Працюємо разом.** Проведіть дискусію за проблемним питанням «Що сприяло подоланню сепаратистських рухів в Україні в 1990-ті рр.?».

1. Міжнародне визнання незалежності України. Набуття без'ядерного статусу

► Коли було підписано Будапештський меморандум?

Після проголошення незалежності Україна вперше стала рівноправним суб'єктом міжнародних відносин. Однією з перших міждержавних угод став Договір про основи добросусідства і співробітництва між Україною та Угорською Республікою від 6 грудня 1991 р.

Міжнародне визнання було пов'язане з набуттям Україною без'ядерного статусу, про який ішлося в Декларації про державний суверенітет.

У 1992 р. Україна приєдналася до Договору про скорочення та обмеження стратегічних наступальних озброєнь (СНО-1), який був підписаний між СРСР і США 31 липня 1991 р. Він передбачав скорочення кількості стратегічних носіїв (ядерних ракет і бомбардувальників) до 2200 одиниць із кожної сторони, ліквідацію багатозарядних балістичних ракет із дальністю понад 5500 км. Також зменшувалася кількість ядерних боезарядів до 6400 одиниць. 18 листопада 1992 р. Україна ратифікувала СНО-1 і фактично успадкувала третій за потужністю ядерний потенціал.

У січні 1994 р. було підписано угоду між Україною, Росією та США, згідно з якою Україна зобов'язалася протягом семи років вивезти до Росії для розкомплектування всі ядерні боезаряди. У грудні 1994 р. в Будапешті лідери України, Росії, США та Великої Британії підписали **Меморандум про гарантії безпеки України**, який мав захистити нашу державу у зв'язку з відмовою від ядерної зброї. Як компенсацію за ліквідацію ядерної зброї Україні було виплачено 375 млн дол. Згодом до угоди приєдналися Франція та Китай. Проте цей документ не зміг запобігти збройній агресії Росії через відсутність дієвого механізму його реалізації.

У 2010 р. Україна погодилася позбутися запасів плутонію, необхідного для створення ядерної зброї.

НАВЧАЛЬНА МЕТА: охарактеризувати зовнішньополітичну діяльність України в період становлення державності; визначити здобутки і прорахунки в зовнішній політиці.

ПРИГАДАЙТЕ: 1. Коли було проголошено незалежність України? 2. У якому році Україна стала членом ООН? 3. Які зовнішньополітичні акції здійснювала УРСР?

! Зверніть увагу

У перші роки незалежності було висунуто такі принципи зовнішньої політики України:

- багатовекторність;
- прогнозованість і стабільність;
- збереження позаблокового статусу;
- зміцнення міжнародного миру.

У статті 18 Конституції України зазначено: «Зовнішньополітична діяльність України спрямована на забезпечення її національних інтересів і безпеки шляхом підтримання мирного і взаємовигідного співробітництва із членами міжнародного співтовариства за загальновизнаними принципами і нормами міжнародного права».

У 1993 р. Збройні Сили України провели самостійну гуманітарну операцію в горах Сванетії у Грузії, рятуючи населення від етнічних чисток. Загалом протягом жовтня 1993 р. на 17 вертольотах було виконано 291 виліт і перевезено тонни вантажів, доправлено в безпечні райони 7643 людини

►► Про що свідчить проведена операція Збройних Сил України?

2. Зовнішня політика України

► Коли були вперше сформульовані основні напрями зовнішньої політики України?

У постанові **1993 р. «Основні напрями зовнішньої політики України»** було вперше визначено зовнішньополітичний курс держави та його засади.

Україна виступає рівноправним учасником міжнародного співробітництва, активно сприяє зміцненню миру й безпеки у світі, безпосередньо бере участь у роботі європейських структур. Україна визнає пріоритет норм міжнародного права, дотримується їх у міждержавних відносинах.

Україна має активні політичні й економічні зв'язки з більшістю країн світу. У відносинах із сусідніми країнами головними завданнями визначено вирішення територіальних суперечок, налагодження двостороннього і багатостороннього співробітництва в усіх сферах. Зв'язки України з Польщею, Ізраїлем, США, Німеччиною та іншими державами побудовані на принципах «стратегічного партнерства».

3. Співробітництво України з ООН і НАТО

►► 1. У якій державі Україна здійснила першу миротворчу місію? 2. Які перешкоди на шляху приєднання до НАТО Україні не вдалося подолати?

Після здобуття незалежності Україна розпочала новий етап своєї міжнародної діяльності, активно взаємодіючи з ООН та іншими світовими організаціями. У 1997 р. міністр закордонних справ України Геннадій Удовенко був обраний головою Генеральної Асамблеї ООН, що засвідчило вагому роль нашої держави. Україна також ініціювала проведення Саміту тисячоліття, демонструючи готовність брати участь у розв'язанні глобальних проблем. У 2000—2001 рр. Україна вперше стала непостійним членом Ради Безпеки ООН.

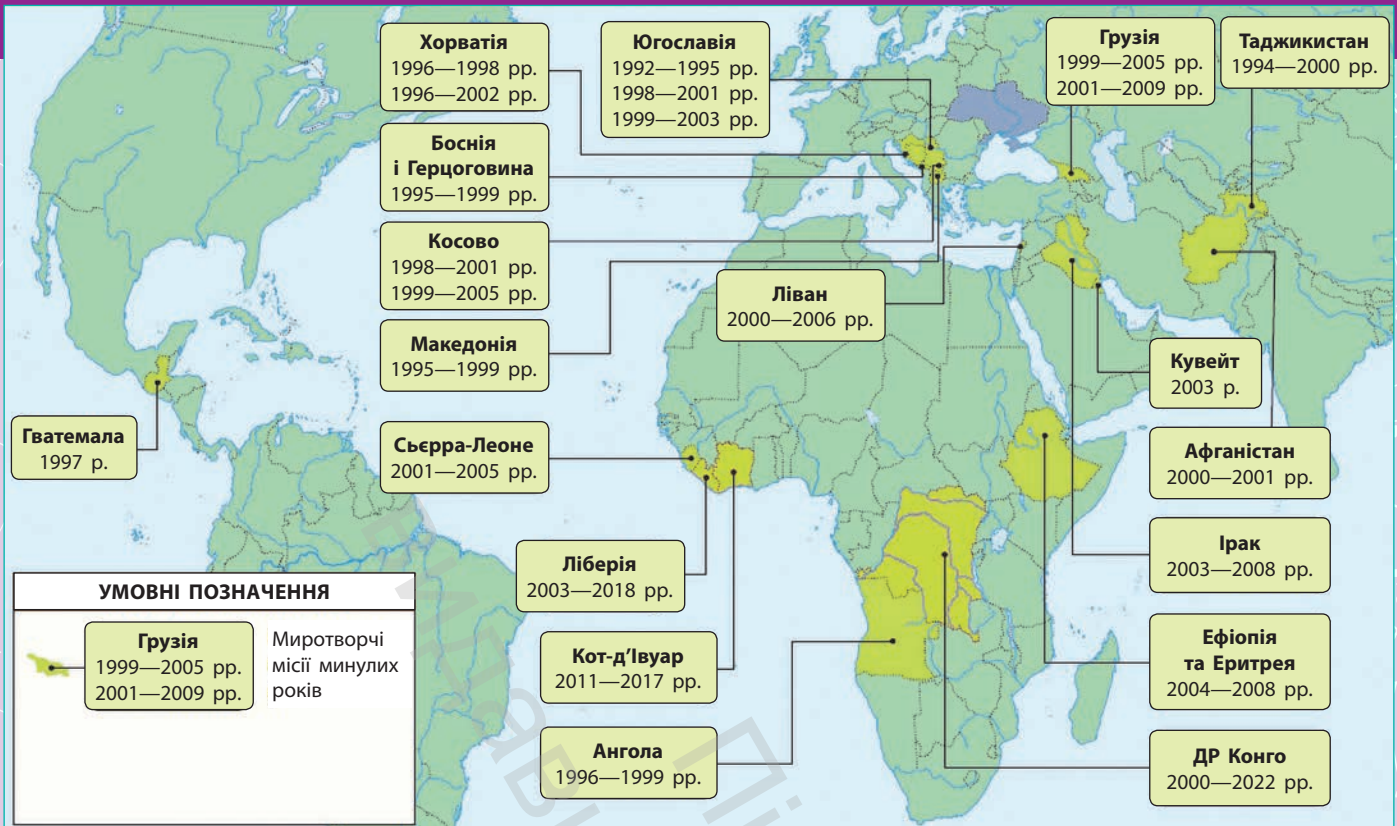
Відмова від ядерної зброї відкрила для України можливість установити тісніші відносини з Північноатлантичним альянсом (НАТО). У **1994 р.** Україна приєдналася до програми «Партнерство заради миру», що стало першим кроком до співпраці. У 1996 р. було затверджено

✓ Цікаві факти

Україна успадкувала від СРСР 176 ракетних шахтно-пускових установок для міжконтинентальних балістичних ракет і понад 100 стратегічних бомбардувальників

(Ту-160, Ту-95, Ту-22). Зберігалось близько 4155 ядерних боєзарядів. Для порівняння: Франція мала 300, Велика Британія — 215 ядерних боєзарядів.

УЧАСТЬ УКРАЇНИ В МИРОТВОРЧИХ МІСІЯХ ООН

► У якій країні місія українських миротворців тривала найдовше?

індивідуальну програму відносин між Україною і НАТО. На Яворівському полігоні у Львівській області та в акваторії Чорного моря проходили спільні навчання військових підрозділів. У **1997 р.** в Мадриді (Іспанія) була підписана Хартія про особливе партнерство, у якій Північноатлантичний альянс підтвердив підтримку суверенітету і територіальної цілісності України та готовність прийняти до свого складу нових учасників. Президент України Л. Кучма в 1998 р. підписав державну програму співробітництва з НАТО, згодом у Києві було відкрито офіс його представництва. Україна розглядала Північноатлантичний альянс як найефективнішу структуру колективної безпеки в Європі, хоча не схвалила його дії в Югославії.

У 2002 р. Україна офіційно заявила про бажання вступити до НАТО. Було схвалено План дій Україна—НАТО, на основі якого почали розробляти річні Цільові плани. У 2004 р. прийняли закон, що дозволяв вільний доступ сил НАТО на територію України. Однак напередодні президентських виборів 2004 р. Л. Кучма видав указ, у якому

✓ Цікаві факти

Україна відіграла вагомую роль у врегулюванні конфлікту на Балканах у 1990-х рр. Українські військові підрозділи брали активну участь у понад 25 миротворчих операціях ООН (Хорватія, Боснія і Герцеговина, Ліван, Косово (колишня Югославія), Сьєрра-Леоне, Демократична Республіка Конго, Малі тощо). Також представники України перебували у складі місій ООН в інших конфліктонебезпечних зонах планети. У 2022 р. Україна призупинила участь у миротворчих операціях через широкомасштабне вторгнення Росії.

🎬 Навчальний фільм

rnk.com.ua/109900

Перегляньте відеоролик «Як українські миротворці врятували тисячі мирних мешканців Жепи»

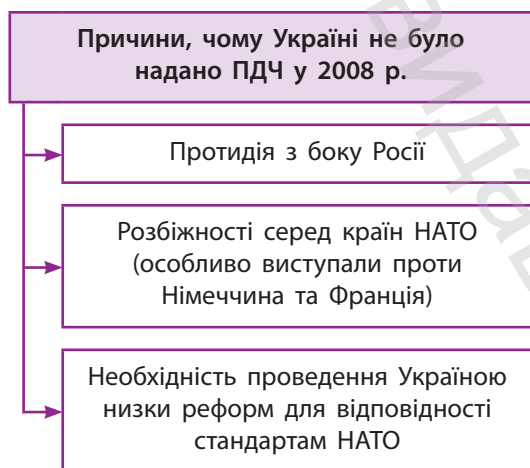
і виконайте завдання до нього.

Президент України Л. Кучма та Генеральний секретар НАТО Хав'єр Солана під час підписання Хартії про особливе партнерство. Мадрид. 1997 р.

Бухарестський саміт 2008 р. Україна не отримала ПДЧ здебільшого через протидію Німеччини (канцлерка А. Меркель) і Франції (президент Н. Саркозі)

зазначалося, що вступ до НАТО не є метою країни. Він підкреслив лише необхідність «суттєвого поглиблення відносин із НАТО та ЄС як гарантими безпеки і стабільності в Європі».

Після «помаранчевої революції» новий Президент В. Ющенко відновив курс на вступ до Північноатлантичного альянсу, закріпивши це у Воєнній доктрині України. Попри докладені зусилля на Бухарестському саміті 2008 р. Україна не отримала Плану дій щодо членства в НАТО (ПДЧ), хоча й була підтверджена її євроатлантична перспектива.

У 2010 р. Президент В. Янукович несподівано оголосив про позаблоковий статус України й відмову від вступу до НАТО.

4. Україна на шляху до європейської інтеграції

► Якими були здобутки України на шляху до європейської інтеграції?

У листопаді 1995 р. Україна зробила важливий крок на шляху до європейської інтеграції, ставши членом Ради Європи. Приєднання до цієї організації сприяло розвитку правової сфери та захисту прав людини в Україні за європейськими стандартами. Одним із важливих рішень було скасування смертної кари.

У 1998 р. набула чинності Угода про партнерство і співробітництво між Україною і Європейським Союзом (ЄС) та його державами-членами.

У липні 2002 р. відбувся саміт Україна—ЄС, де обговорювали перспективи надання Україні статусу держави з ринковою економікою та асоційованого члена ЄС. Проте на той час наша країна ще не

Плакат, присвячений співробітництву ЄС та України

► Сформулюйте у вигляді тез, які перешкоди доводилося долати Україні на шляху співробітництва з ЄС.

Зала засідань Ради Європи у Страсбурзі (Франція)

відповідала всім необхідним стандартам. Натомість у **2003 р.** Україна здобула статус країни — сусіда ЄС і домовилася про спрощення візового режиму з деякими країнами-членами.

У лютому 2005 р. було підписано трирічний План дій, спрямований на прискорення євроінтеграції України. Цей важливий документ передбачав реалізацію 270 невідкладних заходів, як-от вступ до СОТ, демократизація системи управління, забезпечення верховенства права, стимулювання інвестицій.

У **грудні 2005 р.** ЄС визнав Україну країною з ринковою економікою. У квітні 2006 р. тривала підготовка переговорів щодо асоційованого членства України в ЄС і запровадження **безвізового режиму**. У листопаді 2010 р. було домовлено про введення в Україні біометричних закордонних паспортів, посилення охорони східних кордонів тощо. Європарламент дозволив Україні подати заявку на членство в ЄС.

Проте саме в цей час керівництво держави на чолі з Президентом В. Януковичем відмовилося від курсу на євроінтеграцію.

5. Регіональне співробітництво. Відносини зі США

- У яких регіональних інтеграційних проєктах брала або бере участь Україна?

Із перших років незалежності Україна брала участь у регіональному співробітництві, тобто в діяльності організацій, що об'єднують країни окремих регіонів континенту. Із 1991 р. Україна була асоційованим членом СНД (у 2014 р. вона оголосила про

А-Я Словник

Безвізовий режим — статус, що дозволяє вільно перетинати кордони між державами без попереднього отримання дозволу (візи).

Проводи українських військових для участі в миротворчій операції в Іраку. 2003 р.

- Якою була мета участі українців в операції в Іраку?

Патруль українських військових в Іраку. 2003 р. Військову службу в Іраку та Кувейті загалом пройшло понад 6 тис. українців. За час миротворчої місії українські військові сприяли будівництву й ремонту шкіл, дитячих садків, автошляхів, ліній електропередач, об'єктів водопостачання, надавали медичну допомогу місцевому населенню

Президенти України й США
В. Ющенко та Дж. Буш. 2005 р.

✓ Цікаві факти

У квітні 2005 р. Президент України В. Ющенко відвідав США. Він став другим східноєвропейським політиком (після президента Чехії Вацлава Гавела), який виступив перед двома палатами Конгресу. У своїй промові В. Ющенко наголошував, що вступ України до ЄС і НАТО «зміцнить стабільність у всьому стратегічно важливому для США регіоні — від Варшави до Тбілісі й Баку». Промову, що тривала близько 35 хвилин, кілька разів переривали оплесками.

вихід з організації, а у 2018 р. фактично припинила участь у ній). У 1996 р. утворилося об'єднання Грузії, України, Азербайджану і Молдови (ГУАМ).

Погіршення відносин із Заходом на початку 2000-х рр. хитнуло зовнішню політику України в бік Росії. У лютому 2003 р. керівники Росії, України, Білорусі, Казахстану заявили про намір створити Єдиний економічний простір (ЄЕП). Відповідну угоду було підписано у вересні 2003 р. в Ялті, але реалізувати її не вдалося.

Після проголошення незалежності України США надавали нашій державі суттєву технічну й фінансову допомогу, хоча відносини розвивалися нерівномірно. Спочатку США цікавили питання ліквідації ядерної зброї та недопущення її поширення у світі, також вони гостро реагували на недемократичні дії української влади. Під час другого терміну президентства Л. Кучми відносини зі США погіршилися. Україну звинуватили в постачанні зброї Іраку в обхід міжнародних санкцій («кольчужний скандал»). Щоб відновити довіру США, українське керівництво на чолі з Л. Кучмою у 2003 р. направило військовий контингент до Кувейту, а згодом до Іраку. Проте це призвело до втягування українських військових у збройне протистояння і відповідно до втрат. У 2005 р. військовий контингент було виведено з Іраку.

Після «помаранчевої революції» на початку квітня 2005 р. В. Ющенко відвідав США. Відтоді відносини між країнами вийшли на новий рівень.

У лютому 2006 р. після дев'яти років напружених переговорів США нарешті надали Україні статус країни з ринковою економікою.

Із приходом до влади В. Януковича відносини України зі США знову погіршилися.

6. Відносини із сусідніми державами

► Як склалися відносини України з сусідніми державами?

Україна має спільний кордон із Росією, Білоруссю, Польщею, Угорщиною, Словаччиною, Румунією та Молдовою. Не дивно, що на території цих держав проживає чимало українців, а в Україні — представників сусідніх народів.

Відносини України з Угорщиною та Словаччиною розвивалися рівномірно. Країни були зацікавлені у співробітництві й партнерстві.

Президенти Молдови, Азербайджану, України та Грузії Володимир Воронін, Ільхам Алієв, Віктор Ющенко і Міхаїл Саакашвілі під час третього саміту ГУАМ у Києві. 23 травня 2006 р.

Важливе значення для реалізації західного напрямку зовнішньої політики України мали її відносини з Польщею. 2 грудня 1991 р. Польща першою визнала Україну як незалежну державу. У 1992 р. між країнами був підписаний Договір про добросусідство, дружні відносини й співробітництво. Україна й Польща визнали одне одного стратегічними партнерами. Були знайдені шляхи порозуміння у важких історичних питаннях (операція «Вісла», Волинська трагедія тощо).

Певний час зі значними труднощами розвивався переговорний процес між Україною та Румунією. Окремі політичні сили в Румунії намагалися висунути до України територіальні претензії (Північна Буковина, Південна Бессарабія, острів Зміїний). Урешті-решт удалося досягти згоди, і в **червні 1997 р.** Україна та Румунія підписали Договір про відносини добросусідства і співробітництва. У **2009 р.** в Міжнародному суді було розв'язане питання про поділ шельфу між державами в районі острова Зміїний.

Задовільним був стан відносин між Україною та Молдовою, хоча тривалий час залишалися невирішеними деякі територіальні питання. Україна передала Молдові частину своєї території для створення порту на річці Дунай. У 2001 р. держави остаточно узгодили кордони, уклавши відповідний договір.

Відносини між Україною і Росією розвивалися складно. Після гострих конфліктів початку 1990-х рр. **31 травня 1997 р.** Україна та Росія підписали політичний договір про дружбу, співробітництво і партнерство. Документ юридично закріпив зобов'язання Росії поважати незалежність України і став правовою базою, на якій мали ґрунтуватися двосторонні відносини. Після приходу до влади в Росії Володимира Путіна відносини між Україною та Росією стрімко погіршилися. Російське керівництво

Острів Зміїний на карті

Краєвид острова Зміїний

- Коли і як було розв'язано проблему розмежування територіальних вод між Україною та Румунією біля острова Зміїний?

Знак на потрійному стику кордонів України, Польщі й Словаччини

А-Я Словник

Гібридна війна — дії однієї держави проти іншої з метою зробити її внутрішньо вразливою для здійснення прямої агресії.

Український прикордонник на острові Тузла. 2003 р.

- Про що свідчив спалах конфлікту на острові Тузла?

розглядало Україну як зону свого впливу і прагнуло встановити над нею повний контроль. Договір не став перешкодою для збройної агресії Росії проти України. 1 квітня 2019 р. Україна відмовилася продовжувати чинність цього договору.

Добросусідські відносини в 1990-х рр. Україна встановила з Білоруссю. Було досягнуто домовленостей про державний кордон. Проте відносини ускладнює належність Білорусі до союзної держави з Росією та диктаторський режим на чолі з Олександром Лукашенком.

Крім кордонів на суходолі, Україна має морський кордон із Болгарією, Туреччиною, Грузією. Відносини із цими державами побудовані на принципах добросусідства.

7. Конфлікт навколо острова Тузла. Гібридна війна Росії проти України

- 1. На чий користь було розв'язано конфлікт навколо острова Тузла? 2. Коли Росія розгорнула цілеспрямовану гібридну війну проти України?

У вересні 2003 р. в Керченській протоці від території Росії (Краснодарський край) почали будівництво греблі в напрямку українського острова Тузла, щоб з'єднати острів із російським берегом. Проте Росія заявляла, що будівельні роботи тривають із метою укріплення берегової лінії. На острові було посилено охорону державного кордону України. Країни опинилися на межі збройного конфлікту.

Через місяць Росія припинила будівництво за 102 м від українських територіальних вод і за 900 м від Тузли. Із метою мирного врегулювання конфлікту керівники держав уклали договір, що розмежовував територію Керченської протоки й визначав статус Азовського моря. Україна відстояла своє право на острів Тузла, але Азовське море було визнане внутрішніми водами двох держав і кордон установили тільки по дну моря.

Після обрання Президентом України В. Ющенка Росія розгорнула цілеспрямовану політику для встановлення контролю над Україною в усіх сферах.

В економіці Росія намагалася підпорядкувати провідні підприємства й цілі галузі, особливо газотранспортну систему України, у політиці сприяла приходу до влади в Україні проросійських сил. У міжнародних відносинах російське керівництво прагнуло ізолювати Україну та втягнути

її в сумнівні інтеграційні проекти. Частиною цих заходів була інформаційна політика (контроль над засобами масової інформації, нав'язування російської масової культури тощо). Російська православна церква активно просувала ідеї «русского міра» (детальніше про це ви прочитаєте в § 29). Для ослаблення української економіки Росія спровокувала газові конфлікти у 2005—2006 і 2008—2009 рр. та торговельні війни.

Серйозне напруження в українсько-російських відносинах виникло в серпні 2008 р. під час агресії Росії проти Грузії. Україна намагалася надати Грузії посильну допомогу.

Ще один конфлікт із Росією у 2008 р. виник у Криму. Українська влада прагнула впорядкувати перебування російського Чорноморського флоту на півострові й узяти під свій контроль об'єкти навігації на узбережжі Чорного моря, які незаконно утримувала Росія. Проте внутрішні суперечки серед українських політиків і прихід до влади проросійських сил не дали можливості підготувати засоби протидії Росії в майбутньому. За роки президентства В. Януковича Збройні Сили України були максимально ослаблені. Під російський контроль потрапили СБУ, розвідка, міліція. Увесь цей комплекс заходів і наступні дії Росії стали складовими гібридної війни проти України.

Острів Тузла на карті

ГАЗОВІ КОНФЛІКТИ МІЖ РОСІЄЮ ТА УКРАЇНОЮ

Мета Росії	- Підірвати авторитет України як країни-транзитера. - Заволодіти газотранспортною системою та газосховищами України. - Переконати Європу, що для досягнення стабільності в газовій сфері потрібні російські газопроводи й збереження лідерства Росії як постачальника енергоресурсів
Основний зміст	
2005—2006 рр.	2008—2009 рр.
- У відповідь на відмову України сплачувати ринкову ціну за природний газ Росія припинила його постачання до України. 4 січня 2005 р. — договір між компаніями «Газпром» (Росія) та «Нафтогаз України» на п'ять років. - Посередником стала компанія «РосУкрЕнерго». - Ціна на природний газ на перше півріччя 2005 р. склала 95 дол. за 1 м³	- Січень 2009 р. — «Газпром» припинив постачання природного газу в Україну. Головна вимога — сплата боргів за листопад-грудень 2008 р. - Робота газотранспортної системи України в реверсному (зворотному) режимі, щоб забезпечити природним газом населення сходу й півдня. - Підписання нового договору з Росією на 2009—2019 рр. - Ліквідація компанії-посередника «РосУкрЕнерго». - Середньорічна ціна природного газу для України становила 228,8 дол. за 1 м³
Результат	- Похитнулися позиції Росії як надійного постачальника природного газу. - Було знайдено альтернативні джерела постачання природного газу до Європи. - Україна зарекомендувала себе надійним партнером у постачанні природного газу до Європи. - Вдалося зберегти українську газотранспортну систему

Президент Росії Б. Єльцин і Президент України Л. Кучма під час підписання договору між Україною та Росією. 31 травня 1997 р.

СФОРМУЛЮЙТЕ СУДЖЕННЯ ПРО:

- основні етапи зовнішньої політики України в 1991—2013 рр.;
- здобутки і втрати України на шляху до інтеграції в ЄС і НАТО.

Працюємо з хронологією

1994 р.	Україна стала учасником програми НАТО «Партнерство заради миру».
1994 р.	Підписання Будапештського меморандуму.
1995 р.	Входження України до Ради Європи.
2003 р.	Україна отримала статус країни — сусіда ЄС.
29 вересня — 2 грудня 2003 р.	Криза навколо острова Тузла.
2005—2006, 2008—2009 рр.	«Газові війни» Росії проти України.

Запитання і завдання

Знаємо і розуміємо

1. У якому році Україна офіційно відмовилася від ядерної зброї? Коли Україна реально набула без'ядерного статусу?
2. Вступ до якої організації проголосували своєю метою всі Президенти України?
3. Із якими державами Україна мала територіальні суперечки в 1991—2010 рр.? Як вони були розв'язані?

- 1. Чому цей договір не став перешкодою для агресії Росії проти України? 2. У липні 1997 р. Україна уклала з НАТО Хартію про особливе партнерство. Чи можна стверджувати, що для України цей крок став утіленням багатовекторності в зовнішній політиці?

Застосовуємо і аналізуємо

4. Покажіть на карті атласу, у яких країнах українські підрозділи здійснювали миротворчі місії ООН.
5. **Завдання з хронології.** Складіть хронологію подій, що свідчили про нагостання конфлікту між Україною та Росією у 2000-х рр.
6. Як розвивалося співробітництво України з провідними міжнародними організаціями в 1991—2010 рр.?
7. Яку позицію посідала Україна щодо СНД?
8. **Працюємо в малих групах.** Укажіть причини «газових війн» між Україною і Росією. Яким був їх результат?
9. Підготуйте есе за темою «Яким я бачу місце України у світовій спільноті?».

Узагальнюємо і оцінюємо

10. **Працюємо разом.** Обговоріть проблемне питання «Багатовекторність політики України в 1991—2005 рр.: здобутки і поразки».
11. **Працюємо в парах.** За допомогою додаткових джерел дайте оцінку ролі української діаспори у відносинах України з іншими державами.
12. **Працюємо разом.** Проведіть дискусію. 1) Чим були зумовлені неодноразові зміни пріоритетів зовнішньополітичного курсу України? 2) Чи є закономірним вибір євроінтеграційного шляху розвитку України?

1. Загальні тенденції розвитку культури. Відродження національної культури

► Чи існувала в 1991—2013 рр. державна підтримка української культури?

У лютому 1992 р. Міністерство культури України підготувало програму розвитку національної культури, яка відходила від тоталітарного минулого і ставала на шлях гуманістичних загальнолюдських цінностей. Було створено Комітет Національної премії імені Т. Шевченка. До його складу увійшли відомі діячі української культури.

В Україні було відкрито 29 нових державних музеїв. Постали нові історико-культурні заповідники в Батурині (Чернігівська область), Глухові (Сумська область), Дубні (Рівненська область), Збаражі (Тернопільська область), Корсунь-Шевченківському (Черкаська область) тощо.

Було відновлено випуск журналів «Київська старовина», «Літературно-науковий вісник». Із 1992 р. в Україні виходив щомісячний журнал незалежної думки «Сучасність». З'явилися нові періодичні видання. Широку видавничу діяльність розпочало Наукове товариство імені Т. Шевченка у Львові. Київське видавництво «Глобус» взялося за перевидання в Україні «Енциклопедії українознавства», підготовленої представниками української діаспори. Було відкрито нові видавництва.

Значної популярності набули Всеукраїнський фестиваль сучасної пісні й популярної музики «Червона рута», «Країна мрій», «Таврійські ігри», народні свята-конкурси «Лесині джерела», «Сорочинський ярмарок», міжнародні фестивалі українського фольклору «Берегиня», авторської пісні «Золоті ворота» тощо.

У 1996 р. виник Всеукраїнський фонд відтворення видатних пам'яток історико-архітектурної спадщини імені Олеся Гончара. Держава взяла під охорону понад 160 тис. давніх пам'яток історії та культури України, державними заповідниками оголосили 49 об'єктів історико-архітектурної спадщини. Було відновлено Михайлівський Золотоверхий

НАВЧАЛЬНА МЕТА: охарактеризувати стан української культури, особливості релігійного життя.

ПРИГАДАЙТЕ: 1. Коли Верховна Рада УРСР прийняла Закон «Про мови в Українській РСР»? 2. Який вплив мали процеси «перебудови» в СРСР на відродження української культури й поживлення суспільно-культурного життя?

✓ Цікаві факти

У перші роки проголошення незалежності до України почали повертатися книги, архіви та інші культурні й духовні цінності, які з різних причин були вивезені за кордон. Зокрема, це особисті архіви Олександра Олеся та Олега Ольжича, архіви голови Наукового товариства імені Т. Шевченка академіка Аркадія Жуковського. Українську культурну скарбницю поповнила творча спадщина художниці Людмили Морозової. Зі США до України привезли архівні матеріали уряду УНР в екзилі. Було започатковано роботу з повернення спадщини українського вченого Івана Огієнка, праці якого налічують майже 2 тис. томів із різних галузей знань. У Спільці письменників України було створено комісію, що активно долучилася до відродження імен діячів культури, які стали жертвами сталінізму.

Зверніть увагу

У роки незалежності України на книжкових полицях з'явилися твори письменників «розстріляного відродження»: М. Зерова, Миколи Хвильового, Є. Плужника, Г. Косинки та інших. Вийшли друком твори українських дисидентів В. Стуса, І. Світличного, Є. Сверстюка, В. Рубана, М. Руденка. Стали доступними твори митців української еміграції І. Багряного, В. Барки, О. Теліги, С. Гординського, Л. Мосендза, Олега Ольжича, Ю. Липи, І. Самчука та багатьох інших.

АЯ Словник

Диглосія — функціонування двох мов в одному суспільстві, але в різних сферах: наприклад, у політиці, освіті, науці, публічному вжитку — одна мова, а в побуті й фольклорних виступах — інша. Тому одну мову сприймають як престижнішу, вищу, а іншу — як менш престижну, нижчу.

Руслана на Євробаченні. 2004 р.

собор, Успенський собор Києво-Печерської лаври та інші зруйновані храми.

Проте на культурний розвиток України негативно впливало радянське минуле. Особливо це проявлялося в диглосії. Люди відчували інтерес до історії України та української мови, але російська мова й надалі переважала в багатьох сферах.

У музиці з'явилися яскраві українськомовні виконавці, як-от Катя Chilly, Юрко Юрченко, Віктор Павлік, Ірина Білик, Олександр Пономарьов, Руслана, гурти «Воплі Відоплясова», «Скрябін», «Океан Ельзи», «ТНМК», «Друга ріка», «ДахаБраха» та інші. Попри це мовою шоубізнесу здебільшого залишалася російська. До України тривалий час завозили книги з Росії. Так само безперешкодно транслювали кіно російського виробництва, російські телеканали, а іноземні фільми дублювали російською мовою або купували вже дубльовані в Росії.

Після «помаранчевої революції» відбулися деякі зрушення, передусім у сфері медіа. Встановили квоти у 50 % на мовлення та музику українською мовою в ефірі всіх теле- і радіостанцій. У 2006—2008 рр. вийшла низка урядових постанов, які зобов'язали дублювати і (або) субтитрувати всі іноземні фільми українською мовою.

2. Наука

► У яких сферах наукових знань українські вчені досягли здобутків світового рівня?

Провідним науковим центром незалежної України залишалася Національна академія наук України. Окремі науково-дослідні інститути через низький рівень фінансування втратили половину співробітників (на початок 1990-х рр. в Україні налічувалося 220 тис. вчених). Попри труднощі деякі вчені продовжили працювати й досягли вагомих результатів. Робота Національної академії наук України вийшла на новий рівень, зросла кількість фундаментальних досліджень. Були створені Міністерство освіти і науки України, Академія наук вищої школи, Українська академія аграрних наук, Академія медичних наук, Академія мистецтв, Академія правових наук тощо. Відновило діяльність Наукове товариство імені Т. Шевченка. Стала тіснішою співпраця з українською діаспорою. Значну увагу почали приділяти вивченню української історії, релігії, народознавства.

Платформа проекту
«Морський старт»

Запуск української ракети-носія «Зеніт»

Україна має велику базу з виробництва ракет-носіїв, супутників і різноманітного космічного обладнання та здійснює дослідження космічного простору. Від 1992 р. працює Національне космічне агентство (від 2010 р. — Державне космічне агентство України).

У 1999—2014 рр. активно впроваджували міжнародну програму «Морський старт». За цей час було здійснено 36 запусків української ракети-носія «Зеніт-3SL» (32 з них успішно). Загалом до 2014 р. відбулося понад 70 пусків українських ракет-носіїв і понад 150 супутників.

Практичне значення мають розробки українських вчених і конструкторів для створення та діяльності міжнародної космічної станції. У космічній галузі українські вчені тісно співпрацюють із вченими США, Франції, Італії, Бразилії тощо.

3. Розвиток освіти

- Які ключові реформи здійснили в системі освіти України?

На початковому етапі незалежності в Україні було відкрито або поновлено школи з українською мовою навчання, організовано українські класи у школах із російською мовою навчання. З'явилася велика кількість ліцеїв, коледжів та гімназій. Значно більше уваги почали приділяти вивченню української історії, народознавства, помітні зрушення відбулися у викладанні інших суспільних наук. Закон України від 13 квітня 1999 р. визначив

✓ Цікаві факти

19 листопада — 5 грудня 1997 р. відбувся політ на американському космічному кораблі «Колумбія» у складі екіпажу із семи осіб (чотири американці, два японці та українець). Українець Леонід Каденюк як біолог вивчав вплив невагомості на ріст рослин, та інші процеси.

👤 Історичні персоналії

Леонід Каденюк — льотчик-випробувач, космонавт, генерал-майор авіації, перший космонавт незалежної України, народний депутат України, Народний Посол України, Герой України, Президент Аерокосмічного товариства України.

перехід із вересня 2000 р. на 12-річний термін навчання (проте у 2010 р. знову повернулися до 11-річної системи навчання). У школах України було запроваджено 12-бальну систему оцінювання знань.

Важливим заходом з реформування середньої освіти стала комп'ютеризація шкіл.

Зараз понад 90 % шкіл України здійснюють навчання українською мовою. Водночас національні меншини в місцях свого компактного проживання мають можливість навчатися рідною мовою.

У 2007 р. було запроваджене обов'язкове зовнішнє незалежне оцінювання (ЗНО) для абітурієнтів. Це відіграло значну роль у боротьбі з корупцією під час вступу до закладів вищої освіти. Вступні кампанії провадили державною мовою, іспит з української мови став обов'язковим.

У 1990-ті рр. було зроблено перші суттєві кроки щодо реформування професійно-технічної і вищої освіти. Від підготовки спеціалістів через заочну та вечірню форми навчання поступово переходили на ступеневу підготовку: кваліфікований робітник, молодший спеціаліст, бакалавр, спеціаліст, магістр. Поряд із державними почали створювати приватні навчальні заклади. Україна долучилася до Болонського процесу — створення єдиного навчального простору в Європі.

4. Основні здобутки української культури та спорту

► Як можна охарактеризувати розвиток української культури за роки незалежності: занепад чи піднесення?

У розвитку літератури відбулася докорінна переоцінка суспільних ідеалів. Набула поширення художня публіцистика. Багато письменників заглибилися в політику. Деякі з них поєднували творчість із політичною або громадською діяльністю (І. Дзюба, І. Драч, Р. Іванчук, Д. Павличко, Є. Сверстюк, В. Яворівський та інші).

Історичну прозу збагатили нові романи Павла Загребельного, Раїси Іванченко, Юрія Мушкетика. У літературу увійшло нове покоління письменників, як-от Іван Андрусак, Юрій Андрухович, Софія Андрухович, Люко Дашвар, Любо Дереш, Оксана Забужко, Сергій Жадан, Максим Кідрук, В'ячеслав Медвідь, Ілларіон Павлюк, Володимир Цибулько.

Відбувся розквіт театрального мистецтва. Його новаторами стали режисери Роман Віктюк, Сергій Данченко, Станіслав Мойсеев, Борис Шарварко.

Набуло розвитку й українське образотворче мистецтво. За роки незалежності було організовано декілька сотень виставок провідних українських митців (Іван Марчук, Анатолій Криволап,

ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ОСВІТИ В УКРАЇНІ

Позитивні	Негативні
- Поступове утвердження у сфері освіти української мови. - Демократизація навчального процесу. - Зв'язок освіти з національною історією, культурою і традиціями. - Поява різних видів і форм власності навчальних закладів. - Орієнтація реформування освіти на європейські зразки з урахуванням національних особливостей	- Обмеженість державного фінансування закладів освіти. - Недостатня матеріально-технічна база. - Падіння соціального престижу педагогічної діяльності й дефіцит кадрів. - Помилки в реформуванні освіти

► Зробіть загальний висновок із наведених у таблиці тверджень.

Українська паралімпійська збірна після успішного виступу на зимових Паралімпійських іграх. Київ. 2018 р. Фотограф Андрій Скатерний

Олександр Ройтбурт, Петро Смиковський, Ілля Чичкан та інші).

Музичне і хореографічне мистецтво України продовжувало активно розвиватися. Провідними українськими колективами були Національний заслужений академічний ансамбль танцю України імені Павла Вірського, Національний заслужений академічний український народний хор України імені Григорія Верьовки тощо. Діяли дві студії художніх фільмів (у Києві та Одесі), студія хронікально-документальних фільмів, Національна кінематика України, Студія анімаційних фільмів.

Брати Віталій і Володимир Клички здобули всі престижні пояси за перемоги у важкій вазі. 2000-ні рр.

Кадр із фільму «Той, хто пройшов крізь вогонь». 2012 р. Режисер Михайло Ілленко

Афіша фільму «Хайтарма». 2013 р. Режисер Ахтем Сєйтаблаєв

Оксана Баюл здобула перше олімпійське золото України. 1994 р.

Андрій Шевченко, володар «Золотого м'яча» 2004 р.

Українська тенісистка Еліна Світоліна. 2015 р.

✓ Цікаві факти

Проривом у дублюванні фільмів українською мовою для кінопрокату став мультфільм «Тачки» (2006 р.). В Україні його було продемонстровано у двох версіях — українською та російською. Цікаво, що українську версію переглянуло на 15 % більше глядачів. Фільм Михайла Іллєнка «Той хто пройшов крізь вогонь» (2012 р.) був першим українським фільмом, що мав повноцінний прокат у кінотеатрах. А фільми «Хайтарма» Ахтема Сеїтаблаєва і «Вічне повернення» Кіри Муратової навіть здобули нагороди за кордоном.

Своєрідною візитною карткою України став спорт. У 1990 р. було створено Національний олімпійський комітет України, який невдовзі здобув визнання Міжнародного олімпійського комітету. Відтоді Україна активно бере участь в Олімпійських іграх, демонструючи високий рівень спортивної майстерності.

У фігурному катанні світ захопився талантом Оксани Баюл, у біатлоні блискучі результати показала Олена Зубрилова. У спортивній і художній гімнастиці вражали своїми виступами Олена Вітриченко, Лілія Подкопаєва та Олег Верняєв. У боксі міжнародне визнання здобули брати Володимир і Валерій Сидоренки, у греко-римській боротьбі — Жан Беленюк, у плаванні — Денис Силантьєв. У футболі світову славу Україні приніс Андрій Шевченко.

Національною легендою України є український професійний боксер Олександр Усик: багаторазовий Чемпіон України, Чемпіон Європи, Чемпіон світу, Олімпійський чемпіон, Переможець Світових ігор серед військовослужбовців, Абсолютний чемпіон світу в першій важкій вазі й важкій вазі.

Також Україна має сильну паралімпійську збірну команду. Від 1996 р. понад 100 українських спортсменів здобули золоті медалі на Паралімпійських іграх (серед них Оксана Шишкова, Максим Яровий та інші).

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ КУЛЬТУРИ

Позитивні	Негативні
• Подолання самоізоляваності культури. • Відновлення історичної пам'яті народу. • Відновлення і поширення релігійної культури. • Звільнення від настанов і стереотипів радянських часів. • Поява нових жанрів, типів, напрямів мистецтва і загалом культури. • Повернення емігрантської культури на батьківщину, зв'язок із діаспорою	• Залежність культурного розвитку від запитів ринку, комерціалізація культури. • Значне зменшення державного фінансування культури. • Звуження сфери діяльності установ культури. • Поширення і засилля масової культури. • Цілеспрямована експансія російської культури

5. Релігійне життя

- Якою була головна причина розколу в православ'ї? Які релігійні конфесії залишаються в сучасній Україні?

Після проголошення незалежності церковне життя в Україні пожвавилася: зросла кількість релігійних громад, почали будувати храми, відновлювали монастирі, духовні навчальні заклади, недільні школи. Проте виникла криза в православ'ї України, яке функціонувало на платформі Російської православної церкви (РПЦ). Собор православної церкви в Києві проголосив автокефальність (незалежність) і визнав себе Українською православною церквою (УПЦ). Московський патріархат виступив категорично проти окремої незалежної УПЦ.

РПЦ організувала проведення наради частини українських єпископів у Харкові, яку оголосили Собором. Настоятелем Православної церкви в Україні призначили єпископа Ростовського й Новочеркаського, а керувати справами Московської патріархії поставили Володимира (світське ім'я Віктор Сабодан), який на Соборі навіть не був присутній. Митрополит Філарет (світське ім'я Михайло Денисенко) не визнав цього рішення й утворив Українську православну церкву Київського патріархату (УПЦ КП). У червні 1992 р. відбувся об'єднавчий Собор УПЦ КП та Української автокефальної православної церкви (УАПЦ), яка діяла паралельно. Патріархом УПЦ КП (так її почали називати після об'єднання) обрали Мстислава (світське ім'я Степан Скрипник), а його заступником — Філарета. Проте єдина УПЦ КП тоді не склалася. Після смерті Мстислава розкол поглибився.

У 2000 р. на Архієрейському Соборі РПЦ було уточнено статус УПЦ КП, але автономії Українська церква так і не здобула.

Історичні персоналії

Любомир Гузар — український релігійний діяч, Патріарх УГКЦ. У 21-річному віці його висвятили на священника у Стемфордській єпархії (США). Незабаром він переїхав до Рима, де став помічником глави УГКЦ Йосипа Сліпого. У 1977 р. Любомира Гузара висвятили на єпископа й через рік призначили настоятелем монастиря Святого Теодора. Після здобуття незалежності України він повернувся на Батьківщину. У 2001 р. Синод єпископів УГКЦ обрав Любомира Гузара архієпископом. Одним із його головних завдань на чолі церкви було її відродження та поширення на східні терени України. Церква здобула визнання як загальноукраїнська. Любомир Гузар став одним із перших провідників Євромайдану 2013 р.

✓ Цікаві факти

У 1993—1995 рр. Патріархом УПЦ КП був колишній політичний в'язень, український правозахисник Володимир (світське ім'я Василь Романюк). Він докладав значних зусиль до розвитку церкви, ревно відстоював права вірян. Проте передчасна смерть перервала його діяльність.

На похорон Патріарха Володимира в Києві зібралося багато людей. За традицією Київських митрополитів ховали на території Софійського собору або Києво-Печерської лаври. Проте влада не

дозволила поховати його на території Софійського собору, як планувалося. Бійці спецпідрозділу міліції «Беркут» і внутрішніх військ МВС вдалися до силового розгону траурної процесії. Зрештою тіло Патріарха поховали просто на тротуарі біля входу в головну браму собору.

- Як ви вважаєте, чому Патріарха УПЦ КП Володимира не дозволили поховати за церковною традицією?

! Зверніть увагу

Найвизначніші пам'ятки нашої держави було внесено до списку Світової спадщини ЮНЕСКО: ансамблі Софійського собору та Києво-Печерської лаври в Києві, ансамбль історичного центру Львова, резиденція митрополитів Буковини і Далмації, дерев'яні церкви Карпат, Херсонес Таврійський, історичний центр Одеси.

Пам'ятник княгині Ользі, Апостолу Андрію, Кирилу і Мефодію в Києві. Уперше пам'ятник було встановлено в 1911 р., а в 1919—1923 рр. знесено. У 1996 р. пам'ятник був зведений заново

Патріарший собор Воскресіння Христового в Києві — головний собор УГКЦ. Сучасний вигляд

► Чому головний храм УГКЦ було зведено в Києві?

У 2007—2008 рр. керівництво УПЦ МП здійснило ряд кроків, спрямованих на закріплення та розширення самостійності від РПЦ. Однак ці дії зіткнулися зі спротивом промосковських сил. У 2014 р. митрополитом УПЦ МП став єпископ Онуфрій (світське ім'я Орест Березовський), відомий своєю прихильністю до позицій Московського патріархату.

Розкол і негаразди у православних церквах призвели до скорочення прихильників православ'я.

Найбільшою неправославною християнською організацією в Україні залишається Українська греко-католицька церква (УГКЦ), що особливо поширена в західних областях України. Чимало послідовників має Римсько-католицька церква в Україні.

Найбільші серед протестантських церков — Німецька євангелічно-лютеранська церква України, Українська лютеранська церква, Закарпатська реформаторська церква, що об'єднує прихильників кальвінізму. Євангеліські християни (Собор незалежних євангеліських церков України) представлені двома найбільшими місіями — «Нове життя» і «Світло на Сході». Вони здійснюють переважно місіонерську і благодійну діяльність. Близькими до них є баптистські церкви: Всеукраїнський союз церков євангеліських християн-баптистів, Братство незалежних церков та місій євангеліських християн-баптистів тощо. Має популярність п'ятдесятництво — напрям у протестантизмі, що виник у ХХ ст.

Нехристиянські конфесії представлені прихильниками юдаїзму та ісламу. Найбільші мусульманські громади зосереджені у Криму, до них належать переважно кримські татари.

Зверніть увагу

Відносини з релігійними громадами, особами, які належать до різних конфесій, у країні регулюють Конституція України (стаття 35 про право на свободу світогляду і віросповідання) і Закон України «Про свободу совісті та релігійних організацій» від 23 квітня 1991 р., який підтверджує, що ніхто не може встановити обов'язкових переконань і світогляду. У Законі закріплено рівноправність громадян незалежно від їхнього ставлення до релігії. Церква і релігійні організації в Україні відокремлені від держави, а школа — від церкви.

СФОРМУЛЮЙТЕ СУДЖЕННЯ ПРО:

- здобутки і втрати української культури за роки незалежності;
- релігійну ситуацію, що склалася в 1990 — на початку 2000-х рр.

Запитання і завдання

Знаємо і розуміємо

1. Які видатні пам'ятки нашої держави внесено до списку Світової спадщини ЮНЕСКО?
2. Хто став першим космонавтом незалежної України?
3. Яка подія дала поштовх відродженню релігійного життя в Україні? Які ще чинники цьому сприяли?

Застосовуємо і аналізуємо

4. Покажіть на карті атласу поширення релігійних конфесій на території України. Визначте причини міжконфесійних конфліктів у незалежній Україні.

5. **Завдання з хронології.** За допомогою додаткових джерел визначте здобутки України в космічній галузі. Відповідь оформте у вигляді хронологічної таблиці.
6. **Працюємо в малих групах.** Обговоріть і визначте, яким чином в Україні забезпечено мовні та культурні права національних меншин.
7. **Працюємо разом.** Чим зумовлені докорінні зміни в розвитку освіти України за роки незалежності? Визначте основні напрями реформування системи освіти в Україні. Чи були вони ефективними? Обговоріть у класі.
8. Які основні проблеми постають перед українською наукою в наш час? Як їх можна подолати?
9. **Працюємо в парах.** Складіть таблицю «Культура незалежної України» і зробіть висновки про основні здобутки.

Узагальнюємо і оцінюємо

10. Дайте власну оцінку змінам, які відбулися в культурному житті України за роки незалежності.
11. За допомогою додаткових джерел підготуйте презентацію про представлення української культури на світовій арені.
12. **Працюємо разом.** Проведіть дискусію за проблемним питанням «Яким має бути баланс між загальнолюдським і національним у розвитку української культури?».
13. За інформацією з відкритих джерел складіть власний перелік видатних представників української культури часів незалежності. Підготуйте повідомлення про одного з них.

rnk.com.ua/107019
Практичні заняття
за розділом V

rnk.com.ua/107020
Узагальнення знань
за розділом V

rnk.com.ua/107021
Тестові завдання
для підготовки
до тематичного контролю
за розділом V

ДЕРЖАВОТВОРЧИЙ ПРОЦЕС

— ПРОЦЕС СТАНОВЛЕННЯ ДЕРЖАВНОСТІ, ФОРМУВАННЯ ДЕРЖАВНИХ ОРГАНІВ ВЛАДИ, ВИЗНАЧЕННЯ ЇХ ФУНКЦІЙ

ЕТАПИ СТАНОВЛЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

ДАТА	ПОДІЯ
16 ЛИПНЯ 1990 р.	ПРИЙНЯТТЯ ДЕКЛАРАЦІЇ ПРО ДЕРЖАВНИЙ СУВЕРЕНІТЕТ УРСР
3 СЕРПНЯ 1990 р.	ПРИЙНЯТТЯ ЗАКОНУ ПРО ЕКОНОМІЧНУ САМОСТІЙНІСТЬ УРСР
24 СЕРПНЯ 1991 р.	ПРИЙНЯТТЯ АКТА ПРОГОЛОШЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ
1 ГРУДНЯ 1991 р.	ПІДТВЕРДЖЕННЯ АКТА ПРОГОЛОШЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ НА ВСЕУКРАЇНСЬКОМУ РЕФЕРЕНДУМІ
28 ЧЕРВНЯ 1996 р.	ПРИЙНЯТТЯ КОНСТИТУЦІЇ УКРАЇНИ

НАБУТТЯ БЕЗ'ЯДЕРНОГО СТАТУСУ

ПРИЧИНИ	ДАТА	ПОДІЯ
- ДОСВІД ЧОРНОБИЛЬСЬКОЇ КАТАСТРОФИ (1986 р.) - ТИСК З БОКУ США ТА РОСІЇ - ВІДСУТНІСТЬ ЄДНОСТІ УКРАЇНСЬКОЇ ЕЛІТИ В ЯДЕРНОМУ ПИТАННІ - ЕКОНОМІЧНА НЕСПРОМОЖНІСТЬ УКРАЇНИ УТРИМУВАТИ ЯДЕРНИЙ ПОТЕНЦІАЛ, УСПАДКОВАНИЙ ВІД СРСР	24 ЖОВТНЯ 1991 р.	ЗАЯВА ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНИ ПРО БЕЗ'ЯДЕРНИЙ СТАТУС УКРАЇНИ
	ТРАВЕНЬ 1992 р.	ЗАВЕРШЕННЯ ВИВЕЗЕННЯ ТАКТИЧНОЇ ЯДЕРНОЇ ЗБРОЇ З ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ В РОСІЮ
	5 ГРУДНЯ 1994 р.	БУДАПЕШТСЬКИЙ МЕМОРАНДУМ ПРО ГАРАНТІЇ БЕЗПЕКИ У ЗВ'ЯЗКУ З ПРИЄДНАННЯМ УКРАЇНИ ДО ДОГОВОРУ ПРО НЕРОЗПОВСЮДЖЕННЯ ЯДЕРНОЇ ЗБРОЇ
	1996 р.	ЗАВЕРШЕННЯ ВИВЕЗЕННЯ З ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ ЯДЕРНИХ БОЄПРИПАСІВ
	2010 р.	ВИВЕЗЕННЯ З УКРАЇНИ ЗАПАСІВ ПЛУТОНІЮ

Розділ VI. ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ВИБІР УКРАЇНИ. РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКА ВІЙНА

§ 29. Революція Гідності

Додаткові матеріали
rnk.com.ua/109535

1. Україна в доктрині «русского міра»

► Що таке «русский мір»?

Після розпаду СРСР керівництво Російської Федерації прагнуло закріпити за собою статус провідного гравця на міжнародній арені та пострадянському просторі. Експансіонізм, прихований за ідеєю особливої цивілізаційної місії Росії, став наріжним каменем її політики. Вона передбачала не лише поглиблену інтеграцію в межах різноманітних проектів (Митний союз, Єдиний економічний простір Росії, Білорусі та Казахстану, Євразійський економічний союз тощо), а і **реімперіалізацію** на теренах колишнього СРСР. Як ідеологічну основу курсу було використано доктрину «русского міра».

До широкого вжитку термін «русский мір» увів В. Путін наприкінці 2006 — на початку 2007 р. У 2009 р. до просування цієї доктрини активно долучилася Російська православна церква (РПЦ).

На думку керівництва Росії, Україна є частиною російського простору, а не незалежною державою. «Русский мір» впроваджували в українське суспільство різними способами: перш за все через мову, освіту, культуру, релігію, ЗМІ. Із цією метою просували ідеї юридичного закріплення в Україні російської мови як офіційної, її поширення в усі сфери життя. Питання мови було тісно пов'язане з освітою.

Одним із засобів російщення стали телебачення та радіо України. На українському телебаченні активно демонстрували російські телесеріали. Вони нав'язували російську версію історичних і сучасних політичних подій, створювали в українському суспільстві позитивні образи російських військовослужбовців і співробітників спецслужб, правоохоронних органів тощо.

НАВЧАЛЬНА МЕТА: визначити передумови, ознаки та наслідки російсько-української війни.

ПРИГАДАЙТЕ: 1. Коли відбувалася «помаранчева революція»? 2. Які конфлікти виникали між Росією та Україною у 2000-х рр.?

А-Я Словник

Реімперіалізація — процес відновлення імперії.

Доктрина «русского міра» — ідеологічна політика, яку використовує Російська Федерація для виправдання збройної агресії, підтримання сепаратизму, поширення свого впливу на інші країни тощо. Росія вважає себе центром єдиного культурно-цивілізаційного простору, до якого зараховує й інші країни, населені народами, що мають історичні та культурні зв'язки з Росією.

Навчальний фільм

rnk.com.ua/109902

Перегляньте відеоролик «Що приховують у Кремлі про День перемоги» і виконайте завдання до нього.

Зверніть увагу

Доктрина «руського міра» бере початок від часів становлення Московського царства, коли було сформовано ідею «Москва — третій Рим». У XIX ст. цією ідеєю виправдовували експансію Російської імперії. У XX ст. доктрину «руського міра» використав радянський режим, щоб обґрунтувати панування СРСР над іншими країнами. У сучасній Росії вона є одним з основних елементів російської державної ідеології. Російський уряд просуває її в країнах пострадянського простору для поширення свого впливу в регіоні.

Карикатура. Написи: «Мова», «Дівчинко, посунься, ти мене утискаєш!». 2000-ні рр.

- Що намагався показати автор карикатури?

Карикатура на поширення «руського міра». 2000-ні рр.

- Що намагався показати карикатурист?

Водночас деякі російські телесеріали й художні фільми формували образ українця як «зрадника», зятятого націоналіста або ж просто примітивної людини з кумедною вимовою.

Таку саму експансію «руський мір» розгорнув і у книговидаванні та книгорозповсюдженні. Якщо врахувати обсяг «тіньового» книжкового ринку, то частка російської продукції становила 90 %.

Україна була важливим сегментом ринку російської популярної музики, великою аудиторією для російських естрадних виконавців. Також окремі українські виконавці активно співпрацювали з російськими продюсерами.

Одним із напрямів експансії російської культури в Україну було стирання української культурної та історичної пам'яті через формування позитивного образу імперського минулого. Так, у 2007 р. в Одесі, а у 2008 р. в Севастополі було відновлено пам'ятники імператриці Катерині II. По містах України рясніли пам'ятники й назви вулиць, присвячені діячам російської культури, комуністичного руху, більшовицькому лідеру В. Леніну.

«Русський мір» активно впроваджувався через нав'язування російського бачення пам'яті про Другу світову війну, замовчування ролі СРСР у причетності до її розв'язання. Також приховували або виправдовували злочини сталінізму, применшували масштаби жертв радянських репресій або ж стверджували про їхню доцільність. Нав'язували культ сили та зброї.

2. Євромайдан. Революція Гідності

- Коли Євромайдан переріс у Революцію Гідності?

В. Янукович посилив диктатуру. Відбувалося фактичне розграбування державного бюджету, поділ влади наближеними до нього особами. Інтересами країни поступалися на користь Росії, яка наполегливо прагнула відновити свій вплив на теренах колишнього СРСР. Розвиток України фактично зупинився, корупція сягнула небачених масштабів.

У березні 2013 р. опозиційні сили започаткували акцію протесту «Вставай, Україно!». Проте бажаного результату вона не дала.

21 листопада 2013 р. Кабінет Міністрів України призупинив процес підготовки до підписання Угоди про асоціацію між Україною та ЄС, фактично відмовившись від курсу на європейську інтеграцію

«Марш мільйона». 8 грудня 2013 р.

► Чим можна пояснити масовість акції протесту?

України. На знак протесту і для висловлення своєї волі ввечері цього ж дня люди, переважно студентство, зібралися на Майдані Незалежності в Києві. Такі ж акції відбулися в інших містах України. Згодом вони дістали загальну назву **Євромайдан**. Однак В. Янукович на саміті Східного партнерства у Вільнюсі (Литва) відмовився підписати підготовлену Угоду про асоціацію з ЄС. А вранці 30 листопада підрозділ міліції спеціального призначення «Беркут» на Майдані Незалежності жорстко розігнав людей, які виступали проти такого рішення. Понад 50 осіб було поранено.

У відповідь 1 грудня 2013 р. в Києві зібралося перше **віче** (під час протестів його проводили щонеділі опівдні) за участі від 700 тис. до 1,5 млн осіб. Люди вимагали відставки Кабінету Міністрів і розслідування подій 30 листопада 2013 р. Щоб дискредитувати народний виступ, влада спровокувала сутичку біля будівлі Адміністрації Президента, яка дала привід застосувати силу до учасників протесту. Бійці «Беркуту» знову вчинили жорстоке побиття, але це не зупинило людей. У центрі міста з'явився новий Майдан. Протестувальники вимагали усунення влади, проведення реформ і відновлення курсу на євроінтеграцію.

Однак влада не дослухалася до вимог народу. Тоді 8 грудня на Майдані під час мітингу, який назвали

Акція «Вставай, Україно!» в Полтаві. Квітень 2013 р.

А-Я Словник

Євромайдан — масштабні акції протесту кінця 2013 — початку 2014 р. Поштовхом до протестів стала відмова уряду від європейського курсу, який українці пов'язували з реформуванням країни й поліпшенням рівня життя. Спроба уряду силою розігнати Євромайдан призвела до Революції Гідності, результатом якої стало усунення В. Януковича від влади.

Знесення пам'ятника В. Леніну в Бердичеві (Житомирська область). 22 лютого 2014 р.

- Висловіть припущення, чому для усвідомлення згубності комуністичної ідеології та злочинів комуністичного режиму знадобився тривалий час.

Сергій Нігоян на Майдані. Січень 2014 р.

«маршем мільйона» було прийнято рішення блокувати Урядовий квартал. Цього самого дня у Києві зруйнували пам'ятник В. Леніну. Це започаткувало процес, що дістав назву «ленінопад» (до кінця року в Україні було знесено понад 500 пам'ятників).

У ніч проти 11 грудня 2013 р. кілька тисяч бійців «Беркуту» та внутрішніх військ напали на протестувальників на Майдані Незалежності і жорстоко побили. Вперше за багато століть кілька годин били дзвони Михайлівського монастиря, скликаючи людей на допомогу. До 5-ї години ранку на Майдан вийшли понад 15 тис. осіб. Зрештою силовики були змушені відступити.

Для протидії Майдану влада організувала **Антимайдан**, який зібрався на площі біля будівлі Верховної Ради та в Маріїнському парку. На Антимайдан масово звозили прихильників Партії регіонів зі східних і південних областей країни. Такі самі Антимайдани відбулися в інших містах України.

Ситуація знову загострилася після прийняття 16 січня 2014 р. десяти «**диктаторських законів**», які значно обмежували права людей (блокування вебсайтів, покарання за встановлення наметів та звукового обладнання для мітингів, заборона носіння шоломів під час мітингів, перереєстрація організацій, які отримували фінансування з-за кордону тощо). Фактично в Україні узаконювали авторитарний диктаторський режим.

19 січня 2014 р. кілька сотень людей намагалися прорватися до будівлі Верховної Ради через блокпости підрозділів міліції. «Беркут» відповів світло-шумовими гранатами, сльозогінним газом, гумовими кулями та водометами (хоча використання водометів за мінусової температури заборонене міжнародними конвенціями). Найрадикальніше налаштовані протестувальники застосовували палиці, каміння, «коктейлі Молотова», палили автомобільні шини. У ніч проти 21 січня влада організувала підпали автомобілів і напади на учасників демонстрацій. У відповідь жителі Києва почали формувати загони «**Самооборони Майдану**».

22 січня 2014 р. правоохоронні органи застосували щодо протестувальників вогнепальну зброю. Загинули активісти Майдану вірменин Сергій Нігоян, білорус Михайло Жизневський, українець Юрій Вербицький (був викрадений і потім знайдений мертвим). Також цього дня в сутичках дістали поранення понад 90 осіб. Для захисту загони «Самооборони Майдану» використовували шоломи, щити, палиці.

Світлове шоу під час концерту гурту «Океан Ельзи».
14 грудня 2013 р.

Протягом 22—27 січня прихильники Майдану встановили контроль над державними адміністраціями Львівської, Тернопільської, Івано-Франківської, Чернівецької, Хмельницької, Волинської, Рівненської, Чернігівської та Полтавської областей. На півдні й сході цього зробити не вдалося. У Черкасах було схоплено й ув'язнено 56 осіб. Розгін Євромайдану силовими засобами відбувся і в інших містах.

Події січня засвідчили, що влада не прагне мирного розв'язання ситуації.

Уранці 18 лютого протестувальники розпочали ходу до Верховної Ради України, де депутати мали розглянути зміни до Конституції України щодо обмеження повноважень Президента. Відмова реєструвати цей документ призвела до зіткнень і розстрілу Майдану. Силовики відтіснили людей до Майдану Незалежності, загинуло понад 20 осіб. Однак протистояння не припинилося і тривало вночі і протягом наступного дня. Силовики застосували бронетранспортери й водомети. Згорів Будинок профспілок.

Переговори лідерів опозиції з В. Януковичем не дали результатів. Уранці 20 лютого протестувальники зайняли Український дім, Жовтневий палац та відтіснили силовиків до Урядового кварталу. Наступ озброєних палицями й щитами людей проти вогнепальної зброї остаточно переломив хід подій на користь Євромайдану.

Було скликано позачергове засідання парламенту. Верховна Рада ухвалила постанову «Про застосування насильства, що призвело до

Вогняний заслін від «Беркуту». 22 січня 2014 р.

Будинок профспілок у Києві під час пожежі. 19 лютого 2014 р.

ID-картка громадянина (громадянки) України — документ, що приходить на зміну паспортам старого зразка

А-Я Словник

Револуція Гідності — масовий громадянський протест, спричинений незаконними (антиконституційними) діями влади та спрямований на захист демократичних прав і свобод, припинення диктатури й відновлення конституційного правопорядку.

РЕВОЛЮЦІЯ ГІДНОСТІ

Особливості

Була спрямована на демократизацію суспільства, захист громадянських прав і свобод

Відбувалася переважно без застосування насильства

Мала масовий характер

Здобула підтримку демократичного світу

загибелі людей». У ній дії силовиків визнали незаконними, заборонялося застосування сили проти протестувальників надалі.

21 лютого лідери опозиції підписали з В. Януковичем угоду щодо врегулювання кризи в Україні. Протягом 48 годин передбачалося відновити дію Конституції України в редакції 2004 р. та сформувати коаліційний уряд. До вересня 2014 р. мали здійснити конституційну реформу; до грудня 2014 р. провести позачергові президентські вибори; прийняти нове виборче законодавство та обрати новий склад ЦВК; під наглядом Ради Європи розслідувати випадки насильства. Також влада та опозиція відмовилися від силових дій. Угоду засвідчили підписи представників зовнішньополітичних відомств Польщі, Німеччини, Франції (представник Росії відмовився поставити підпис). Того самого дня Верховна Рада ухвалила постанову про відновлення легітимного конституційного ладу (у редакції 2004 р.). Це означало, що буде сформовано новий уряд, а В. Янукович більше не може визначати склад уряду.

Увечері відбувся мітинг. Лідери «Самооборони Майдану» вимагали негайної відставки Президента. Уночі В. Янукович виїхав до Харкова, де мав відбутися з'їзд депутатів усіх рівнів південно-східних областей України, АР Крим і міста Севастополя. Проте не знайшовши там підтримки, він утік до Росії. Україну залишили й інші представники його режиму.

22 лютого 2014 р. Верховна Рада України підтримала постанову про звільнення В. Януковича з посади Президента України через його самоусунення від виконання обов'язків. Позачергові вибори Президента України було призначено на 25 травня 2014 р. Головою Верховної Ради України обрали **Олександра Турчинова**. Наступного дня на нього також поклали виконання обов'язків Президента України. 27 лютого 2014 р. Верховна Рада України призначила лідера фракції «Батьківщина» Арсенія Яценюка на посаду Прем'єр-міністра України. Був утворений новий уряд.

Події листопада 2013 — лютого 2014 р. дістали назву **Револуція Гідності**, а 107 осіб, що загинули в боротьбі проти диктатури, назвали **Небесною Сотнею**. Усім їм було посмертно присвоєно звання Героя України. Загальна кількість постраждалих під час подій Револуції Гідності склала близько 3 тис. осіб.

3. Угода про асоціацію між Україною та ЄС

► Коли було остаточно укладено Угоду про асоціацію між Україною та ЄС?

Курс України на євроінтеграцію був свідомим вибором громадян і ключовою вимогою Револуції Гідності. Українська влада оголосила перспективу членства в ЄС стратегічним орієнтиром перетворень в Україні.

РЕВОЛЮЦІЯ ГІДНОСТІ ТА ПОЧАТОК РОСІЙСЬКОЇ АГРЕСІЇ

- Початок протестного Євромайдану в Києві (21 листопада 2013 р.)
- Обласні державні адміністрації, що перебували під контролем прихильників Євромайдану станом на 28 січня 2014 р.
- Обласні центри, де тривало протистояння прихильників Євромайдану і влади
- «Кривавий четвер» у Києві 20 лютого 2014 р.
- Початок агресії Росії проти України (20—27 лютого)
- Самоусунення В. Януковича з посади Президента України (22 лютого)
- Проросійські мітинги
- Проголошення за підтримки російських диверсійних груп так званих Донецької (7 квітня), Харківської (7 квітня), Луганської (27 квітня) «народних республік»
- Придушення проросійських виступів у Харкові (8 квітня) та Одесі (2 травня)

- Захоплення Слов'янська (12 квітня) диверсійним загonom російських найманців, керованих спецслужбами Російської Федерації
- Межа території, яку прагнула взяти під контроль Росія
- Території, де на виборах Президента України 25 травня 2014 р. більшість виборців віддали голоси за Петра Порошенка
- Райони, де через російську агресію президентські вибори не відбулися
- Концентрація російських військ на кордоні з Україною (квітень—серпень 2014 р.)
- Межа районів проведення Антитерористичної операції (з 14 квітня 2014 р., з 30 квітня 2018 р. — Операція об'єднаних сил)
- Лінія російсько-українського протистояння на Донбасі восени 2014 р.

1. Де відбувалися ключові події Революції Гідності?
2. Який регіон України першим зазнав російської збройної агресії?
3. Коли російські найманці розпочали бойові дії на сході України?

Навчальний фільм

rnk.com.ua/109903

Перегляньте відеоролик «Ось чому історію в Росії пишуть спецслужби» і виконайте завдання до нього.

Навчальний фільм

rnk.com.ua/109901

Перегляньте відеоролик «З чого почалася російсько-українська війна» і виконайте завдання до нього.

Угода про асоціацію між Україною та ЄС стала можливою після поступової зміни відносин від 1997 р. Це наслідок активної участі України в європейській політиці сусідства, до якої вона долучилася у 2003 р., та участі з 2008 р. в «Східному партнерстві» — політиці ЄС щодо країн-сусідів (Вірменії, Азербайджану, Білорусі, Грузії, Молдови та України).

У вересні 2007 р. Україна та ЄС розпочали переговори щодо Угоди про асоціацію і поглибленої та всеосяжної зони вільної торгівлі. Метою Угоди мали стати створення зони вільної торгівлі між Україною та ЄС, посилення співробітництва в політичній та економічній сферах, доступ українських підприємців до внутрішнього ринку ЄС, а також адаптація українського законодавства до правової бази ЄС.

30 березня 2012 р. Україна попередньо підписала узгоджений текст Угоди про асоціацію з ЄС і перш за все її економічну частину. 21 березня 2014 р. відбулося підписання політичної частини Угоди про асоціацію між Україною та ЄС у Брюсселі, а **27 червня 2014 р.** — повного тексту «Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським Співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони». 16 вересня 2014 р. Угоду ратифікували

Верховна Рада України і Європейський Парламент.

1 вересня 2017 р. Угода про асоціацію між Україною та ЄС набула повної юридичної сили після її ратифікації парламентами всіх держав-членів ЄС.

Запитання і завдання

Знаємо і розуміємо

1. Що таке «руський мір»? Яким було історичне підґрунтя його появи?
2. Яка подія призвела до Євромайдану і Революції Гідності? Чи були ці події спонтанними?
3. Коли Угода про асоціацію між Україною та ЄС набула чинності?

Застосовуємо і аналізуємо

4. Покажіть на карті (с. 221) основні події Революції Гідності.
5. Завдання з хронології. Складіть хронологічну таблицю «Події на Майдані в листопаді 2013 — лютому 2014 р.».
6. Поміркуйте, чому в Україні були прихильники «руського міра». Поясніть свою думку.
7. Висловіть припущення, чому влада наважилася на застосування зброї проти мирних протестувальників.
8. Згідно з деякими даними, у мирних акціях Майдану взяли участь близько 20% населення України, а це понад 8,5 млн осіб. Про що свідчать ці дані?

Узагальнюємо і оцінюємо

9. Висловіть думку, які цінності захищали прихильники Майдану. Яких поглядів дотримувалися прихильники Антимайдану?
10. За додатковими джерелами створіть презентацію за темою «Революція Гідності — боротьба проти диктатури».
11. Працюємо в парах. Чи можна Угоду про асоціацію між Україною та ЄС вважати цивілізаційним вибором України? Доберіть аргументи.

СФОРМУЛЮЙТЕ СУДЖЕННЯ ПРО:

- причини, перебіг і зміст подій Євромайдану та Революції Гідності.

Працюємо з хронологією

Листопад 2013 — лютий 2014 р.	Революція Гідності, повалення режиму В. Януковича.
2014 р.	Підписання Україною Угоди про асоціацію з ЄС.

1. Початок російсько-української війни. Окупація Російською Федерацією Криму

► Коли РФ окупувала Крим?

Першим об'єктом збройної агресії став Крим. Операція із захоплення Кримського півострова розпочалася **20 лютого 2014 р.** Цю дату вважають початком **російсько-української війни**.

26 лютого перед будівлею Верховної Ради Автономної Республіки Крим (АРК) відбулася акція сепаратистів, але вона була нівельована проукраїнським мітингом, ключову роль у якому відіграли кримські татари. Саме **26 лютого** відзначають як **День спротиву російській окупації Криму**.

У ніч проти 27 лютого парламент та уряд АРК захопили спецпідрозділи російських військ, над будівлею парламенту підняли прапор Російської Федерації. Верховна Рада АРК ухвалила рішення про призначення так званого «референдуму» щодо статусу Кримського півострова. Того ж дня російські військовослужбовці захопили установи засобів масової інформації, зв'язку, аеропорт у Сімферополі, аеродром Бельбек у Севастополі, поромну переправу в Керчі. Невдовзі Чорноморський флот Російської Федерації заблокував військово-морські частини, де перебували кораблі Військово-морських

Мітинг кримських татар під стінами Верховної Ради АРК.
26 лютого 2014 р.

НАВЧАЛЬНА МЕТА: охарактеризувати зовнішньополітичний курс України у 2014—2019 рр.; визначити передумови російсько-української війни.

ПРИГАДАЙТЕ: 1. Що таке гібридна війна? 2. Якими були причини й наслідки російсько-українського конфлікту навколо острова Тузла?

! Зверніть увагу

Злочин агресії є одним з основних злочинів у міжнародному кримінальному праві поряд із геноцидом, злочинами проти людяності та воєнними злочинами. У 1946 р. Міжнародний військовий трибунал визначив агресію «вищим міжнародним злочином». У 2010 р. до Римського статуту Міжнародного кримінального суду було внесено остаточне визначення поняття. Так, злочин агресії — це планування, підготовка, ініціювання або здійснення акту агресії, який є грубим порушенням Статуту ООН особою, яка здійснює керівництво або контроль за політичними й воєнними діями держави.

► За додатковими джерелами здійсніть мінідослідження резолюції Генеральної Асамблеї ООН 3314 (XXIX) (Визначення агресії) від 14 грудня 1974 р. Підготуйте презентацію.

КРИМ у 1991—2021 pp.

- ## КРИМ у 1991—2021 рр.
- The map illustrates the territorial and administrative changes in Crimea from 1991 to 2021. It shows the Crimean Peninsula, the Sea of Azov, and the Black Sea. Key locations marked include Simferopol, Sevastopol, and various coastal towns. The map uses different colors to represent different administrative statuses: green for the Autonomous Republic of Crimea, pink for the Sevastopol city district, and blue for the Crimean Tatar compact settlement areas. Symbols indicate the locations of Ukrainian military units, Russian military units, and the Crimean Tatar community center. Arrows show the movement of Russian troops and the intervention of Russian forces in 2014. The map also shows the locations of the Crimean Tatar community center and the Crimean Tatar community center.
- Відновлення Кримської АРСР і перейменування її на Автономну Республіку Крим
 - Територія Автономної Республіки Крим
 - Територія, підпорядкована Севастопольській міській раді (місто, що має спеціальний статус)
 - Центри та межі районів і міст республіканського (АРК) підпорядкування
 - Залізниця
 - Автомобільні дороги
 - Початок повернення депортованих кримських татар до Криму (червень 1990 р.)
 - Відродження Куурлтаю і створення Меджлису кримськотатарського народу (1991 р.)
 - Місця компактного розселення кримських татар-репатріантів
 - Райони, де кримські татари становлять понад 25 % населення (2014 р.)
 - Місця зосередження українських військових підрозділів
 - Штаб ВМС України
 - Штаб Чорноморського флоту РФ
 - Підрозділи російського Чорноморського флоту в Криму (відповідно до угод 1997 і 2010 рр.)
 - Аеродроми
 - Українсько-російські прикордонні суперечки навколо острова Тузла у вересні—грудні 2003 р.
 - Інтервенція збройних сил Росії від 20 лютого 2014 р.
 - Початок російсько-української війни
 - Блокування і захоплення українських військових об'єктів із боку кримських сепаратистів і російських військ
 - Захоплення Верховної Ради АРК 27 лютого 2014 р.
 - Спорудження блокпостів на межі з Херсонською областю 28 лютого 2014 р.
 - Проведення нелегітимного референдуму про статус Криму (16 березня 2014 р.)
 - Північнокримський канал, перекритий з боку України у квітні 2014 р.
 - Так званий «Кримський міст», збудований з боку Росії в травні 2018 р.
 - Захоплення російськими кораблями українських катерів у Керченській протоці під час їхнього переходу з Чорного в Азовське море (25 листопада 2018 р.)

► Виокремте на карті події, пов'язані з розв'язуванням Росією війни проти України.

Команда корабля «Черкаси», яка найдовше чинила спротив російським загарбникам серед заблокованих кораблів ВМС України на озері Донузлав. Український прапор майорів на кораблі до 25 березня 2014 р.

сил України, а російські спецпідрозділи разом із незаконними збройними формуваннями, які називали себе «Самооборона Криму», блокували українські військові частини.

Після майже місячної облоги й силових дій російських військ військові об'єкти України в Криму були захоплені.

16 березня 2014 р. був проведений незаконний референдум щодо статусу АРК та міста Севастополя. Його бойкотувала більшість населення Криму, у тому числі кримські татари.

18 березня 2014 р. В. Путін оголосив про прийняття АР Крим та міста Севастополя до складу Росії. Так Росія порушила міжнародне право та низку міжнародних договорів. США та країни ЄС засудили дії Росії і запровадили санкції щодо російського бізнесу й високопосадовців, заморозивши їхні закордонні активи та наклавши візові обмеження.

2. Початок Антитерористичної операції (АТО) на сході України

- Якими були хронологічні межі здійснення Антитерористичної операції (АТО)?

Після подій у Криму російські спецслужби спровокували проросійські виступи в інших регіонах

! Зверніть увагу

Українські військові намагалися чинити опір російській окупації Криму. Так, на аеродромі Бельбек українські військові на чолі з полковником Юлієм Мамчуром без зброї розблокували військову частину. Морські піхотинці у Феодосії та моряки корабля «Черкаси» вчинили силовий спротив нападникам. Частина курсантів військово-морського ліцею в Севастополі відмовилася складати присягу на вірність Росії, а екіпажі морської авіації України змогли перегнати свої літаки з Криму до Миколаєва. Завдяки стійкості українських військових вдалося повернути частину техніки і майна армії та флоту України.

Курсанти Севастопольського військово-морського ліцею виконують гімн України. Березень 2014 р.

! Зверніть увагу

27 березня 2014 р. Генеральна Асамблея ООН ухвалила резолюцію про територіальну цілісність України. За підтримку документа проголосували 100 держав. 2 липня того самого року Парламентська Асамблея Організації з безпеки та співробітництва в Європі визнала дії Росії «військовою агресією, неспровокованою і заснованою на абсолютно безпідставних припущеннях і приводах». Вона заявила про тверду підтримку суверенітету, політичної незалежності, єдності й територіальної цілісності України.

А-Я Словник

Добробат (добровольчий батальйон) — військові, поліційні та парамілітарні формування на добровільній основі. Добробати створювали від 2014 р. у відповідь на російську агресію з метою захисту територіальної цілісності та суверенітету України.

Український блокпост біля Слов'янська. 2014 р.

Шеврони добровольчих батальйонів, створених у 2014 р.

- Яку роль відіграли добровольчі батальйони на початку російсько-української війни?

Навчальний фільм

rnk.com.ua/109904

Перегляньте відеоролик «Як з 1991 до 2014 р. знищували нашу армію» і виконайте завдання до нього.

України. Починаючи з 1 березня 2014 р. в Донецьку, Луганську, Харкові, Дніпропетровську, Запоріжжі, Миколаєві, Херсоні та Одесі відбулися спроби проголосити «народні республіки».

Найбільшого загострення ситуація набула у квітні-травні. Сепаратистський виступ у Харкові та інших містах зупинили українські правоохоронці та активісти. В Одесі не вийшло вчасно блокувати провокаторів. 2 травня сталася трагедія з багатьма жертвами.

12 квітня 2014 р. російський спецпідрозділ захопив відділ міліції у Слов'янську, потім — у Краматорську. Подібні збройні акції почали ширитися регіоном.

До кінця квітня Донецьк, Луганськ, Горлівка, Краматорськ, Слов'янськ, Лисичанськ, Маріуполь і загалом половина території й населення Луганської та Донецької областей опинилися під контролем незаконних збройних формувань, організованих РФ.

13 квітня 2014 р. Рада національної безпеки і оборони (РНБО) України оголосила про початок **Антитерористичної операції (АТО)** на Донбасі.

Генеральна прокуратура України 17 травня визнала утворення на тимчасово окупованих територіях у Донецькій і Луганській областях **терористичними організаціями**.

Почали терміново формувати батальйони добровольців у складі Міністерства внутрішніх справ і Збройних Сил України (ЗСУ). Загалом було створено близько 30 батальйонів (1-й та 2-й батальйони Національної гвардії, «Айдар», «Азов», «Донбас», «Дніпро-1», «Київська Русь», «Київ-1», обласні

Інавгурація Президента України П. Порошенка. 7 червня 2014 р.

територіальні батальйони тощо). Політичні партії та організації теж створювали добровольчі батальйони, або **добробати** («ДУК “Правий сектор”», «ОУН», «Карпатська Січ», «Свята Марія» та інші). З осені 2014 р. всі добробати були розпущені або перейшли до складу ЗСУ, Міністерства внутрішніх справ, Національної гвардії України. Тим часом загальна кількість особового складу створених Росією незаконних збройних формувань на сході України перевищила 15 тис. осіб із російськими кадровими військовими. Вони мали в розпорядженні танки, артилерію і реактивні системи залпового вогню («Град»).

3. Президентські вибори 2014 р. Мирний план П. Порошенка

► Яким був результат президентських виборів 2014 р.?

Після самоусунення В. Януковича від влади єдиним вищим легітимним органом влади залишилася Верховна Рада України.

Нагальною необхідністю стало проведення в Україні президентських виборів. Вони відбулися **25 травня 2014 р.** Перемогу на виборах здобув Петро Порошенко (54,7 % голосів).

Він запропонував план щодо відновлення миру, який підтримали провідні міжнародні організації та лідери держав. Також протягом 20—30 червня діяло одностороннє припинення вогню з боку українських військових. Зрештою бойові дії відновилися.

Зверніть увагу

План П. Порошенка щодо відновлення миру передбачав такі заходи:

- гарантії безпеки для всіх учасників переговорів;
- звільнення від кримінальної відповідальності тих, хто склав зброю і не здійснив тяжких злочинів;
- звільнення заручників;
- створення 10-кілометрової буферної зони на українсько-російському кордоні;
- виведення незаконних збройних формувань з території України;
- гарантований коридор для виходу російських найманців;
- роззброєння;
- створення у структурі Міністерства внутрішніх справ України підрозділу для ведення спільного патрулювання;
- звільнення незаконно захоплених адміністративних будівель у Донецькій і Луганській областях;
- відновлення діяльності місцевих органів влади;
- поновлення центрального теле- і радіомовлення в Донецькій та Луганській областях;
- децентралізація влади (шляхом обрання виконкомів), захист російської мови, проєкт змін до Конституції України;
- узгодження кандидатур губернаторів до виборів із представниками Донбасу (за умови погодження єдиної кандидатури, за умови розбіжностей — рішення приймає Президент України);
- дострокові місцеві й парламентські вибори;
- програма створення робочих місць у регіоні;
- відновлення об'єктів промисловості та соціальної інфраструктури.

Український військовий на позиції під час першого бою за Донецький аеропорт, що відбувся 26 травня 2014 р. Незаконні збройні формування, організовані РФ на Донбасі, втратили майже половину бойовиків із 220 осіб, що намагалися захопити аеропорт. Бійці ЗСУ не втратили жодного зі 130 військовослужбовців, що брали участь у бою. Проте це був лише початок 242-денної оборони Донецького аеропорту

✓ Цікаві факти

За українськими бійцями ЗСУ і добровольчих формувань, які брали участь в обороні Донецького аеропорту, закріпилася назва **«кіборги»** (кіборг — біологічний організм, що містить механічні або електронні компоненти). Так їх уперше назвав російський найманець, який намагався пояснити, чому його сили довго не могли захопити аеропорт.

Батальйон «Донбас» у боях під Іловайськом. Серпень 2014 р.

4. Бойові дії влітку 2014 р. Мінські домовленості 2014 р.

► Визначте підсумки бойових дій у 2014 р.

Протягом одного тижня наступом у північно-східному напрямку на території Донецької області українські війська пробили «коридор» до смт Ізварине (Луганська область) уздовж кордону протяжністю близько 100 км і завширшки 10—20 км. Провести таку ж операцію на Луганщині не вдалося.

14 червня 2014 р. поблизу Луганського аеропорту російські найманці збили український військово-транспортний літак Іл-76. Загинули 49 десантників і члени екіпажу. Ця катастрофа зірвала плани України щодо накопичення сил для операції на кордоні.

На цьому наступ військ України зупинився, а досягнутий раніше результат втратив значення, оскільки в руках незаконних збройних формувань залишилася ділянка кордону з Росією у 120 км. Через неї надходило підкріплення у вигляді російських найманців, зброї та боеприпасів, а згодом і регулярних військових підрозділів. До того ж затиснуті у вузькому «коридорі» українські військові опинилися під систематичним артилерійським обстрілом гармат і реактивних систем «Град» із боку російського кордону.

У ніч проти 11 липня 2014 р. зазнав обстрілу базовий табір українських військ під Зеленопіллям. Загинуло 37 солдатів і офіцерів. Згоріла велика кількість техніки. Це було перше безпосереднє масоване застосування регулярних військ Російської Федерації проти ЗСУ. Згодом артилерійський обстріл українських підрозділів із території Росії став постійним.

Дещо успішнішими були дії українських військових на центральному напрямку. Повільно просуваючись із заходу на схід, вони до середини липня звільнили Слов'янськ, Краматорськ, Артемівськ (зараз Бахмут), Дзержинськ (зараз Торецьк), Дебальцеве. На півдні було звільнено стратегічно важливе місто Маріуполь. Цього вдалося досягти без активних вуличних боїв, руйнувань і жертв серед мирного населення. На початок липня все узбережжя Азовського моря та 100-кілометрова ділянка суходільного кордону на північ від нього повернулися під контроль України.

Українські бійці на Савур-Могилі. 8 серпня 2014 р.

Одне з місць падіння уламків літака Boeing 777, збитого російським зенітно-ракетним комплексом «Бук». Загинуло 298 осіб (із них 80 дітей). Донецька область (неподалік села Грабове). 17 липня 2014 р.

- Підготуйте повідомлення про перебіг боїв за височину, що тривали з червня до кінця серпня 2014 р. Зверніть увагу на особи бійців.

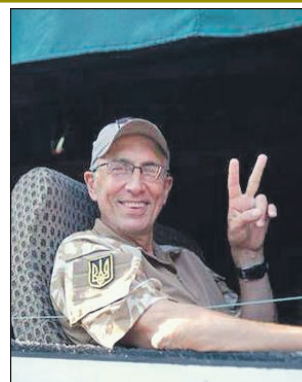
17 липня 2014 р. над територією Донецької області російським зенітно-ракетним комплексом «Бук» було збито пасажирський літак Boeing 777 компанії «Малайзійські авіалінії» рейсу MH17. Унаслідок цього злочину загинули всі пасажир та екіпаж літака (загалом 298 осіб). Попри низку доказів Росія заперечувала свою причетність. США й країни Заходу посилювали санкції проти Росії.

Новий етап наступу української армії розпочався в серпні. Потужним танковим ударом вдалося пробити 40-кілометровий «коридор» від Дебальцевого до Тореца. Одночасно зустрічним ударом від кордону на північний захід ЗСУ відтіснили противника до лінії Іловайськ—Шахтарськ.

Важливим здобутком українських військ стало взяття українськими військами 8 серпня кургану Савур-Могила. Із цієї височини можна було контролювати пересування підрозділів, припасів із території Росії. Втрати окупаційних військ значно зросли. Щоб не дати можливість незаконним збройним формуванням отримувати постачання з Росії, українські війська розгорнули наступ на Красний Луч (зараз Хрустальний).

Станом на ранок 24 серпня донецьке угруповання противника було відрізане від луганського, тобто від ліній постачання з території Росії. На півночі українські війська звільнили Лисичанськ, Первомайськ, Лутугине, Станицю Луганську та оточили Луганськ. Контрольована окупаційними військами територія зменшилася до однієї п'ятої від площі Луганської та Донецької областей.

Історичні персоналії

Марко Паславський (позивний «Франко») — американець українського походження. Проживаючи в США, він зробив кар'єру військового. Залишивши військову службу, М. Паславський оселився в Україні, де вів успішну підприємницьку діяльність. У листопаді 2013 р. він став волонтером на Майдані, а у 2014 р. добровольцем пішов воювати на схід України й загинув у боях за Іловайськ. М. Паславського поховали на Аскольдовій могилі в Києві. М. Паславський посмертно був нагороджений відзнакою «Народний Герой України», його іменем назвали Підгаєцьку гімназію (Тернопільська область) і реабілітаційний центр у Львові.

БОЙОВІ ДІЇ НА СХОДІ УКРАЇНИ у 2014—2015 рр.

► Простежте перебіг бойових дій на сході України у 2014—2015 рр.

Зверніть увагу

Від початку збройної агресії Росія заперечувала присутність своїх військ в Україні. Під виглядом «гуманітарних конвоїв» відбувалося постачання незаконним збройним формуванням і російським найманцям зброї, боєприпасів і спорядження. Українські війська регулярно зазнавали обстрілів й атак.

Понівечений прапор бійців 93-ї механізованої бригади, знайдений у машині, яку було обстріляно під Іловайськом 29 серпня 2014 р.

Руїни Донецького аеропорту. 2015 р.

► За додатковими джерелами сформулюйте історичне значення подій навколо Донецького аеропорту.

Основне ударне угруповання російських регулярних військ перетнуло кордон у районі Амвросіївки й за потужної артилерійської підтримки почало наступ у західному напрямку — на Кутейникове—Старобешеве.

25—26 серпня 2014 р. російські війська просунулися на 35—40 км від кордону та в районі міст Іловайськ і Кутейникове оточили українські частини (у пастці опинилися підрозділи п'яти добробатів й окремі частини регулярних військ). 29 серпня колону українських військ, яка за домовленостями з РФ виходила з оточення безпечним гуманітарним коридором, було розстріляно. Загинуло понад 400 українських військових. Загалом втрати українських військ за п'ять днів боїв у районі Амвросіївки та Іловайська становили майже половину від втрат за весь час боїв.

Одночасно із цим окупаційні війська почали наступ уздовж узбережжя Азовського моря на Маріуполь, але були зупинені зусиллями добробату «Азов» та інших підрозділів ЗСУ.

На Луганщині українські війська також зазнавали атак. Перший натиск було зупинено зі значними втратами для росіян, але надалі українські війська були змушені зняти облогу Луганська. Вони залишили зруйнований аеропорт міста й відступили на північ, за річку Сіверський Донець, зосередивши свої сили біля стратегічно важливого міста Іллічівське. Загалом за десять днів контролювана російськими військами територія збільшилася вдвічі.

Попри вимушений відступ українська армія не була розгромлена. Втрати окупаційних військ у 5 разів перевищували українські.

У цій ситуації **5 вересня 2014 р.** в Мінську Україна та Росія, а також представники незаконних збройних формувань підписали угоду про тимчасове перемир'я та припинення вогню, а **19 вересня** — про розмежування сторін і відведення важкого озброєння з лінії зіткнення. Проте окупаційні війська не дотримувалися домовленостей.

Обстріл українських позицій із реактивної системи залпового вогню «Град» із боку російського кордону. Липень 2014 р.

Зверніть увагу

Крім прямої збройної агресії, Росія чинила й економічний тиск на Україну. Була розв'язана торговельна війна. 16 липня 2014 р. припинилося постачання природного газу в Україну. Проте завдяки допомозі країн ЄС та США Україні вдалося організувати постачання природного газу з Європи. Згодом Україна взагалі відмовилася від російського природного газу. Із тимчасово окупованих територій України до Росії вивозили промислові об'єкти й сировину.

Цікаві факти

«Нормандською четвіркою» назвали дипломатичну групу представників чотирьох країн: України, Росії, Німеччини й Франції щодо врегулювання ситуації на сході України. Уперше вони зустрілися 6 червня 2014 р. в Нормандії, що на півночі Франції. Через назву місця зустрічі її формат дістав назву «нормандський» (діяв до 2018 р.).

5. Активізація бойових дій. Мінські домовленості 2015 р.

► Коли було офіційно завершено проведення АТО?

На початку січня 2015 р. збройне протистояння знову загострилося. Українські підрозділи з 9 грудня 2014 р. в односторонньому порядку дотримувалися «режиму тиші». Скориставшись цим, окупаційні війська зайняли вигідні позиції для атак у районі Бахмутської траси, Донецького аеропорту, Дебальцевого. Загалом вони захопили нову територію площею понад 500 км².

У середині січня перемир'я було остаточно зірвано, і російські війська розгорнули зимовий наступ із метою захоплення всієї території Донецької і Луганської областей. Також вони прагнули примусити Україну погодитися на вимоги Росії: федералізацію України, відновлення Україною фінансування соціальної сфери на території Донецької і Луганської областей, відмову України від євроінтеграції.

Спочатку основні бої точилися в районі Донецького аеропорту. Російські війська й незаконні збройні формування зруйнували башту аероруху та захопили старий і половину нового термінала. Українські підрозділи не змогли закріпитися на околиці Донецька. 22 січня російські диверсанти змогли зсередини підірвати новий термінал. Українські бійці залишили позиції в аеропорту. Проте вони зберегли вогневий контроль над аеропортом і закріпилися на західній його околиці та вздовж злітної смуги (селища Піски, Водяне, Опитне). У боях за аеропорт, що тривали з травня 2014 р., російські сили втратили близько 800 бійців і сотні одиниць техніки. Українські втрати склали близько 250 осіб.

У той самий час російські війська завдали танкового удару в напрямку Лисичанська на Бахмутській трасі. Однак цей наступ був зупинений із великими втратами для них.

27 січня — 18 лютого 2015 р. основні бої розгорнулися навколо Дебальцевого. Тут росіяни кинули в бій усі свої боездатні частини, намагаючись оточити українські війська. Танкові атаки українські підрозділи відбили, завдавши противнику відчутних втрат.

Під час зимового наступу російські війська здійснили нові злочини проти цивільного населення.

24 січня було завдано ракетного удару по житлових кварталах Маріуполя, а 10 лютого — Краматорська, жертвами яких стали сотні мирних жителів. Верховна Рада України звернулася до міжнародної спільноти щодо визнання Російської Федерації **державо-агресором**.

10 лютого українські війська перейшли в наступ і звільнили чотири населені пункти, просувшись у східному напрямку на 10—20 км і забезпечивши нову лінію оборони Маріуполя. Основні бої йшли поблизу села Широкине.

11—12 лютого 2015 р. у Мінську відбулися нові переговори лідерів України, Росії, Німеччини та Франції, яких назвали «**Нормандською четвіркою**». Було укладено нову угоду, що передбачала припинення вогню з 15 лютого й низку заходів, які конкретизували процес реалізації угод, підписаних у вересні 2014 р. Країни Заходу запровадили чергові санкції проти Росії.

Незважаючи на нові домовленості, регулярні російські підрозділи й найманці посилили натиск на Дебальцевській дузі. Їм удалося прорватися до траси, якою здійснювали забезпечення українських з'єднань на виступі. Виникла загроза оточення українських військ кількістю понад 2 тис. бійців.

Зрештою наприкінці лютого українське командування провело вдалу операцію, вивівши свої частини з оточення. Окупанти втратили близько 3,5 тис. солдатів і понад 100 одиниць бойової техніки. Українські втрати склали близько 200 осіб загиблими. Становище на фронтах тимчасово стабілізувалося. Проте не вщухали позиційні бої біля міста Щастя, сіл Піски й Широкине та на інших ділянках.

Чергове загострення ситуації на фронті відбулося **влітку 2015 р.** Найнебезпечнішим був наступ російських військ 3 червня на Мар'їнку, але його вдалося зупинити.

По всій довжині фронту (350 км) було створено три лінії оборони з фортифікаційними спорудами. Стрімко зростав збройний потенціал ЗСУ завдяки як власному виробництву, так і міжнародній допомозі. США погодилися надати Україні «летальну» (смертоносну) зброю, переважно гранатомети. Зрештою бойові дії набули позиційного характеру. Також чинником стримування була спеціальна моніторингова місія Організації з безпеки та співробітництва в Європі, що діяла на лінії розмежування відповідно до Мінських домовленостей.

Карикатура на незаконний референдум у Криму. 2014 р.

А-Я Словник

Тимчасово окупована територія

України — територія України (сухопутна територія, внутрішні морські води й територіальне море України, повітряний простір над територіями), захоплена збройними силами Російської Федерації та керованими нею незаконними збройними формуваннями за допомогою органів окупаційної адміністрації.

Цікаві факти

Війна проти України велася і в кіберпросторі. У 2017 р. Росія здійснила найбільшу хакерську атаку на об'єкти промисловості та державні інституції України, запустивши вірус Petya.A.

Волонтерка на Майдані. 2014 р.

Плакат, який відображає волонтерську діяльність

- Що спонукало людей до активної волонтерської діяльності?

АЯ Словник

Волонтерський рух — добровільна благодійна суспільно корисна діяльність окремих осіб або організацій із реалізації певних проєктів, яка здійснюється окремими людьми або організаціями.

Зверніть увагу

Офіційно волонтерський рух в Україні було визнано постановою Кабінету Міністрів України від 10 грудня 2003 р., а також затверджено «Положенням про волонтерську діяльність у сфері надання соціальних послуг». Згодом вийшов закон «Про волонтерський рух» від 19 квітня 2011 р., де зазначалося, що волонтерська діяльність — добровільна, соціально спрямована, неприбуткова діяльність, що здійснюється шляхом надання волонтерської допомоги. До подій Революції Гідності актуальними напрямками волонтерської діяльності були допомога соціально незахищеним групам населення та благоустрій громадського простору.

17 березня 2015 р. Верховна Рада України визначила окремі райони Донецької і Луганської областей тимчасово окупованими територіями України.

30 квітня 2018 р. П. Порошенко оголосив про завершення АТО на сході України та початок **Операції об'єднаних сил (ООС)**. Це свідчило про те, що керівництво бойовими підрозділами переходило від СБУ до командувача Об'єднаних сил (тобто до ЗСУ). Якщо АТО переважно виконувала функцію стримування, то метою ООС було звільнити територію України від російських окупаційних військ і захищати територіальну цілісність країни.

Під час бойових дій не припинялися переговори контактної групи в Мінську. Вдалося звільнити більшість полонених і заручників, переважно завдяки тиску світової громадськості.

6. Волонтерський рух. Українська діаспора

- Хто такі волонтери?

Волонтерський рух виник стихійно з початком агресії Росії проти України в Криму і на Донбасі. Поступово він набув організаційних форм і став чинником стримування агресії, реформування українського війська та державних інституцій, становлення громадянського суспільства.

У листопаді 2014 р. близько 30 волонтерських груп об'єдналися в громадську організацію «Асоціація народних волонтерів України». Була створена Рада волонтерів при Міністерстві оборони України, а трьох волонтерів призначили заступниками міністра.

Активну позицію в допомозі Україні посіли й організації української діаспори. Вони чинили вплив на уряди країн світу, спонукали до запровадження

санкцій проти Росії, допомагали Україні в лікуванні поранених бійців, налагодженні гуманітарної допомоги біженцям тощо.

✓ Цікаві факти

Основним напрямом діяльності волонтерів у 2014 р. стала допомога українській армії та пораненим (цим займалося 70 % волонтерів). За оцінками дослідників, у 2014 р. систематично займалися волонтерством 14,5 тис. осіб і понад 2,5 тис. організацій. Третина жителів України надавали фінансові ресурси, а ще чверть передавала допомогу через волонтерські організації.

СФОРМУЛЮЙТЕ СУДЖЕННЯ ПРО:

- початок російсько-української війни, перебіг подій внутрішнього життя України у 2014—2019 рр.

🕒 Працюємо з хронологією

20 лютого 2014 р.	●	Початок російсько-української війни.
Березень 2014 р.	●	Тимчасова окупація Росією Автономної Республіки Крим.
Квітень 2014 — квітень 2018 р.	●	Антитерористична операція (АТО) на сході України.
26 травня 2014 — 22 січня 2015 р.	●	Оборона Донецького аеропорту.
Травень 2014 р.	●	Обрання П. Порошенка Президентом України.
Серпень 2014 р.	●	Бої під Іловайськом.
Вересень 2014, лютий 2015 рр.	●	Мінські домовленості щодо врегулювання воєнної ситуації на сході України.
30 квітня 2018 р.	●	Початок Операції об'єднаних сил (ООС) на сході України.

Запитання і завдання

Знаємо і розуміємо

1. Яка подія стала приводом до війни Росії проти України? Який регіон України першим зазнав агресії?
2. Хто був Президентом України у 2014—2019 рр.?
3. Лідери яких держав увійшли до «Нормандської четвірки»?

Застосовуємо і аналізуємо

4. Покажіть на карті: 1) територію України, де перебували російські військові бази до 2014 р.; 2) території, де відбувалися бойові дії у 2014—2015 рр.; 3) місця основних битв.
5. Завдання з хронології. Складіть хронологію основних подій АТО та ООС.
6. Охарактеризуйте перебіг бойових дій на Донбасі у 2014—2015 рр. Зробіть відповідні висновки.
7. Працюємо в малих групах. Які заходи були здійснені для стабілізації влади в Україні після самоусунення В. Януковича від влади?
8. Підготуйте презентацію за темою (на вибір): 1) «Добровольчий і волонтерський рух в перші роки російської агресії»; 2) «Оборона Донецького аеропорту»; 3) «Іловайська трагедія»; 4) «Бої за Дебальцеве» тощо.

Узагальнюємо і оцінюємо

9. Висловіть обґрунтоване судження щодо ролі волонтерського руху в боротьбі з Росією.
10. Працюємо в парах. За допомогою додаткових джерел визначте особливості президентських виборів 2014 р. Дайте власну оцінку їх результатам.
11. Працюємо разом. Проведіть дискусію за темою «Мінські домовленості: за і проти».

Додаткові матеріали
rnk.com.ua/109537

§ 31. Внутрішньополітичне становище України у 2014—2019 рр.

НАВЧАЛЬНА МЕТА: охарактеризувати внутрішньополітичне становище України у 2014—2019 рр.; визначити здобутки та прорахунки в реформаторській діяльності за часів президентства П. Порошенка.

ПРИГАДАЙТЕ: 1. Коли почалася війна Росії проти України? 2. Які території Росія загарбала у 2014—2015 рр.?

АЯ Словник

Люстрація — заборона високопосадовцям, які скомпрометували себе співпрацею зі злочинним режимом, упродовж певного часу або довічно працювати на державній службі.

Мітинг під стінами Верховної Ради України з вимогою люстрації. Серпень 2014 р.

- Чому гасло про проведення люстрації стало актуальним лише після Революції Гідності?

1. Дострокові вибори до Верховної Ради України 2014 р. Реформи

- 1. Якими були підсумки дострокових виборів до Верховної Ради України? 2. Коли в Україні законодавчо було закріплено процес декомунізації?

25 серпня 2014 р. Президент України П. Порошенко публічно оголосив про рішення достроково припинити повноваження Верховної Ради VII скликання. Також було запущено процес **люстрації**. 9 жовтня 2014 р. П. Порошенко підписав Закон «Про очищення влади». Фінальна версія закону обмежила право високопосадовців режиму В. Януковича обіймати посади в органах влади на п'ять і десять років (залежно від категорії). 14 жовтня було створено Національну раду з питань антикорупційної політики як консультативно-дорадчий орган при Президенті. Крім того, Верховна Рада України прийняла Закон «Про прокуратуру», який заборонив їй втручатися в цивільне життя, чинити вплив на громадян і бізнес.

Дострокові вибори до Верховної Ради України відбулися 26 жовтня 2014 р. Їх проводили за змішаною системою (депутатів обирали за партійними списками та в мажоритарних округах). Як і під час президентських виборів, не мала змоги проголосувати більшість населення тимчасово окупованого Росією Криму та окремих районів Донецької і Луганської областей. У новообраному парламенті утворилася більшість у складі 302 депутатів.

На першому засіданні Головою Верховної Ради України обрали Володимира Гройсмана, а Прем'єр-міністром — А. Яценюка. Згодом був сформований і новий уряд, до якого увійшли іноземні спеціалісти.

Уряд А. Яценюка за півтора року роботи зумів зупинити падіння економіки, наповнити державну скарбницю, забезпечити фінансування армії, реструктуризувати борг України, підписати Угоду про асоціацію з ЄС, розпочати реформи в Міністерстві внутрішніх справ України та ЗСУ для переходу на стандарти НАТО, започаткувати процес децентралізації системи управління державою (було

Голова Верховної Ради України В. Гройсман, Президент України П. Порошенко та Прем'єр-міністр України А. Яценюк. 2015 р.

збільшено фінансову базу місцевих органів влади) тощо. Позитивно для України було розв'язане питання про безвізовий режим із ЄС.

Перші серйозні розбіжності в коаліції проявилися під час голосування за закон про децентралізацію. У грудні 2015 р. виникла політична криза, яка тривала майже три місяці. Зрештою відбулася зміна уряду й керівництва Верховної Ради України. Прем'єр-міністром став В. Гройсман, Головою Верховної Ради — Андрій Парубій.

Ключовою проблемою цього періоду стала боротьба з корупцією. Із цією метою за підтримки США та ЄС було створено низку антикорупційних органів. Також були започатковані реформи пенсійної системи й соціального забезпечення, освіти, охорони здоров'я тощо.

У цей період набув системного характеру важливий для України історичний процес, що розпочався ще після розпаду СРСР і дістав назву **декомунізація**. Україна позбавлялася символів комуністичного тоталітарного режиму, активніше йшло переосмислення його спадщини, утвердження демократичних цінностей. 15 травня 2015 р. П. Порошенко підписав пакет законів, за якими комуністичний режим було прирівняно до націонал-соціалістичного (нацистського), заборонено радянську символіку та відкрито архіви радянських спецслужб. А через три місяці Міністерство юстиції України заборонило Комуністичній партії брати участь у всіх виборах і позбавило її статусу політичної партії.

Із вересня 2014 р. в Україні набула поширення так звана «смітникова люстрація» — вкидання чиновників в смітники. Ці дії супроводжували заклики «звільнити» таким чином свої робочі місця

А-Я Словник

Декомунізація — система заходів, що спрямовані на звільнення від впливу та наслідків комуністичної ідеології в усіх сферах життя країни й суспільства.

ДЕКОМУНІЗАЦІЯ

Заходи

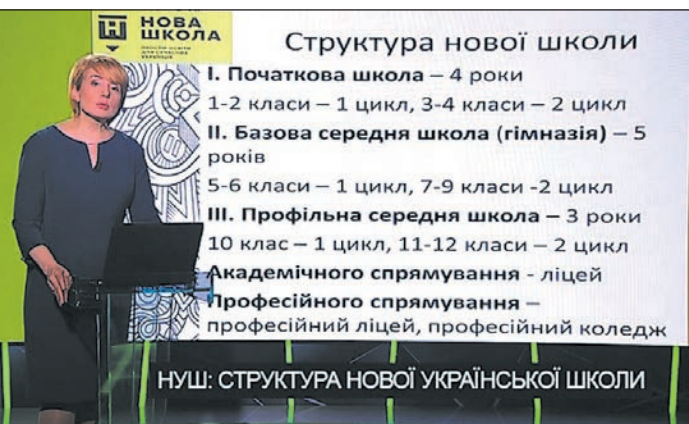
→ Увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні (1939—1945 рр.)

→ Доступ до архівів спецслужб

→ Правовий статус учасників боротьби за незалежність України

→ Засудження комуністичного та нацистського режимів

→ Зміна назв населених пунктів, вулиць, об'єктів топоніміки, що мають імена компартійних діячів; знесення пам'ятників на честь комуністичних лідерів і подій

Міністерка освіти і науки України Лілія Гриневич презентує проєкт НУШ. 2016 р.

Виставка інноваційного обладнання для НУШ. 2017 р.

✓ Цікаві факти

У 2016 р. були розроблені заходи з реформування освіти, що дістали назву «Нова українська школа» (НУШ). Реформа передбачала зміну підходу до навчання:

- перехід від запам'ятовування фактів до розвитку критичного мислення;
 - навчання через діяльність, досліди, проєкти, ігри тощо;
- урахування індивідуальних потреб та інтересів учнівства тощо.

Усі зміни й реформи були спрямовані на те, щоб Україна стала повноправним членом НАТО і ЄС. Цей курс був закріплений на законодавчому рівні. 7 лютого 2019 р. набув чинності Закон України «Про внесення змін до Конституції України (щодо стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та Організації Північноатлантичного договору)».

2. Закріплення статусу української мови як державної. Розвиток української культури

► Коли українській мові було надано статус державної?

Значне погіршення становища української мови спостерігалось з 2012 р. після прийняття Закону «Про засади державної мовної політики». Відтоді вперше за роки незалежності зменшилася частка школярів, які навчалися українською мовою,

! Зверніть увагу

Із метою запобігання асиміляції українців 22 січня 2024 р. Президент України В. Зеленський видав Указ «Про історично населені українцями території Російської Федерації». Кабінету Міністрів України було доручено розробити план дій щодо збереження національної ідентичності українців у Росії:

- зібрати й вивчити факти про злочини проти українців на території Росії, політику російщення, політичні репресії та депортації українців;
- активізувати роботу із протидії дезінформації та пропаганді РФ щодо історії та сьогодення українців у Росії;

- розвивати взаємодію між українцями та поневоленими Росією народами;
- спільно з Національною академією наук України забезпечити підготовку й поширення матеріалів про історію українського державотворення;
- передбачити висвітлення в навчальних програмах для закладів освіти правдивої історії етнічних українців на історично населених ними землях у межах РФ.

Переможниця «Євробачення-2016» Джамала
(Сусана Джамаладінова)

Виступ гурту «Go_A» на пісенному конкурсі
«Євробачення-2021»

а книг українською мовою було надруковано менше половини від загального накладу. Після Революції Гідності в лютому 2014 р. народні депутати скасували цей закон. У 2018 р. зрештою це підтвердив Конституційний Суд України.

25 квітня 2019 р. Верховна Рада ухвалила Закон України «Про забезпечення функціонування української мови як державної». Це зустріло сильний опір проросійських сил. Конституційний Суд України визнав закон відповідним Конституції України, а мовне питання визначив одним із головних політичних інструментів геополітичної експансії Російської Федерації. Наголошувалося, що «загроза українській мові рівнозначна є загрозою національній безпеці України».

Утвердження статусу української мови як державної сприяло розвитку української культури.

У 2014—2019 рр. було засновано культурні установи, покликані підтримувати українську культуру, просувати її та поповнювати новими зразками: Український культурний фонд, Український інститут книги, Український інститут.

У 2014—2019 рр. вийшло 110 фільмів українського виробництва, більшість із них українською

Постер фільму «Кіборги». 2017 р.

❗ Зверніть увагу

Стаття 10 Конституції України та стаття 1 Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» визначають, що державною мовою в Україні є українська. Закон регулює функціонування і застосування української мови як державної у сферах суспільного життя на всій території України.

Статус державної відповідає державотворчій ролі української нації, яка історично проживає на території України, становить абсолютну більшість її населення і дала офіційну назву державі, та є однією з основ конституційного ладу в Україні. Про це йдеться в рішенні Конституційного Суду України від 14 грудня 1999 р.

Український співак Дмитро Монатик (MONATIK) на церемонії вручення Національної премії України імені Тараса Шевченка. 2021 р.

А:Я Словник

Томос — документ про надання автокефалії новій помісній церкві, що визначає її канонічний статус і права, включає інші важливі питання церковного життя. Автокефалія означає, що церква стає незалежною та самоврядною структурою. Вона має право обирати свого настоятеля, вирішувати внутрішні питання без втручання інших церков.

Митрополит Православної церкви України Епіфаній. 2019 р.

мовою. Фільми «Плем'я» (режисер Мирослав Слабошпицький), «Поводир» (режисер Олесь Санін), «Кіборги» (режисер Ахтем Сеїтаблаєв) та інші здобули нагороди на міжнародних фестивалях.

Українська музика стала різноманітнішою і популярнішою. З'явилося багато нових гуртів і виконавців («Без обмежень», «The Hardkiss», «Kozak System», «O.Torvald», «KAZKA», «Go_A», «Vivienne Mort», Ірина Федишин, MONATIK, DZIDZIO, Злата Огневич та інші). Важливою стала перемога співачки Джамали на Євробаченні у 2016 р.

Українську літературу збагатили нові прозові та поетичні твори, які досліджували актуальні теми українського життя (автори Юрій Іздрик, Юрій Винничук, Сергій Жадан, Тарас Прохасько, Юрій Андрухович).

Також війна підштовхнула до глибших мистецьких роздумів творців, що працюють в інших галузях. Їхні оригінальні твори репрезентували українську культуру на світовому рівні. Це українські художники (Влада Ралко, Ілля Чичкан, Анатолій Криволап, Віктор Сидоренко, Олег Тістол, Оксана Мась, Назар Білик, Жанна Кадірова, Максим Мамсіков, Нікіта Кадан, Олександр Ройтбурд та інші), фотографи (Олександр Ладанівський, Євген Малолетка, Мстислав Чернов, Саша Самсонова, Олександр Чекменьов та інші) та скульптори (Андрій Васильченко, Леонід Козлов, Тетяна Белащук та інші).

3. Утворення канонічної автокефальної Православної церкви України (ПЦУ)

► Коли була утворена Православна церква України (ПЦУ)?

У 2018 р. склалися умови для об'єднання всіх православних конфесій у єдину помісну Українську православну церкву. Вселенський Патріарх Варфоломій і церковний Собор визнали незаконними приєднання Київської митрополії до Москви в 1686 р., накладання анафем на гетьмана Івана Мазепу та Патріарха УПЦ КП Філарета. Також було ухвалено рішення про надання Томоса Українській православній церкві.

15 грудня 2018 р. відбувся об'єднавчий Собор, на якому було ухвалено рішення про створення єдиної Православної церкви України (ПЦУ), митрополитом якої було обрано Епіфанія (світське ім'я Сергій Думенко). 6 січня 2019 р. він отримав Томос від Константинопольського Патріарха Варфоломія.

РПЦ заявила про розрив відносин зі Вселенським Патріархом.

Томос про автокефалію
Православної церкви України.
7 січня 2019 р.

- Сформулюйте історичне значення зображеного документа.

СФОРМУЛЮЙТЕ СУДЖЕННЯ ПРО:

- перебіг подій внутрішнього життя України у 2015—2019 рр.;
- утворення канонічної автокефальної Православної церкви України (ПЦУ).

Працюємо з хронологією

2014 р.	Дострокові вибори до Верховної Ради України.
6 січня 2019 р.	Отримання Томоса, утворення канонічної автокефальної Православної церкви України (ПЦУ).
25 квітня 2019 р.	Прийняття Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної».

Запитання і завдання

Знаємо і розуміємо

1. Що зумовило проведення дострокових виборів до Верховної Ради України у 2014 р.?
2. Хто обіймав посаду Прем'єр-міністра України у 2014—2019 рр.?
3. Що таке декомунізація?

Застосовуємо і аналізуємо

4. Покажіть на карті: 1) території, які були окуповані Росією у 2014—2015 рр.; 2) підтримку населенням

політичних сил, що брали участь у виборах до Верховної Ради України у 2014 р.

5. Завдання з хронології. Складіть хронологію основних реформ, проведених в Україні у 2014—2019 рр.
6. Наведіть факти, які підтверджують або спростовують твердження, що декомунізація була необхідною в Україні.
7. Висловіть ставлення до змін у релігійному житті у 2014—2019 рр. Що таке Томос?
8. Працюємо в малих групах. Які реформи були проведені або започатковані в період президентства П. Порошенка?

Узагальнюємо і оцінюємо

9. Чи можна стверджувати, що в Україні проводили реформаторський курс? Обґрунтуйте свою думку.
10. Підготуйте презентацію за темою (на вибір): 1) «Декомунізація: основні підсумки і результати»; 2) «Утворення канонічної автокефальної Православної церкви України» тощо.
11. Працюємо в парах. За додатковими джерелами визначте, що зумовило необхідність законодавчого забезпечення статусу української мови як державної. Дайте власну оцінку цього процесу.
12. Працюємо разом. Проведіть дискусію за темою «Реформування системи освіти в Україні».

Додаткові матеріали
rnk.com.ua/109538

§ 32. Україна у 2019–2021 рр.

НАВЧАЛЬНА МЕТА: визначити політичні та соціально-економічні зміни у 2019—2021 рр., початок широкомасштабного вторгнення російських військ в Україну.

ПРИГАДАЙТЕ: 1. Коли почалася війна Росії проти України? 2. Сформулюйте підсумки АТО.

Володимир Зеленський.
2019 р.

1. Президентські вибори та дострокові вибори до Верховної Ради України 2019 р.

► Якими були результати виборів 2019 р.?

31 березня 2019 р. відбулися вибори Президента України. У першому турі визначилися два кандидати: Володимир Зеленський (30,24%) і Петро Порошенко (15,95%). За результатами другого туру переміг В. Зеленський (73,22% голосів). Інавгурація шостого Президента України відбулася **20 травня 2019 р.**

21 травня 2019 р. В. Зеленський достроково розпустив Верховну Раду України VIII скликання та призначив позачергові вибори на **21 липня 2019 р.** На них В. Зеленський закріпив свою перемогу, заручившись більшістю в парламенті.

Головою Верховної Ради України було обрано Дмитра Разумкова (2019—2021 рр.). Згодом його заступив Руслан Стефанчук (від жовтня 2021 р.). Також пропрезидентська більшість призначила на посаду Прем'єр-міністра України запропонованого Президентом Олексія Гончарука (до березня 2020 р.). Із березня 2020 р. цю посаду обіймає Денис Шмигаль.

2. Президентство В. Зеленського. Реформаторська діяльність

► Які реформи були здійснені в Україні у 2019—2021 рр.?

1 вересня 2019 р. В. Зеленський підписав Закон України «Про внесення змін до статті 80 Конституції України щодо недоторканності народних депутатів України», а 23 вересня 2019 р. — Закон «Про особливу процедуру усунення Президента України з поста (імпічмент)», завершивши тривалі дискусії навколо цих питань.

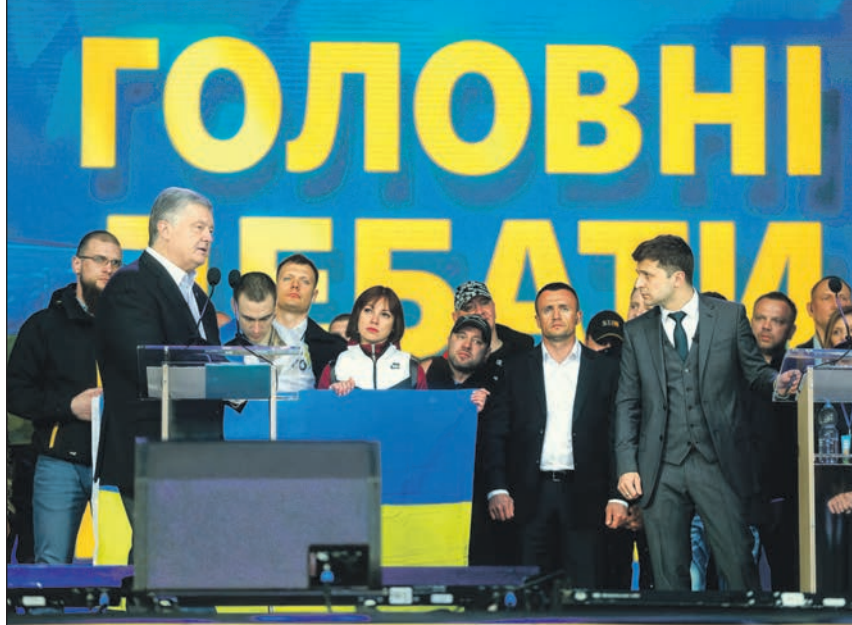
Зрештою 19 грудня 2019 р. Верховна Рада України прийняла Виборчий кодекс України. Закон передбачає пропорційну виборчу систему з відкритими списками. Згідно з документом виборці на виборах мають голосувати не тільки за партію, а за конкретного кандидата в списку партії.

Наступні значні зміни в політичному житті сталися у 2021—2022 рр. Після запровадження

✓ Цікаві факти

В. Зеленський не був політиком, а здобув популярність завдяки численним медіапроектам, створеними студією «Квартал 95». Серіал «Слуга народу», у якому він зіграв головну роль, став назвою політичної партії, що об'єднала його прихильників. У передвиборчій кампанії він позиціював себе як альтернативу старій політичній системі.

Дебати претендентів на посаду Президента України В. Зеленського та П. Порошенка на стадіоні «Олімпійський» у Києві. 19 квітня 2019 р.

санкцій проти РФ у лютому 2021 р. уряд закрив три проросійські телеканали («112 Україна», «NewsOne», «ZIK»), які належали Тарасу Козаку та Віктору Медведчуку (куму російського президента В. Путіна). Пізніше щодо В. Медведчука висунули звинувачення в державній зраді. 12 лютого 2022 р. телеканал Євгена Мураєва «Наш» теж було закрито.

У листопаді 2021 р. вийшов Закон «Про запобігання загрозам національній безпеці, пов'язаним із надмірним впливом осіб, які мають значну економічну та політичну вагу в суспільному житті (олігархів)».

Важливі зміни відбулися в економічній сфері. Так, вдалося вивести на завершальну стадію земельну реформу, яка розпочалася ще в 1990 р. У 2001 р. для її поглиблення було ухвалено новий Земельний кодекс, який остаточно закріплював приватну власність на землю. Водночас було запроваджено мораторій на продаж землі сільськогосподарського призначення, що тривав 19 років. Проте це призвело до формування тіньового ринку землі, низької продуктивності фермерства, розкрадання землі через корупційні схеми та зубожіння села. Зрештою Верховна Рада України прийняла Закон, згідно з яким для створення повноцінного ринку земель сільськогосподарського призначення громадяни України дістали можливість купувати ділянки, але не більше 100 га на одну особу.

Відбулася і реформа інфраструктури. Аби інтегруватися у світову транспортну мережу, необхідні були зміни транспортного комплексу. Це дозволило б Україні досягти статусу регіонального транспортного

✓ Цікаві факти

Після широкомасштабного російського вторгнення в Україну в 2022 р. була заборонена ключова проросійська партія «Опозиційна платформа — за життя» (ОПЗЖ). Її фракцію в парламенті ліквідували. Проти багатьох членів колишньої ОПЗЖ порушили кримінальні справи.

А-Я Словник

Олігарх — особа, яка володіє значними економічними й політичними ресурсами та використовує їх для впливу на суспільство і особистого збагачення.

! Зверніть увагу

1 січня 2024 р. розпочався другий етап відкриття ринку землі. Крім фізичних осіб, право власності на земельні ділянки сільськогосподарського призначення набули і деякі юридичні особи. Загальна площа земельних ділянок, що перебувають у власності громадянина України або юридичної особи, не може перевищувати 10 тис. га.

Будівництво доріг у межах реалізації програми Президента України «Велике будівництво». 2020 р.

Оновлення приймальних відділень лікарень (201) у межах реалізації програми «Велике будівництво». 2020 р.

✓ Цікаві факти

6 лютого 2020 р. було запущено єдиний сервіс державних послуг «Дія». Він не зберігає персональні дані користувачів на серверах, а лише відображає дані, які є в державних реєстрах про конкретну особу. «Дія» складається з вебсайту та мобільного застосунку. Застосунок містить документи й послуги, якими можна скористатися будь-де та будь-коли (від подання річної декларації для ФОП до сплати штрафів тощо).

хабу, задовольнити потреби населення в перевезеннях, покращити умови для бізнесу. Відтак у 2020 р. було розпочато програму «Велике будівництво» для створення об'єктів інфраструктури: шкіл, доріг, дитячих садків, стадіонів, центрів екстреної медичної допомоги тощо. За два роки реалізації програми Україна отримала майже 14 тис. км нових шляхів, а це майже 40 % доріг державного значення, і майже 500 мостів та переходів (для порівняння: від 2009 до 2019 р. в Україні збудували 10 тис. км нових шляхів). У 2021 р. майже повністю завершили проект «Дорога єдності» (траса М-30), що з'єднав схід і захід країни.

Однією з найуспішніших реформ стала цифровізація. Україна була однією з перших країн у світі, де почали впроваджувати такий підхід.

За президентства В. Зеленського було продовжено і судову реформу, започатковану у 2016 р. У вересні 2019 р. розпочав роботу незалежний Вищий антикорупційний суд (ВАКС), який виніс сотні вироків у резонансних корупційних справах. Велику роль у реформуванні відіграли іноземні експерти. Були зроблені кроки в реформуванні Вищої ради правосуддя (ВРП) та Вищої кваліфікаційної комісії суддів (ВККС), Конституційного суду та Окружного адміністративного суду міста Києва тощо. Судова реформа в Україні ще не завершена та потребує зусиль і злагоджених дій. Ця реформа є однією із ключових на шляху до євроінтеграції.

Логотип сервісу «Дія»

3. Пандемія COVID-19

► Якими були наслідки пандемії COVID-19 для України?

У 2020—2021 рр. одним з головних чинників впливу на всі процеси в Україні та світі стала пандемія гострої респіраторної хвороби COVID-19, спричиненої коронавірусом SARS-CoV-2. Щоб запобігти масовій захворюваності та смертності в Україні, у березні 2020 р. було запроваджено санітарно-епідеміологічні заходи: карантинні зони, перевірка температури, скасування масових заходів, закриття навчальних і культурно-розважальних закладів, масове вакцинування. Також було встановлено обмеження виїзду (в'їзду) та пересування всередині країни; посилено роль державного управління в надзвичайних умовах; встановлено обмеження трудової діяльності; введено нові дистанційні форми праці та освіти.

На початку пандемії відчувалася нестача медикаментів і захисного обладнання для медичних працівників. Система охорони здоров'я України зазнала значного навантаження. У лютому 2021 р. було розпочато кампанію з вакцинації проти COVID-19.

Приборкання пандемії дало змогу від 1 липня 2023 р. скасувати в Україні карантин і режим надзвичайної ситуації. За три роки коронавірусна хвороба забрала життя 112 тис. українців.

4. Пошук варіантів мирного завершення війни

► Коли відбулася остання зустріч лідерів держав у «нормандському форматі» щодо врегулювання ситуації на сході України?

Зовнішня політика України у 2019—2021 рр. була зосереджена на проблемах безпеки. Основними напрямками української дипломатії були опір російській агресії, збереження міжнародної допомоги та солідарності, зміцнення безпеки і розвиток країни в умовах війни.

Після виборів однією з перших мирних ініціатив була відбудова пішохідної частини мосту в Станиці Луганській, зруйнованого під час боїв у 2015 р.

Невдовзі розпочалося розведення військ, передбачене Мінськими домовленостями. Це вдалося здійснити в районах Станиці Луганської, Золотого та Петрівського. 7 вересня 2019 р. відбувся обмін полоненими й заручниками за формулою «35 на 35».

Лікар робить щеплення пацієнтові під час пандемії коронавірусу. 2019 р.

! Зверніть увагу

Пандемія коронавірусу загальмувала економічний розвиток у країнах світу, у тому числі в Україні. Найбільше постраждали сфери туризму та рекреації, кіноіндустрія та шоубізнес, громадське харчування, роздрібна торгівля та освіта. ВВП України впав на 4,5%, зріс рівень безробіття. Доходи населення у 2020 р. скоротилися на 8,4%. Натомість пандемія дала поштовх розвитку онлайн-сервісів, охорони здоров'я.

Міст у Станиці Луганській, відкритий у 2019 р.

Зустріч повернутих українських військовополонених і цивільних заручників під час обміну за формулою «35 на 35». 7 вересня 2019 р.

Навчання підрозділів територіальної оборони. 2021 р.

Зрештою **9 грудня 2019 р.** відбулася зустріч лідерів України, Росії, Німеччини та Франції в Парижі. Її єдиним реальним здобутком був обмін полоненими й заручниками, що відбувся 29 грудня (Україна передала 123 особи в обмін на 76 українських громадян). Проте на той час ще близько 350 громадян України (військовополонених і політичних в'язнів) утримували на тимчасово окупованих територіях Донецької і Луганської областей та в Росії.

Також Росія продовжувала заперечувати присутність своїх військ на сході України.

18 лютого 2020 р. сталося загострення бойових дій на фронті. Російські війська здійснили спробу захопити спостережні пункти українських військ. Лише через сім місяців удалося домовитися про припинення вогню. Проте реальне перемир'я тривало недовго. З осені з боку російських військ знову почалися провокації та обстріли, інтенсивність яких наростала.

На дипломатичному рівні російське керівництво категорично відмовлялося від прямого спілкування з В. Зеленським, звинувачуючи його в невиконанні Мінських домовленостей.

У 2020 р. Росія завершила формування поблизу кордонів України нових регулярних військових об'єднань, а незаконні збройні формування остаточно стали підрозділами російської армії.

Сприятливим чинником для України можна вважати перемогу на президентських виборах у США Джо Байдена, який був прихильником активної підтримки України в протистоянні діям Росії. Водночас зміна влади в США сприяла зміцненню євроатлантичного партнерства та відносин США—ЄС.

У 2021 р., розуміючи складність ситуації в країні, було ухвалено Закон України «Про основи національного спротиву», який передбачав створення підрозділів **територіальної оборони**.

У 2021 р. представники української влади наполегливо шукали шляхів для створення міжнародних платформ, які змогли б активніше протидіяти російській агресії. Вони наголошували, що спільний опір діям Росії надасть нового імпульсу відносинам України з США, дозволить розширити кола підтримки для реалізації стратегічних зовнішньополітичних цілей України — членства в ЄС і НАТО. Важливим показником підтримки України стало постачання США та НАТО озброєння для ЗСУ (протитанкові ракетні комплекси Javelin, катери, безпілотники, амуніція та боеприпаси тощо).

23 серпня 2021 р. у Києві відбувся саміт Кримської платформи, у якому взяли участь представники 46 країн, НАТО, Ради Європи та ГУАМ. Ключовою темою зустрічі було повернення Криму до складу України.

Саміт Кримської
платформи. Київ.
23 серпня 2021 р.

СФОРМУЛЮЙТЕ СУДЖЕННЯ ПРО:

- перші роки президентства В. Зеленського;
- спроби дипломатичного розв'язання ситуації в Донецькій і Луганській областях.

Працюємо з хронологією

- 20 травня 2019 р.** Інавгурація Президента України В. Зеленського.
- 21 липня 2019 р.** Дострокові вибори до Верховної Ради України. Перемога партії «Слуга народу».
- 9 грудня 2019 р.** Зустріч лідерів України, Росії, Німеччини та Франції в Парижі.

Запитання і завдання

Знаємо і розуміємо

1. Хто був суперником В. Зеленського на виборах Президента України?
2. Які політичні партії утворили фракції в новообраній Верховній Раді?
3. Коли відбулася остання зустріч лідерів держав у «нормандському форматі»?

Застосовуємо і аналізуємо

4. Покажіть на карті атласу території, щодо яких вели переговори в «нормандському форматі».

5. Завдання з хронології. Складіть хронологію наростання агресивних дій Росії у 2019—2021 рр.
6. Висловіть аргументоване твердження, чим важливі для України зміни в земельних відносинах.
7. Чи можна вважати сподівання на мирне врегулювання ситуації в Донецькій і Луганській областях виправданим?
8. За додатковими джерелами наведіть факти, які підтверджують, що пандемія COVID-19 зачепила всі сфери життя українського суспільства.
9. Працюємо в малих групах. Чи були реформи 2019—2021 рр. радикальними? Чи вони були лише продовженням попередніх змін?

Узагальнюємо і оцінюємо

10. Розпочніть підготовку навчальних проєктів до уроку узагальнення знань за темою «Російські пропагандистські кліше як інструменти війни та геноциду».
11. Працюємо в парах. Підготуйте презентацію про успіхи України в цифровізації. Дайте оцінку цьому процесу.
12. Працюємо разом. За допомогою методу «ПРЕС» проведіть обговорення проблемного питання «Які чинники у 2019—2021 рр. сприяли російській агресії, а які її стримували?».

Додаткові матеріали
rnk.com.ua/109539

§ 33. Широкомасштабне вторгнення Російської Федерації в Україну

НАВЧАЛЬНА МЕТА: визначити політичні та соціально-економічні зміни у 2019—2024 рр.; розповісти про перебіг бойових дій, злочини російських окупаційних військ, міжнародну допомогу Україні.

ПРИГАДАЙТЕ: 1. Як розпочалася війна Росії проти України? 2. Якими були підсумки АТО та ООС? 3. Хто такі біженці?

Президент Володимир Зеленський, Прем'єр-міністр Денис Шмигаль, голова фракції «Слуга народу» Давид Арахамія, керівник Офісу Президента Андрій Єрмак і його радник Михайло Подоляк записали відеозвернення біля будівлі Офісу Президента та повідомили, що залишаються в Києві виконувати свої обов'язки. 25 лютого 2022 р.

- ▶ Висловіть думку про важливість цього кроку для стійкості України на початку широкомасштабного вторгнення Росії.

1. Початок широкомасштабного вторгнення Росії в Україну

- ▶ Яку мету широкомасштабного вторгнення в Україну проголосила влада Росії?

У грудні 2021 р. президент РФ В. Путін поставив ультиматум до США та НАТО не приймати до організації Україну та не надавати їй військової допомоги. Також Росія вимагала, щоб із території всіх країн-членів НАТО, які приєдналися до неї після 1997 р., забрали військових, зброю та військову техніку НАТО.

18 січня 2022 р. стало відомо, що частину угруповання російських військ, що з жовтня була зосереджена на кордонах України, перекинули до Білорусі. Для України формувався новий напрямок загрози.

26 січня 2022 р. НАТО на ультиматум В. Путіна відповіла відмовою, але запропонувала обговорити побажання Росії. Проте після поїздки президента РФ до Китаю безпосередня підготовка до широкомасштабного вторгнення в Україну увійшла в завершальну стадію. 10 лютого 2022 р. під приводом проведення військово-морських навчань було оголошено, що Росія фактично перекидає Україні Чорне та Азовське моря. Через декілька днів Росія визнала терористичні організації на території Донецької і Луганської областей незалежними державами.

Близько 4-ї години ранку 24 лютого 2022 р. Росія розпочала широкомасштабні бойові дії з протяжністю фронту в 1,5 тис. км. Уся територія України зазнала ракетних ударів, що мали паралізувати командні центри, системи протиповітряної оборони (ППО) та авіацію України. Російські війська перетнули кордон України біля Чернігова, Сум, Чорнобиля, Харкова та адміністративну межу поблизу Херсону, увійшовши з території Росії, Білорусі й тимчасово окупованого Криму. Того ж дня в Україні було запроваджено воєнний стан, оголошено загальну мобілізацію, уряд і Президент України В. Зеленський та всі державні установи продовжили працювати.

Головнокомандувач ЗСУ (27 липня 2021 — 8 лютого 2024 р.) Валерій Залужний (у центрі) і начальник Генерального штабу Сергій Шаптала (праворуч) за оперативною роботою на передовій

Вулиця Вокзальна в Бучі з розбитою технікою армії РФ. 2022 р.

» Про який розмах бойових дій на підступах до Києва свідчить наведена ілюстрація?

2. Битва за Київ

» Що змусило росіян відступити від Києва?

Російський план із захоплення Києва передбачав знищення першим ударом ППО і авіації, яка прикривала місто, висадку десантів на аеродромах Гостомеля та Василькова, блокування і захоплення міста броньованими колонами, що рухалися з Білорусі через Чорнобильську зону та з Росії через Суми й Чернігів.

Проте російський десант в аеропорту Гостомеля був розгромлений. Російська авіація зустріла опір з боку української ППО та авіації. За першу добу повітряних боїв над Києвом льотчики 40-ї бригади тактичної авіації (згодом отримали прізвисько «привид Києва») збили шість ворожих літаків. Ударів зазнали й російські колони, що розтягнулися на десятки кілометрів. Це дало змогу українським військам підтягнути на північні й західні околиці Києва артилерію та зайняти оборону вздовж річки Ірпінь.

Наступ на столицю почався і з північного сходу. Величезні сили росіян рушили всіма основними дорогами Чернігівської та Сумської областей. Ці сили мали заблокувати лівобережний Київ від допомоги основних військ, які розміщувалися на Донбасі. Десятки тисяч солдатів і тисячі одиниць техніки мали за кілька днів опинитися поблизу Броварів і Борисполя. Проте саме на цьому напрямку російські війська вперше отримали наземну відсіч.

Першим бій прийняв Глухів. Близько 6-ї години бійці 58-ї бригади імені Виговського заблокували просування російської колони. Саме тут стало відомо про перше застосування Україною протитанкових

! Зверніть увагу

Оборона Чернігова, Глухова, Прилук, Ніжина, Сум та інших міст і сіл півночі України розпорошила й розбила сили росіян, що йшли на Київ. Російські підрозділи опинялися в оточенні, потрапляли в засідки, зазнавали раптових ударів. Кількість російських угруповань стрімко скорочувалася. Ключовою подією початку широкомасштабного вторгнення стала битва за Київ, що тривала 37 днів (24 лютого — 2 квітня 2022 р.). Перемогу в цій битві сил безпеки та оборони можна трактувати як відстоювання незалежності України. Наступні події стали боротьбою за відновлення територіальної цілісності України.

Стіна зруйнованого будинку в місті Бородянка (Київська область). Вціліла кухонна шафа з півником стала символом стійкості й нескореності. Березень-квітень 2022 р.

Прем'єр-міністр Великої Британії Б. Джонсон, Президент України В. Зеленський і харківська мисткиня Лера Полянська, яка подарувала їм фігурки відомого півника з Бородянки. 2022 р.

ракетних комплексів Javelin, якими в перший день боїв поблизу Глухова вдалося знищити 15 російських танків Т-72. Російські війська відступили від Глухова та в обхід міста рушили до Ніжина, де зустріли жорсткий спротив. Через 104 роки після відомих подій під Крутами знову відбувся бій між українськими й російськими військовими. Цього разу в бою загинуло близько 200 росіян, решта були змушені відступити. На південь від Ніжина під Прилуками ЗСУ розбили ще одну російську колону. Російський наступ на Київ через Сумську і Чернігівську області було розпорошено, а більшість ударних підрозділів відрізано від забезпечення.

У містах і селах поширився партизанський рух, організований місцевою територіальною обороною (теробороною).

Тим часом основний удар узяв на себе Чернігів, який атакували одразу з трьох напрямків. 1-ша окрема танкова бригада ЗСУ знищила перші дві колони РФ довкола Чернігова. Проте російські сили переважали, і бої перемістилися до околиць міста. Вони тривали протягом усього березня. Чернігів вистояв і закрив собою столицю з лівого флангу.

Російські підрозділи, що змогли вийти до околиць Броварів, виявилися нездатними для прориву до Києва. Зрештою вони були розгромлені.

Спроби росіян прорватися в столицю через Гостомель, а потім Бучу, Ірпінь і Макарів теж провалилися. На початку березня російські війська намагалися зайти в місто через річку Ірпінь біля села Мощун. На прорив кинули найбоездатніші підрозділи російських десантників. Щоб зупинити їх, довелося підірвати одну з дамб Київського водосховища. Долина річки Ірпінь заповнилася водою та стала непрохідною. Це допомогло оборонцям Києва вистояти.

Зрештою 19 березня українські сили почали тіснити росіян із захоплених територій. 30 березня Росія заявила про «планове перегрупування сил після виконання всіх завдань на київському напрямку». Насправді ж причиною відступу росіян стали важкі втрати й загроза потрапити в оточення.

На початку квітня 2022 р. Північна Київщина, Чернігівщина, Сумщина були очищені від російських військ підрозділами ЗСУ, Національної гвардії, прикордонників, сил територіальної оборони.

Після звільнення Київської області від російських військ в містах і селах було виявлено масові поховання вбитих жителів, встановлено численні факти катувань людей російськими військовими. Найбільша кількість жертв припала на місто Буча. За час її окупації загинуло понад 420 мирних жителів.

Зоозахисниця Анастасія Тиха, що вивела собак з інвалідністю з Ірпеня (Київська область). Цей знімок американського фотографа Крістофера Окіконе став відомим у світі. 9 березня 2022 р.

Евакуація мирного населення з Ірпеня через зруйнований міст під обстрілами російських військ. Березень 2022 р.

Українська влада назвала воєнні злочини РФ геноцидом українського народу та звернулася до Міжнародного кримінального суду з проханням розслідувати ці події. Злочинні дії Росії були засуджені багатьма державами й міжнародними організаціями.

3. Битва за Харків тривалістю 220 днів. Контрнаступ українських військ

► У результаті якої операції було звільнено Харківщину?

Уже в перші години широкомасштабного вторгнення Росії в Україну 24 лютого 2022 р. російські війська опинилися на околицях Харкова. Проте сили оборони й безпеки України розбили їх на кільцевій дорозі поблизу села Циркуни. Ввечері російські війська спробували прорватися через П'ятихатки в центр міста, але знову зазнали невдачі. На захист міста стали тисячі добровольців. Російське командування не очікувало на такий

✓ Цікаві факти

Під час наступу на харківському напрямку одним із перших колону бронетехніки росіян зупинив підрозділ Національної гвардії України на чолі зі старшим лейтенантом Євгенієм Громадським, який обороняв міст на в'їзді до Харкова. На допомогу долучився його батько Олег Громадський, полковник у відставці. Сім українських солдатів вступили в бій, знищивши кілька одиниць бронетехніки, реактивну систему залпового вогню (РСЗВ) та автомобіль із боєкомплектom, що загальмувало просування колони. Під час бою О. Громадський ціною свого життя забезпечив прикриття солдатів.

! Зверніть увагу

У лютому-березні 2022 р. відбулися російсько-українські переговори в Білорусі й Туреччині. Проте Москва схилила Київ до капітуляції та не погоджувалася на жодні умови, щоб знайти компроміс. Тому ці зустрічі не мали результатів.

Руйнування в селі Мощун, що стало одним з ключових пунктів оборони Києва. Російські війська не змогли здолати опір українських захисників і прорватися до столиці

Зверніть увагу

Після деокупації Харківщини в місті Ізюм правоохоронці виявили в лісі масове поховання. Із нього вилучили 451 тіло: 198 цивільних чоловіків, 212 цивільних жінок, 7 дітей і 22 військовослужбовці.

Село Циркуни (Харківська область). 2022 р.

Пошкоджений логістичний центр видавництва «Ранок», що не припинило роботу. Квітень 2022 р.

Цікаві факти

Росія дотепер масово атакує житлові райони та цивільну інфраструктуру. Так, 23 травня 2024 р. внаслідок ракетної атаки було завдано зруйнувань друкарні «Фактор-Друк», загинуло семеро її працівників.

опір. Швидкий прорив до Харкова було зірвано. 27 лютого російські підрозділи, що увірвалися до Харкова, були ліквідовані.

Російські військові ще кілька разів намагалися оточити Харків, зокрема через Чугуїв. Коли й ця спроба провалилася, вони почали обстрілювати місто артилерією, руйнуючи цілі райони, особливо постраждала Салтівка.

Бої на підступах до Харкова тривали до 11 вересня 2022 р., коли українські сили перейшли в контрнаступ і в результаті успішної Балаклійсько-Куп'янської наступальної операції (6 вересня — 2 жовтня 2022 р.) звільнили понад 500 населених пунктів у Харківській, Донецькій і Луганській областях.

Як і під час звільнення Київщини, українські війська, що увійшли до міст Балаклія, Ізюм та інших населених пунктів, виявили місця масових поховань мирних жителів, закатованих і вбитих російськими військами.

4. Битва за південь України

► Коли було зупинено наступ росіян на півдні України?

Уранці 24 лютого 2022 р. російські підрозділи, що наступали на півдні, прорвалися через село Чонгар у Херсонській області. Одночасно біля Антонівського мосту через Дніпро та біля дамби Каховської ГЕС висадився російський десант. Українські сили, що розташовувалися на лівобережній частині Херсонщини, опинилися перед загрозою оточення. Завдяки рішучим і швидким діям українське командування зберегло більшість сил та перевело їх на правий берег Дніпра. Проте облаштувати оборону по Дніпру не вдалося. На той час

російські війська вже захопили Нову Каховку та швидко переправлялися на правобережжя, плануючи просунутися до Миколаєва та Одеси.

1 березня 2022 р. росіяни оточили Херсон, й останніми в нерівний бій за місто вступила нечисленна тероборона. Він завершився трагедією в Бузковому парку, де загинули щонайменше 24 українські бійці.

Прорив українських військ з лівобережжя через Антонівський міст хоч і не допоміг захистити Херсон, але дозволив побудувати оборону Миколаєва, яку очолив генерал Дмитро Марченко. Миколаїв вистояв.

Російські війська спробували прорватися на правий берег Південного Бугу через мости в місті Вознесенськ (це була єдина найближча альтернативна дорога на Одесу в обхід Миколаєва). Узяття Вознесенська дало б можливість росіянам вийти до Придністровського регіону Молдови, що перебуває під контролем Росії та відрізати південь України. 2 березня 2022 р. до Вознесенська підійшли одразу три російські колони, але протягом двох днів вони були розбиті й відкинуті. Значну роль в обороні міста відіграла місцева тероборона. Подальші наступальні дії російських підрозділів були спрямовані на Кривий Ріг і Запоріжжя, однак і тут наступ вдалося зупинити.

Дії російських військ на півдні України тісно пов'язані з операцією з блокування Чорноморським флотом Росії українських територіальних вод у Чорному морі. Порти, торговельні й військові кораблі опинилися під нищівними ударами російських ракет. РФ замінувала шляхи слідування торговельних суден. Морський експорт продукції з України зупинився. Неможливість експорту зерна

❗ Зверніть увагу

Російський флот зазнав значних втрат після широкомасштабного вторгнення в Україну. 24 лютого 2022 р. крейсер «Москва», фрегат «Адмірал Ессен» і патрульний корабель «Василь Биков» підійшли до острова Зміїний. Із них пролунали заклики до українських військових здатися. Зухвала фраза-відмова прикордонників стала крилатою. Пізніше, 4 квітня, фрегат «Адмірал Ессен» було підбито ракетою «Нептун» поблизу Одеси. Крейсер «Москва» потопили двома ракетами «Нептун» 13 квітня. А «Василь Биков» з нез'ясованих причин загорівся поблизу Севастополя в серпні.

Мітинг проти російської окупації в Херсоні. Напис на плакаті: «Херсон — це Україна». 5 березня 2022 р.

- Що спонукало людей до прояву своєї громадянської позиції озброєним російським загарбникам?

✓ Цікаві факти

Вислів «Доброго вечора, ми з України» став популярним неофіційним військовим привітанням в Україні після широкомасштабного російського вторгнення у 2022 р. Зокрема, так розпочинав свої відеозвернення голова Миколаївської обласної державної адміністрації Віталій Кім. Вислів походить від пісні 2021 р., створеної гуртом PROBASS Δ HARDI з Кременчука (Полтавська область).

Гармата українського танку з написом «Доброго вечора, ми з України». 2022 р.

Населення Енергодару намагається не пропустити російські війська до міста. Початок березня 2022 р.

✓ Цікаві факти

На початку березня 2022 р. колона російської бронетехніки підійшла до міста Енергодар, де розташовувалася найбільша атомна електростанція в Європі — Запорізька АЕС. Вона виробляла 20% електроенергії України. На ній працювало понад 11 тис. робітників. Назустріч росіянам вийшли мирні беззбройні люди з прапорами й плакатами та декілька днів не пускали їх у місто. Однак у ніч проти 4 березня 2022 р., застосувавши силу, російська армія захопила станцію та місто.

❗ Зверніть увагу

Влітку 2022 р. під міжнародним тиском і внаслідок поразок на морі Росія погодилася на розблокування українських портів для експорту зерна. За посередництва ООН і Туреччини для торговельних кораблів було створено безпечний коридор, але він проіснував лише рік. У липні 2023 р. російська влада скасувала домовленості. Проте на той час Україна вже знайшла спосіб самостійно налагодити свою морську торгівлю. Ключовим елементом у цьому стали морські дрони.

Історичні персоналії

Морський піхотинець **Віталій Скакун** одним із перших здобув звання Героя України після широкомасштабного вторгнення російської армії. Він загинув у перші години бойових дій, підірвавши разом із собою Генічеський міст. Ціною власного життя він уповільнив просування російських військ.

поставила під загрозу голоду мільйони людей в Африці та Азії. Так блокада стала не лише українською проблемою.

Ключові події на морі розгорнулися навколо острова Зміїний. Російські війська захопили острів, сподіваючись перетворити його на плацдарм для подальшого захоплення півдня України. Однак українські сили оборони завадили цим планам. За допомогою протикорабельних ракет, далекобійної артилерії та авіації вони завдали відчутних ударів по російському флоту.

Загалом у боях навколо острова Зміїний Росія втратила чотири морські судна (крейсер, буксир і два катери), вісім систем ППО та один вертоліт із піхотою. 4 липня 2022 р. Україна повернула контроль над ним. Невеликий острів у Чорному морі став місцем стратегічної поразки Чорноморського флоту РФ.

Прорив російських військ із Криму дав їм змогу потрапити в тил українських військ, які билися на Донбасі. 26 лютого росіяни зайшли в місто Мелітополь, а 27 лютого — у Бердянськ. Проте придушити акції протесту місцевого населення їм удалося лише в середині березня. Далі російські колони рушили на Запоріжжя, Оріхів, Гуляйполе і Маріуполь. Єдиним їхнім успіхом стало блокування та захоплення Маріуполя після тривалого штурму.

Росія вирішила за кримським зразком примусово приєднати території, які контролювала її армія. Генеральна Асамблея ООН 12 жовтня 2022 р. ухвалила резолюцію, яка засудила спробу анексії РФ окупованих територій України.

11 листопада 2022 р., після дев'яти місяців окупації, сили оборони і безпеки України звільнили Херсон. Визволення правобережної частини

Повернення українського прапора на острів Зміїний. 4 липня 2022 р.

►► Що дала Україні ця перемога?

Херсонщини відбувалося з важкими боями. Проте українські військові змогли перерізати основні логістичні шляхи росіян через Дніпро (Антонівський міст і міст на дамбі Каховської ГЕС). Це стало головною передумовою їхнього відступу.

5. Битва за Донбас. Оборона Маріуполя

►► Скільки днів тривала оборона Маріуполя?

24 лютого 2022 р. російські війська розпочали масований наступ і в зоні ООС. Росія планувала оточити та знищити найбоєздатніші частини українських сил на Донбасі. Створена з 2015 р. ешелонована українська оборона витримала перший удар. Росіяни вдарили в тил українських підрозділів на Луганщині і змусили їх відійти з окремих позицій.

Оборона українських сил зосередилася на заході Луганщини в густонаселеному районі, де розміщувався тимчасовий обласний центр Северодонецьк (зараз Сіверськودонецьк) із прилеглими містами Лисичанськ, Рубіжне, Попасна, Гірське, Кременна. Запеклі бої тут тривали з квітня до липня 2022 р. 18 квітня Україна втратила контроль над Кременною, 8 травня росіяни після 66 днів боїв зайняли Попасну, 14 травня окупували Рубіжне. Під час наступу росіяни завдавали містам значних руйнувань. У цей час важливим рубежем оборони України стала річка Сіверський Донець. Весняна повінь і руйнування дамб, мостів перетворили річку на природну перешкоду. На початку травня російські війська здійснили щонайменше дев'ять спроб форсувати Сіверський Донець. Під селищем Білогорівка 11 травня 2022 р. РФ втратила близько 80 одиниць техніки та 485 осіб. Росіянам

Президент України вручає державні нагороди українським військовим, які звільняли Херсонщину. Листопад 2022 р.

✓ Цікаві факти

Під час звільнення Херсонщини відомим стало село Чорнобаївка, у якому розташовувався аеропорт Херсону. Російські війська намагалися перетворити аеропорт на головний логістичний центр на цьому напрямку. Тут концентрувалися сили, спорядження, боєприпаси тощо. Під час боїв ЗСУ 28 разів завдали успішних ударів по російських позиціях на аеродромі.

Аеродром у селі Чорнобаївка (Херсонська область). На фотографії видно місця ураження російської техніки. 2022 р.

►► Чому цей аеродром став символом битви за Херсон?

Завод «Азовсталь» під обстрілами російської артилерії та авіації. 2022 р.

► За допомогою додаткових джерел підготуйте розповідь про оборонців «Азовсталі».

❗ Зверніть увагу

Після широкомасштабного вторгнення РФ в Україну 24 лютого 2022 р. більша частина населення Маріуполя залишилася в місті. Люди змогли виїхати переважно лише після 15 березня. Остаточна кількість загиблих від бомбардувань, обстрілів досі невідома. Трагедією стало бомбардування 16 березня росіянами приміщення місцевого театру, де переховувалося від 500 до 1200 мирних жителів.

Катерина Поліщук — волонтерка і парамедик з Тернопільщини, яка рятувала мирних жителів і захисників Маріуполя. Її голос, що піднімав бойовий дух військових, лунав у підземеллях «Азовсталі», коли на завод падали бомби і снаряди. За це дівчину прозвали «Пташка»

довелося майже два місяці впритул штурмувати Северодонецьк.

24 червня російські війська захопили населені пункти Гірське і Золоте на південь від Северодонецька і Лисичанська. Це поставило українські підрозділи під загрозу оточення. Вони були змушені залишити Северодонецьк, а 3 липня — Лисичанськ. На цьому російський наступ виснажився, як і наступ на Слов'янськ, але росіяни захопили місто Лиман. Під час контрнаступу в Харківській області українські війська звільнили Лиман і розпочали звільнення Луганщини. У листопаді 2022 р. фронт на цій ділянці стабілізувався.

Із початку широкомасштабного вторгнення важливі події розгорнулися на півдні Донецької області, навколо Маріуполя. Захоплення цього міста російське командування вважало ключовим завданням на шляху створення Росією сухопутного коридору до Криму. Також місто завдяки металургійним комбінатам і порту було важливим економічним центром України. За наявними джерелами можна стверджувати, що Маріуполь атакували 18—22 тис. російських військ за підтримки важкої техніки, артилерії, авіації та флоту. Їм протистояли близько 5,7 тис. українських захисників («азовці», морпіхи, прикордонники, поліція, тероборона та добровольці) з обмеженою кількістю зброї та боеприпасів. Битва за Маріуполь тривала 86 днів, 82 з яких — у цілковитому оточенні.

Оборону Маріуполя взяли на себе командири полку «Азов» і морської піхоти. Командир «Азова» Денис Прокопенко («Редіс»), його заступник Святослав Паламар («Калина»), майор морпіхів Сергій Волинський («Волина») та інші. Ключовим центром

Президент України Володимир Зеленський, Прем'єр-міністр Денис Шмигаль, Голова Верховної Ради Руслан Стефанчук, керівник Офісу Президента України Андрій Єрмак, голова уряду Словаччини Едуард Гегер, прем'єр-міністр Словенії Роберт Голоб, прем'єр-міністр Хорватії Андрей Пленкович і президентка Молдови Мая Санду. Буча (Київська область). 31 березня 2023 р. (річниця звільнення від російської окупації)

оборони міста став металургійний завод «Азов-сталь». Оборонці міста відтягнули на себе сили росіян і дали змогу українській армії перегрупуватися та дочекатися отримання більшої кількості зброї від Заходу.

Протягом 16—20 травня 2022 р. оборонці міста за наказом головнокомандувача вийшли з укриття для організації евакуації. Про неї було домовлено з лідерами Франції, Туреччини, Ізраїлю і Швейцарії, а також Генеральним секретарем ООН. Після виведення майже 2,5 тис. українських військових вони мали очікувати на обмін. Проте під час обмінів Росія повернула лише частину бійців.

У ніч проти 29 липня 2022 р. за наказом російського командування було здійснено сплановане вбивство українських військових, яких утримували в Оленівській колонії. Унаслідок організованого вибуху загинуло близько 60 осіб.

6. Міжнародна підтримка України. Європейська та євроатлантична інтеграція України

- 1. Якими були здобутки міжнародної підтримки України?
- 2. Коли Україна стала кандидатом на вступ до ЄС?

Широкомасштабне вторгнення російських військ зумовило потужну міжнародну підтримку України. Демократичні держави світу бачили в Росії загрозу стабільності міжнародних відносин, що склалися після Другої світової війни. Політику Росії під керівництвом президента В. Путіна назвали **рашизмом**.

До підтримки України залучені міжнародні організації, урядові та неурядові організації, окремі особи. Вони надають постійну військову, технічну та гуманітарну допомогу.

✓ Цікаві факти

Під час окупації Маріуполя, щоб забезпечити запасами оточених та евакуювати поранених, Україна організувала «повітряний міст»: 16 вертольотів здійснили сім бойових вильотів у місто, для чого їм довелося заглибитися на окуповану територію більш ніж на 100 км. Унаслідок операції було втрачено три вертольоти, але всі вони виконали своє завдання.

А-Я Словник

Рашизм — термін, що є похідним від словосполучення «російський фашизм». Він позначає новий різновид тоталітарної ідеології, що лежить в основі політичного режиму в РФ. Рашизм пропагує переваги російського народу над іншими, особливо над народами, які перебували під владою колишньої Російської імперії (російський шовінізм). Також рашизм заснований на ідеях розширення і панування Росії на територіях, що входили до складу СРСР, шляхом прямого їх захоплення (імперіалізм).

Президентка Єврокомісії Урсула фон дер Ляєн і Президент України В. Зеленський беруть участь у відкритті на Алеї сміливості в Києві символічної таблички на честь європейської лідерки. На Алеї розміщені таблички з іменами лідерів світу, які підтримували Україну проти агресії РФ (Великої Британії, Польщі, Латвії, Чехії та інших держав)

Засідання у «форматі "Рамштайн"» у Німеччині. У центрі — міністр оборони США Ллойд Остін, праворуч від нього — Міністр оборони України Олексій Резніков. 21 квітня 2023 р.

❗ Зверніть увагу

За результатами Вільнюського саміту НАТО 11—12 липня 2023 р. було прийнято декларацію, яка проголошувала, що «майбутнє України — у НАТО», «ми [НАТО] підтверджуємо зобов'язання, яке ми взяли на саміті 2008 р. в Бухаресті, що Україна стане членом НАТО, і сьогодні ми визнаємо, що шлях України до повної інтеграції вийшов за межі потреби Плану дій щодо членства». У той самий час було зазначено, що «ми [НАТО] будемо в змозі надати Україні запрошення приєднатися до Альянсу, коли члени Альянсу погодяться і будуть виконані всі умови».

Після 24 лютого 2022 р. Президент України В. Зеленський прийняв у Києві сотні лідерів іноземних держав, керівників міжнародних організацій, впливових громадських і культурних діячів. Крім того, Президент та інші представники державної влади України побували з офіційними візитами в багатьох країнах. Визнанням героїзму українського народу в російсько-українській війні стало запрошення Президента України виступити з трибун законодавчих органів провідних держав, Європейського парламенту та Генеральної Асамблеї ООН.

Держави запровадили проти РФ значні санкції (станом на початок 2024 р. 13 пакетів санкцій). Вони підривають економіку Росії, обмежують її можливості для подальшої агресії. Для організації постачання воєнної допомоги союзники України започаткували щомісячні зустрічі міністрів оборони. На сьогодні в них взяли участь понад 50 держав. За місцем першого зібрання — американською авіабазою в Німеччині — вони дістали назву «формат "Рамштайн"».

✓ Цікаві факти

Від 2022 р. понад 50 країн світу завдяки «формату "Рамштайн"» надали Україні системи ППО та ракети до них, мільйони снарядів, мін, тисячі одиниць бронетехніки, у тому числі понад 800 основних бойових танків. Також сили оборони і безпеки отримали десятки тисяч протитанкових ракет і переносних зенітних комплексів, а влітку 2024 р. — літаки F-16.

Українські артилеристи проходять підготовку на території Великої Британії. 2022—2023 рр.

► Якою є роль міжнародної підтримки для України?

Сотні пакетів військової допомоги забезпечили ЗСУ сучасною зброєю, яка дала змогу отримати технічну перевагу на полі бою.

28 лютого 2022 р. В. Зеленський звернувся до ЄС з ініціативою щодо входження України до організації за спрощеною процедурою. **23 червня 2022 р.** після виконання Україною певних умов лідери 27 країн-членів ЄС ухвалили рішення про надання Україні статусу кандидата на членство. У грудні 2023 р. розпочали переговори щодо вступу України до ЄС.

Також тривають переговори про вступ України до НАТО. Важливими на цьому шляху стали рішення Вільнюського саміту НАТО (липень 2023 р.).

7. Внутрішньо переміщені особи та біженці. Повсякдення в умовах війни

► Які держави прийняли найбільше українських біженців?

Російсько-українська війна призвела до появи значної кількості **внутрішньо переміщених осіб** і біженців, особливо у 2022—2023 рр. За різними оцінками, біженцями стали понад 6 млн українців. Більшість із них опинилися в європейських державах. Найбільше українських біженців прийняли Польща, Німеччина, Чехія.

Приблизно таку саму кількість становлять і внутрішньо переміщені особи. Вони розселилися в багатьох областях України, переважно західних. Найбільше людей зосереджено у великих містах (Київ, Львів, Дніпро, Одеса тощо). Значну допомогу

Екіпаж однієї з бойових машин піхоти (БМП) M2 Bradley, що були поставлені США. 2023 р.

А-Я Словник

Внутрішньо переміщені особи — громадяни України, іноземці або особи без громадянства, що проживають на території України, але вимушено залишили місце проживання внаслідок збройного конфлікту, тимчасової окупації, надзвичайних ситуацій тощо.

Натовп на пероні Харківського вокзалу. Березень 2022 р.

Переміщення населення в умовах російсько-української війни після 24 лютого 2022 р.

А-Я Словник

Фільтраційний пункт — *тут*: місце перевірки російськими військовими українських громадян, які мають намір виїхати з окупованих Росією територій. Метою фільтрації є виявлення проукраїнськи налаштованих осіб: активістів, волонтерів, учасників АТО/ООС, військовослужбовців ЗСУ, осіб, які володіють інформацією про воєнні дії, розташування військ тощо.

внутрішньо переміщеним особам надають місцеві громади, громадські організації, волонтери.

На початку березня 2022 р. стало відомо, що російська влада організувала примусове вивезення українських громадян з новоокупованих територій на території, що були окуповані раніше. Згодом надійшла інформація про заходи з депортації українців на території Росії та Білорусі. Ці дії є міжнародним злочином. Уже на початок жовтня 2022 р., за даними ООН, на території РФ опинилося близько 2 млн громадян України, у Білорусі — понад 15 тис. осіб.

Значне переміщення громадян України на територію Росії та Білорусі було зумовлене низкою чинників. Так, українські громадяни, що опинилися на зайнятих російською армією територіях, намагалися самостійно виїхати на підконтрольну уряду України територію, проте це не завжди вдавалося, адже Росія блокувала та обстрілювала евакуаційні коридори. Люди були змушені виїжджати через окуповані території України до Російської Федерації, а далі — у треті безпечні країни, через які, зокрема, поверталися в Україну. Гуманітарні коридори з перервами працювали з Донецької, Луганської, Сумської, Київської, Харківської та Запорізької областей. Гуманітарних коридорів із Херсонської області не було створено.

Проте більшість людей переселили примусово (тобто депортували) до **фільтраційних пунктів**.

Тим, хто пройшов фільтрацію, видавали міграційні карти та везли до Росії. Частина людей опинилась у пунктах тимчасового розміщення. Їм надавали або спеціальні статуси іноземних громадян (біженці тощо), або громадянство РФ за спрощеною процедурою.

Зверніть увагу

17 березня 2023 р. судді Міжнародного кримінального суду в Гаазі (Нідерланди) видали ордери на арешт президента Росії В. Путіна та російської дитячої омбудсменки Марії Львової-Белової. Їм оголосили підозру у вчиненні воєнних злочинів у вигляді незаконних депортацій і переміщення населення, зокрема дітей, з території України. Обвинувачення ґрунтуються на підставах, що ці особи несуть відповідальність за «незаконну депортацію та переміщення українських дітей з окупованих районів України до Російської Федерації всупереч Римському статуту».

Бона та Едж з U-2 виступають у київському метро на станції «Хрещатик». 8 травня 2022 р.

Один із класів школи, облаштованої в метро Харкова. 2024 р.

► Якою була мета таких культурних заходів?

Найбільш вразливою категорією серед переміщених (депортованих, викрадених) громадян України є діти. Щодо них на території Росії застосовують заходи з ідеологічної обробки, їм змінюють прізвища та громадянство. Українські владні структури, громадські та міжнародні організації намагаються відшукати і повернути цих дітей в Україну.

Росія цілеспрямовано докладає зусиль, щоб погіршити життя мирного населення України. Із початку широкомасштабного вторгнення і до кінця 2023 р. Росія випустила по Україні 7,5 тис. ракет і майже 4 тис. ударних дронів. Вона обстрілювала українську енергосистему, нищила економічний потенціал України. Це призвело до аварійних відключень світла, а подекуди й до системних аварій.

У вкрай складних умовах українці знаходять способи боротися з холодом, відсутністю світла та продовжують працювати. Після падіння виробництва на початку широкомасштабного вторгнення до 2023 р. вдалося відновити зростання ВВП, було зібрано рекордний урожай зернових та іншої сільськогосподарської продукції, розгорнув роботу військово-промисловий комплекс України. Велику роль у цьому відіграла й міжнародна підтримка.

Російські бомбардування поставили на порядок денний питання про негайне зміцнення систем ППО та по можливості завдання удару по стратегічній авіації Росії. Ситуацію було значно покращено завдяки союзникам і зусиллям українських фахівців.

Також Головне управління розвідки України (ГУР) та інші підрозділи ЗСУ, СБУ вживають заходів, щоб мінімізувати можливість ракетних атак: руйнують аеродроми базування стратегічної авіації Росії, заводи з виробництва компонентів ракетного озброєння, нафтобази тощо.

✓ Цікаві факти

В умовах широкомасштабного російського вторгнення метро в містах України (Києві, Харкові та Дніпрі), що було зручним видом транспорту, стало ще й бомбосховищем. У перші тижні в метро Києва щодня переховувалося до 20 тис. осіб. Тут відбулися десятки заходів: від пресконференції В. Зеленського до концертів українських і закордонних артистів. На великому благодійному концерті гурту «Океан Ельзи» на станції «Золоті ворота» 24 квітня 2022 р. зібрали понад 8 млн грн для дітей, що постраждали через війну. У Харкові у 2023—2024 рр. у метро було облаштовано школу.

! Зверніть увагу

Українські митці з початку широкомасштабного вторгнення РФ активно допомагають українським військовим і цивільним, які постраждали від російської агресії. Так, українські гурти й співаки провели низку благодійних турів за кордоном. До волонтерства долучилися і українські письменники, науковці, громадські діячі. Українські художники й театральні діячі організовують благодійні аукціони, виставки, вистави тощо. Значною мірою саме культура поряд із дипломатією допомагає формувати міжнародну коаліцію на підтримку України.

Наслідки удару російських ракет по ДніпроГЕС. Запоріжжя. 22 березня 2024 р.

Зверніть увагу

Ще від часів Революції Гідності, окупації Росією Кримського півострова і початку російської агресії на Донбасі церкви й храми стали центрами духовної підтримки захисників України та їхніх сімей. Тут організують пункти збору гуманітарної допомоги для бійців, які перебувають на передовій, родин вимушених переселенців, сімей загиблих військових. Серед волонтерів є багато представників релігійних громад.

Митрополит ПЦУ Епіфаній в Успенському соборі Києво-Печерської лаври. 7 січня 2023 р.

29 грудня 2023 р. і 2 січня 2024 р. з території РФ по містах України було випущено понад 100 засобів повітряного ураження. 19—22 березня 2024 р. Росія завдала наймасштабнішого на той час удару по енергетичній системі України, що вивело з ладу 80 % ТЕЦ в Україні й частину ГЕС.

РФ зумисне завдає масових ударів по цивільних об'єктах України. Постійно змінюючи тактику, напрямки обстрілів, кількість ракет і безпілотників, збільшуючи тривалість атак, російська влада намагається примусити українців скоритися.

8. Релігія та культура в допомозі фронту та Україні

► Як війна відобразилася на релігійному житті?

24 лютого 2022 р. Російська православна церква відкрито підтримала вторгнення Росії в Україну, тим самим виставивши УПЦ МП як пособника агресії.

Частина парафій УПЦ МП перейшла до ПЦУ: до кінця 2022 р. до ПЦУ перейшло 214 релігійних громад, а у 2023 р. — 63. Натомість РПЦ відібрала в УПЦ МП епархії в окупованих Криму та Ровеньках на Луганщині.

У перші місяці широкомасштабного вторгнення українська влада намагалась уникати дій, які могли розколоти суспільство. Натомість дії багатьох священників і керівництва УПЦ МП свідчили про їхню проросійську позицію, тому священники отримували підозри в державній зраді.

Напередодні 2023 р. уряд не продовжив оренду двох соборів УПЦ МП на території Києво-Печерської лаври. Митрополит ПЦУ Епіфаній 7 січня вперше провів богослужіння в Києво-Печерській лаврі.

Військові капелани на Марші захисників України в День Незалежності України. Київ. 24 серпня 2020 р.

Пошкоджений монумент Т. Шевченку на тлі руйнувань від російських обстрілів у Бородянці (Київська область). 2022 р.

Складною залишається релігійна ситуація на окупованих територіях України. Представники окупаційної адміністрації РФ проводять репресії за ознакою релігійної належності. Найбільших утисків зазнають священники й віряни ПЦУ, УГКЦ, протестантських церков та інших конфесій, «які є виразно українськими за культурою». Станом на 2023 р. внаслідок російської агресії було зруйновано понад 500 релігійних споруд.

Українські церкви долучили до створення інституту **капеланства**.

Широкомасштабне вторгнення РФ в Україну активізувало культурні процеси в нашій державі. Письменники, музиканти, режисери, дизайнери, скульптори, художники шукають натхнення в образах сучасних героїв, бійців сил оборони, відбивають у своїх роботах силу і мужність народу, його любов до рідної землі, віру в перемогу та біль трагедії. Зросла популярність українських пісень, брендів одягу та аксесуарів, відвідуваність виставок українських художників і кількість переглядів українських фільмів.

9. Рух Опору на тимчасово окупованих територіях

- Назвіть найбільші підпільні організації, що діють на окупованих територіях України.

Рух Опору на окупованих територіях виник ще у 2014 р. Значного розмаху він набув у Криму, де населення тривалий час саботувало заходи окупаційної адміністрації. Згодом згуртувалися осередки підпільного руху.

А-Я Словник

Капелан (військовий капелан) — священнослужитель, який здійснює богослужіння серед військових.

Гурт «Kalush Orchestra» — переможець «Євробачення-2022»

1

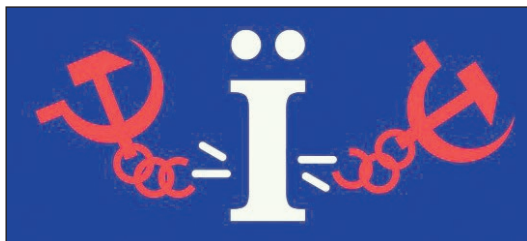
2

3

Приклади листівок, які поширюють на тимчасово окупованих територіях України

► Який плакат спонукає до конкретних дій?

За допомогою літери «І» наприкінці 1980-х рр. почала боротися проти радянської системи львівська інтелігенція, започаткувавши культурологічний часопис «І». І тепер українське підпілля на окупованих територіях використовує літеру «І» як знак спротиву

Листівки руху «Атеш» в Алушті. Напис: «Вступай до лав Атеш»

✓ Цікаві факти

Одна з найвідоміших підпільних організацій — «Атеш» (у перекладі з кримськотатарської мови — «вогонь»). Рух виник у Криму влітку 2022 р. та має на меті звільнити всі окуповані Росією українські території. У лютому 2023 р. в Мелітополі виник жіночий рух «Зла Мавка». Рух «Жовта стрічка» використовує малюнки, проукраїнські графіті, зриває та спалює російські пропагандистські плакати, прапори, символіку, чинить перешкоди заходам окупаційної адміністрації.

Із перших днів повномасштабного вторгнення в Україну російська армія зіткнулася не лише із запеклим опором ЗСУ, але й з масштабним партизанським і підпільним рухом. Координацією та керівництвом Руху Опору займаються Сили спеціальних операцій (ССО).

На сьогодні Рух Опору складається з таких частин. Перша — партизанська боротьба, коли цивільні люди беруть до рук зброю та здійснюють диверсії або напади на окупантів. Друга — це

Літера «І» в Маріуполі. Вересень 2022 р.

підпілля. Сучасні підпільники продовжують жити у своєму місті або селі, яке потрапило в окупацію. Проте разом із тим вони повідомляють цінну доступну їм інформацію українським військовим, саботують роботу окупаційної адміністрації. Третя частина Руху Опору — допоміжні сили. Вони допомагають партизанам і підпільникам грошима, продуктами, одягом, прихистком.

Спочатку люди відкрито протестували проти російської окупації, але в міру зростання репресій Рух Опору перейшов до партизанської і підпільної діяльності.

У населених пунктах на окупованих територіях почали поширюватися патріотичні графіті та листівки, час від часу відбувалися диверсії на російських складах боеприпасів та інших об'єктах інфраструктури.

Частина громадян України, що опинилися на окупованих територіях, погодилися на **колабораційну діяльність**, тобто добровільну усвідомлену співпрацю з окупаційною адміністрацією РФ на шкоду Україні.

10. Бойові дії у 2023—2024 рр.

► Де відбувалися головні бої у 2023—2024 рр.?

Загалом події 2023 р. не призвели до значних змін лінії фронту.

Після поразки на правобережжі Дніпра в листопаді 2022 р. російське командування зосередило зусилля на Донбасі. Узимку 2022—2023 рр. росіяни постійно змінювали напрямки, перекидали резерви, концентрували сили. Зрештою їм вдалося прорватися в напрямку Соледару. На вістрі атаки рухалися підрозділи приватної військової компанії (ПВК) «Вагнер», які здобули значний бойовий досвід у Сирії, Лівії та інших державах. 25 січня 2023 р. українські військові відійшли від Соледару. Бої за це місто були частиною більш масштабної битви за Бахмут, що розпочалася ще в серпні 2022 р. Українські військові обороняли Бахмут протягом дев'яти місяців, але врешті 20 травня відійшли на його західні околиці. На той момент місто було повністю зруйноване російською артилерією та авіацією.

У червні 2023 р. українські війська зробили декілька спроб перейти в контрнаступ на півдні, але це не мало вагомих результатів.

Зверніть увагу

До колабораційної діяльності належать:

- публічна підтримка або заперечення агресії, заклик до проведення незаконних заходів на окупованих територіях тощо;
- допомога державі-агресору реалізувати свою політику на окупованих територіях;
- обіймання посад або виконання роботи в окупаційних адміністраціях;
- економічна співпраця з державою-агресором.

Президент України передав у Конгрес США прапор від українських захисників Бахмуту. 22 грудня 2022 р.

Запуск оператором FPV дрона-камікадзе

- Висловіть думку, як дрони вплинули на хід бойових дій.

Витік води з Каховського водосховища через підірвану росіянами дамбу. 6 червня 2023 р.

► За допомогою додаткових джерел з'ясуйте наслідки злочинних дій російських військ.

Зверніть увагу

6 червня 2023 р. на початку українського контрнаступу росіяни підірвали дамбу Каховської ГЕС. Села й міста на обох берегах Дніпра нижче за течією зазнали серйозної шкоди від паводка, загинули десятки людей. У зоні підтоплення опинилися 80 населених пунктів, більшість із них на лівобережжі Херсонщини. Евакуації потребували 40 тис. осіб, 25 тис. із них — на окупованій частині території. Російська армія перешкоджала евакуації постійними обстрілами. Також підрив мав й інші негативні наслідки. Так, у Дніпро потрапило 150 т мастила, а Каховське водосховище обміліло, що загрожувало нестачею води для охолодження Запорізької АЕС, а отже, аварією на станції. Окрім екологічної катастрофи, підрив станції вплинув і на український контрнаступ на півдні: затоплення унеможливило просування військових і техніки на цій ділянці фронту.

Український контрнаступ мав розгорнутися широкою дугою від Дніпра до Вугледару. Проте це виявилось неможливим, бо за попередні місяці росіяни встигли вибудувати три лінії оборони й щільно замінювати території.

Протягом п'яти місяців сили оборони України намагалися здолати російські позиції. Найбільший успіх мали операції в районі села Роботиного: вдалося зрізати Времівський виступ та відсунути російські війська на деяких ділянках. Проте нестача техніки в сил оборони та перевага російських військ у повітрі не дали просунутися далі.

Набагато результативнішими влітку і восени 2023 р. стали активні дії на морі. Головною метою було винищити кораблі Чорноморського флоту та витіснити його з Криму для безпеки морської торгівлі України та зменшити ракетні удари по українських містах. Операції пройшли успішно. Українці застосували нещодавно створені морські дрони власної розробки.

8 жовтня 2022 р. внаслідок підриву наповненої вибухівкою вантажівки та 17 липня 2023 р. після ударів морських дронів двічі зазнавав пошкодження незаконно збудований мостовий перехід між тимчасово окупованою АР Крим та РФ через Керченську протоку.

Зрештою вцілілі залишки російського флоту перебазували на територію Росії (до Новоросійська) та в порти Абхазії (окупована Росією частина Грузії). Усе це суттєво зменшило обстріли України морськими крилатими ракетами «Калібр». Російські кораблі перестали з'являтися в північно-західній частині Чорного моря. Морську блокаду України було остаточно прорвано.

Так званий «Кримський міст» після підриву 8 жовтня 2022 р.

У середині жовтня українська морська піхота форсувала Дніпро в районі Херсону та відтіснила росіян із декількох позицій на окупованому лівому березі річки. Особливо запеклі бої розгорнулися біля села Кринки.

Нестача снарядів в українських військових, перевага Росії в повітрі, виснаження окремих українських підрозділів дали росіянам хибну надію, що вони зможуть узяти кількістю. Атаки активізувалися на п'яти ділянках фронту: від Куп'янська (Харківська область) до Роботиного (Запорізька область). Російська армія з величезними втратами змогла захопити Мар'їнку (кінець грудня 2023 р.), Авдіївку (середина лютого 2024 р.), Вугледар (жовтень 2024 р.) у Донецькій області.

Розуміючи нерівність умов, у яких доводиться вести боротьбу українським воїнам, Генштаб, розвідка, влада й суспільство шукають шляхи і способи підтримки. У 2024 р. удари безпілотниками по російських нафтобазах порушили доставку палива та мастильних матеріалів російським військам. Крім того, Україна розробила далекобійні дрони, здатні вражати об'єкти на відстані до 2 тис. км. Прорив кордону в Курській області й перехід ЗСУ на російську територію суттєво змінили перебіг бойових дій. Усе це крок за кроком руйнує міф про непереможність Росії та наближає українську перемогу.

Головнокомандувач ЗСУ (від 8 лютого 2024 р.) Олександр Сирський під час відвідування району активних бойових дій на сході України

✓ Цікаві факти

У березні 2023 р. відбулася спроба перенести бойові дії на територію Росії. Збройні підрозділи увійшли в прикордонні села Брянської області Росії. А в травні вони кілька днів утримували прикордонний пункт пропуску та навколишні села в Белгородській області й закликали росіян до

опору режиму В. Путіна. Протягом року підрозділи повторювали подібні вилазки.

Цей досвід став корисним для великого прориву українських військ 6 серпня 2024 р. в Курську область і взяття під контроль її частини.

СФОРМУЛЮЙТЕ СУДЖЕННЯ ПРО:

- ключові події широкомасштабного вторгнення російських військ в Україну;
- успіхи України на шляху до європейської і євроатлантичної інтеграції.

Працюємо з хронологією

24 лютого 2022 р.	Широкомасштабне вторгнення Росії в Україну.
24 лютого — 20 травня 2022 р.	Оборона міста Маріуполь.
Червень 2022 р.	Надання Україні статусу кандидата на членство в ЄС.
6 вересня — 2 жовтня 2022 р.	Балаклійсько-Куп'янська наступальна операція українських військ.
11 листопада 2022 р.	Звільнення Херсону.
Грудень 2023 р.	Початок переговорів щодо вступу України до ЄС.

Запитання і завдання

Знаємо і розуміємо

1. Коли почалося широкомасштабне вторгнення Росії в Україну?
2. Які області України намагалися анексувати Росія у 2022 р.?
3. Кандидатом на членство в якій організації стала Україна в червні 2022 р.?

Застосовуємо і аналізуємо

4. Покажіть на карті атласу: 1) напрямки просування російських військ під час широкомасштабного вторгнення

в Україну; 2) територію, яка була захоплена російськими військами і яка була звільнена українськими військами станом на 1 січня 2024 р.; 3) острів, який став символом поразки Чорноморського флоту Росії.

5. **Завдання з хронології.** Підготуйте хронологію основних подій в Україні після широкомасштабного вторгнення. Визначте ключові моменти.
6. Візьміть інтерв'ю у своїх близьких або знайомих та дізнайтеся про те, як для них почалося широкомасштабне вторгнення; про їхні стратегії виживання під час бойових дій.
7. **Працюємо разом.** Обговоріть, що спонукає людей до участі в Русі Опору та колабораційній діяльності. Чи є виправдання останньому явищу?
8. Чи справді сьогодні Україна є «щитом Європи»? Доберіть відповідні аргументи.
9. **Працюємо в малих групах.** Складіть перелік перетворень, які, на вашу думку, необхідно здійснити Україні на шляху залучення до європейської і світової спільноти.

Узагальнюємо і оцінюємо

10. Охарактеризуйте бойові дії в Україні у 2022, 2023, 2024 рр.
11. **Працюємо в парах.** За допомогою методу усної історії проведіть інтерв'ю за темою «Діалоги про війну: відверті розмови з учасниками (свідками) війни Росії проти України (воїнами, волонтерами, внутрішньо переміщеними особами)».
12. **Працюємо разом.** За допомогою методу «ПРЕС» обговоріть проблемне питання. Що заважає Україні стати членом ЄС і НАТО?

rnk.com.ua/107022
Практичні заняття
за розділом VI

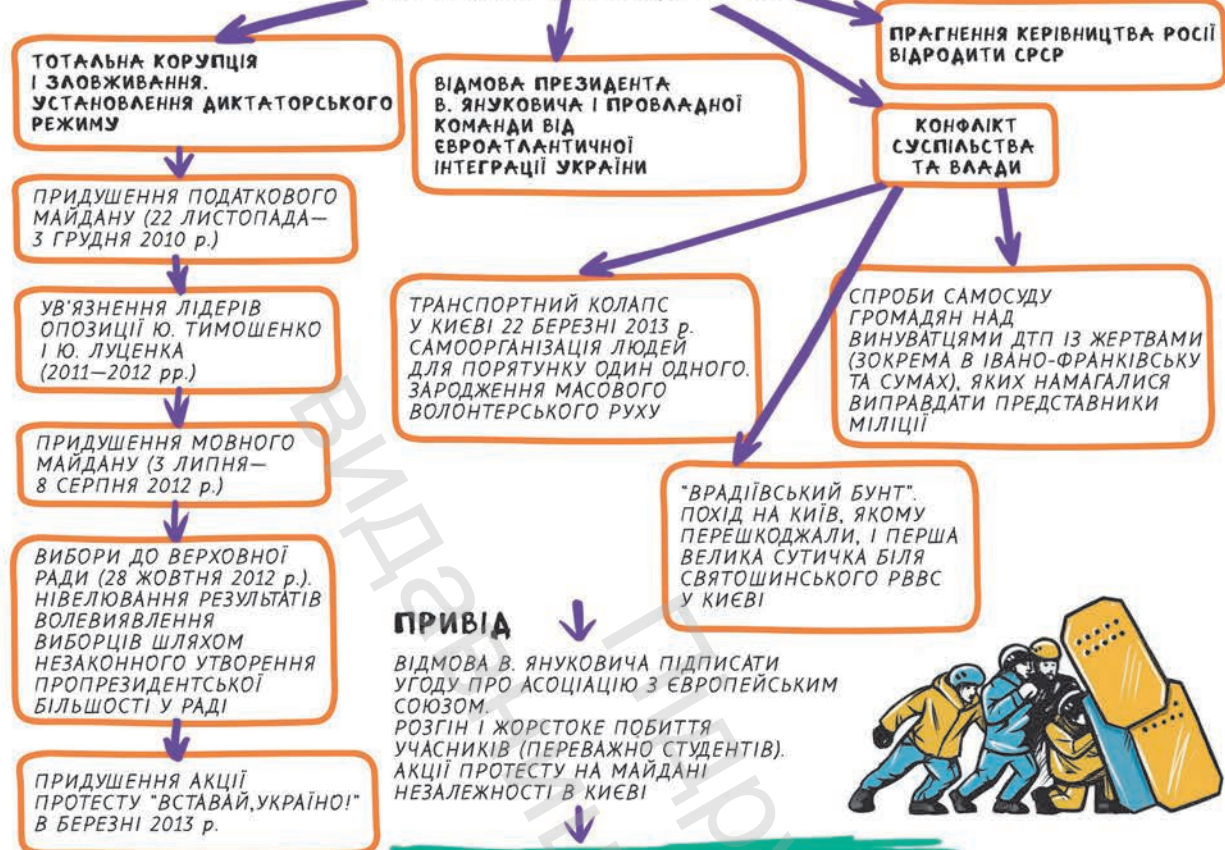
rnk.com.ua/107023
Узагальнення знань
за розділом VI

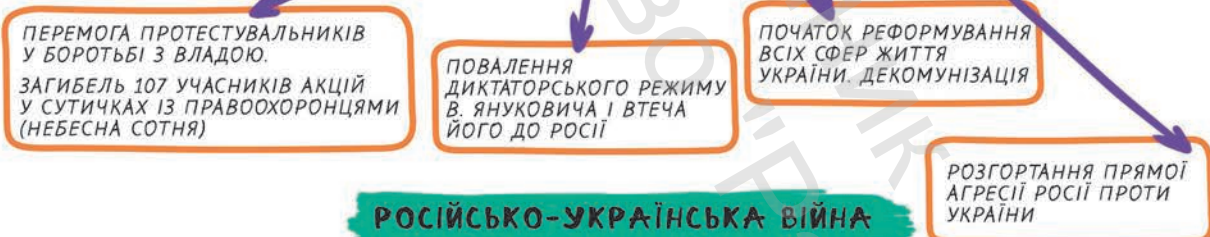
rnk.com.ua/107024
Тестові завдання
для підготовки
до тематичного контролю
за розділом VI

РЕВОЛЮЦІЯ ГІДНОСТІ 2013–2014 РР.

ПРИЧИНИ І ПЕРЕДУМОВИ

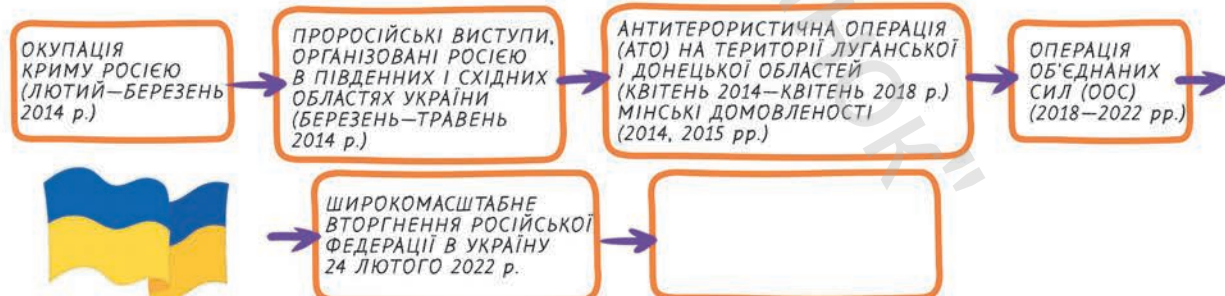

ЄВРОМАЙДАН. РЕВОЛЮЦІЯ ГІДНОСТІ

РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКА ВІЙНА

ОСНОВНА ПРИЧИНА: ПРАГНЕННЯ РОСІЇ ЗНИЩИТИ УКРАЇНСЬКУ ДЕРЖАВУ ТА УКРАЇНСЬКУ НАЦІЮ

Перші дні широкомасштабного вторгнення. Діти в бомбосховищі під час повітряної тривоги

Розтрощений автомобіль після ракетного удару РФ по будівлі Харківської обласної державної адміністрації. Березень 2022 р.

Евакуація дітей з інтернату в Харкові співробітниками видавництва «Ранок». Березень 2022 р.

Передмова.....	3
§ 1. Повторення. Вступ.....	4

Розділ I. УКРАЇНА В ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД

§ 2. Установлення кордонів УРСР із сусідніми державами та її зовнішньополітична діяльність...	10
§ 3. Внутрішньополітична та економічна ситуація в УРСР	18
§ 4. Політика радянзації («советизації») та репресії в західних областях УРСР	30
§ 5. Культура в повоєнний період	41

Розділ II. УКРАЇНА В УМОВАХ ДЕСТАЛІНІЗАЦІЇ

§ 6. УРСР на початку деєталінізації	53
§ 7. Суспільно-політичне життя в УРСР	59
§ 8. Розвиток економіки та зміни в соціальній сфері ...	64
§ 9. Національно-визвольний рух. «Шістдесятництво» ..	75
§ 10. Культура та духовне життя в УРСР	82

Розділ III. УКРАЇНА В ПЕРІОД СИСТЕМНОЇ КРИЗИ СОЮЗУ РАДЯНСЬКИХ СОЦІАЛІСТИЧНИХ РЕСПУБЛІК

§ 11. Наростання кризових явищ тоталітарного режиму в суспільно-політичному житті СРСР	92
§ 12. Економічна ситуація в УРСР.....	96
§ 13. Демографічні й соціальні зміни. Життєвий рівень населення	101
§ 14. Дисидентський рух	108
§ 15. Розвиток культури	117

Розділ IV. ВІДНОВЛЕННЯ ДЕРЖАВНОЇ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ, ЇЇ РОЛЬ У РОЗПАДІ СОЮЗУ РАДЯНСЬКИХ СОЦІАЛІСТИЧНИХ РЕСПУБЛІК

§ 16. Початок «перебудови» в СРСР і УРСР	130
§ 17. Поглиблення кризових явищ в економіці. Шахтарський страйк 1989 р. Політичні реформи	138
§ 18—19. Зростання громадської активності українського суспільства. Проголошення Декларації про державний суверенітет України ...	142
§ 20. Проголошення незалежності України	153

Кадр із документального фільму «20 днів у Маріуполі». Режисер Мстислав Чернов. 2023 р.

Дрон MAGURA V5. Саме такі й подібні дрони змінили співвідношення сил у боротьбі за Чорне море на користь України

Винищувач F-16 Повітряних сил України

Розділ V. РОЗВИТОК УКРАЇНИ ЯК НЕЗАЛЕЖНОЇ ДЕРЖАВИ

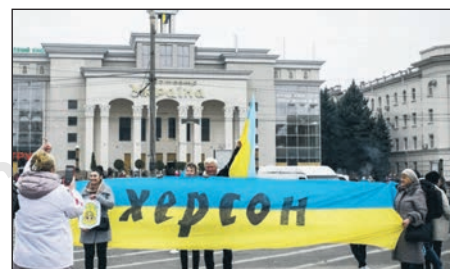
§ 21. Державотворчі процеси в перші роки незалежності	160
§ 22. Україна в 1994—1999 рр.	168
§ 23. Політичні процеси в Україні в 1999—2005 рр. «Помаранчева революція»	172
§ 24. Економічний розвиток України в 1992—2005 рр.	179
§ 25. Суспільно-політичне та економічне життя України у 2005—2013 рр.	184
§ 26. Етносоціальні процеси та рівень життя населення	191
§ 27. Зовнішня політика та міжнародні зв'язки України в 1992—2013 рр.	195
§ 28. Культурне та релігійне життя	205

На вулицях Миколаєва майже немає рекламних білбордів. Щити передали на облаштування бліндажів та окопів для захисників України

Розділ VI. ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ВИБІР УКРАЇНИ. РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКА ВІЙНА

§ 29. Революція Гідності	215
§ 30. Початок війни Росії проти України	223
§ 31. Внутрішньополітичне становище України у 2014—2019 рр.	236
§ 32. Україна у 2019—2021 рр.	242
§ 33. Широкомасштабне вторгнення Російської Федерації в Україну	248

У центрі Херсону люди радіють звільненню міста з-під російської окупації. 12 листопада 2022 р.

Життя не зупиняється. Відкриття книгарні «Книголенд» під час війни. 2023 р.

Відомості про користування підручником

№ з/п	Прізвище та ім'я учня/учениці	Навчаль- ний рік	Стан підручника	
			на початку року	у кінці року
1				
2				
3				
4				
5				

Навчальне видання

ГАЛІМОВ Акім Альфадович

ГІСЕМ Олександр Володимирович

МАРТИНЮК Олександр Олександрович

«ІСТОРІЯ УКРАЇНИ (РІВЕНЬ СТАНДАРТУ)»

Підручник для 11 класу закладів загальної середньої освіти

Рекомендовано

Міністерством освіти і науки України

Видано за рахунок державних коштів.

Продаж заборонено

Підручник відповідає Державним санітарним нормам і правилам
«Гігієнічні вимоги до друкованої продукції для дітей»

Провідні редакторки *Л. А. Шведова, Н. П. Гур'єва*

Редакторка *С. С. Павлюченко*

Технічний редактор *А. В. Пліско*

Художнє оформлення *В. І. Труфена, Т. В. Задорожної*

Коректорка *Н. В. Красна*

Підписано до друку 17.12.2024. Формат 84×108/16. Папір офсетний.
Гарнітура Шкільна. Друк офсетний. Ум. друк. арк. 28,56. Обл.-вид. арк. 29,63.
Наклад 82572 пр. Зам. 5512-2024.

ТОВ Видавництво «Ранок»,
вул. Космічна, 21а, Харків, 61145; вул. Деревлянська, 13, к. 3316, Київ, 04119.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 7548 від 16.12.2021.
E-mail: office@ranok.com.ua

Надруковано у друкарні ТОВ «ТРИАДА-ПАК»,
пров. Сімферопольський, 6, Харків 61052.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 5340 від 15.05.2017.
Тел. +38 (057) 712-20-00. E-mail: sale@triada.kharkov.ua

НАВЧАЛЬНІ ФІЛЬМИ

Розділ IV. Відновлення державної незалежності України, її роль у розпаді СРСР

rnk.com.ua/109556

«Війна за незалежність України.
Реальна історія УНР»

rnk.com.ua/109557

«Реальна історія ЗУНР»

rnk.com.ua/109558

«Реальна історія розкуркулення»

rnk.com.ua/109559

«Голодомор»

rnk.com.ua/109560

«Реальна історія "розстріляного
відродження"»

Розділ V. Розвиток України як незалежної держави

rnk.com.ua/109561

«Хто віддав нашу ядерну зброю»

rnk.com.ua/109562

«Ось чому в нас немає
Чорноморського флоту»

rnk.com.ua/109905

«Як Київ звільнив Крим у 1995 р.»

rnk.com.ua/109563

«Реальна історія
українського прапора»

rnk.com.ua/109899

«Хто поділив Україну на три сорти»

rnk.com.ua/109900

«Як українські миротворці врятували
тисячі мирних мешканців Жепи»

Розділ VI. Європейський вибір України. Російсько-українська війна

rnk.com.ua/109902

«Що приховують у Кремлі
про День перемоги»

rnk.com.ua/109901

«З чого почалася російсько-
українська війна»

rnk.com.ua/109903

«Ось чому історію в Росії пишуть
спецслужби»

rnk.com.ua/109904

«Як з 1991 до 2014 р.
знищували нашу армію»

Історія України

Рівень стандарту

підручник для 11 класу
закладів загальної середньої освіти

Особливості підручника:

- авторський виклад матеріалу дасть змогу зануритися в події творення незалежної України
- уривки з історичних джерел створять цілісний образ періоду та дозволять відчувати себе учасником подій
- сюжетні ілюстрації та цікаві завдання до них розвиватимуть уміння давати власну оцінку сучасним подіям

Інтерактивний електронний додаток дозволить:

- здійснити онлайн-тестування до кожного розділу
- ознайомитися з додатковим матеріалом, пов'язаним зі змістом параграфів
- переглянути цікаві навчальні фільми

Інтерактивний
електронний додаток до
підручника доступний
за QR-кодом
або посиланням
rnk.com.ua/106271